

**КЫРГЫЗ РЕСПУБЛИКАСЫНЫН БИЛИМ БЕРҮҮ ЖАНА
ИЛИМ МИНИСТРЛИГИ
ОШ МАМЛЕКЕТТИК УНИВЕРСИТЕТИ**

Кол жазма укугунда

УДК 372. 882

ТАХИРОВА НАЗГУЛ ИСРАИЛОВНА

**«МАНАС ТААНУУ» КУРСУН КОЛЛЕДЖДЕРДЕ ОКУТУУНУ
ЭТНОПЕДАГОГИКАЛЫК НЕГИЗДЕ ӨРКҮНДӨТҮҮ**

**13.00.02 – окутуу жана тарбиялоонун теориясы менен методикасы
(кыргыз адабияты)**

**Педагогика илимдеринин кандидаты окумуштуулук даражасын
изденип алуу үчүн жазылган
ДИССЕРТАЦИЯ**

Илимий жетекчи: педагогика илимдеринин доктору, профессор

Муратов Абдыкерим Жаркынбаевич

МАЗМУНУ

КИРИШҮҮ. ИЗИЛДӨӨ ЖӨНҮНДӨ ЖАЛПЫ МААЛЫМАТ.....	3
БИРИНЧИ БАП. «МАНАС ТААНУУ» КУРСУН МЕДИЦИНАЛЫК КОЛЛЕДЖДЕРДЕ ОКУТУУНУ ЭТНОПЕДАГОГИКАЛЫК НЕГИЗДЕ ӨРКҮНДӨТҮҮНҮН ЖАЛПЫ ТЕОРИЯЛЫК МАСЕЛЕЛЕРИ ЖАНА ПРОБЛЕМАНЫН ИЗИЛДЕНИШИНЕ ОБЗОР	12
1.1. Ааламдашуу доорунда жаштарды «Манас» эпосундагы идеялар менен тарбиялоонун мүмкүнчүлүктөрү	12
1.2. Манас таануу илиминин пайда болуп, калыптанышына, окутуу проблемасынын изилденишине обзор жана изилдөөнүн методологиялык негиздери.....	20
1.3. «Манас таануу» курсун колледждерде окутууну этнопедагогикалык негизде өркүндөтүүнүн жалпы өзгөчөлүктөрү, учурдагы проблемалары..	31
<i>Биринчи бап боюнча корутунду.....</i>	<i>48</i>
ЭКИНЧИ БАП. ИЗИЛДӨӨНҮН МАТЕРИАЛДАРЫ ЖАНА МЕТОДДОРУ	52
2.1. Изилдөөнүн материалдары	52
2.1.1. Изилдөөнүн объекти жана предмети	52
2.1.2. «Манас таануу» курсу боюнча окуу программаларына, окуу китептерине, усулдук колдонмолорго анализ жүргүзүү.....	54
2.2. Изилдөөнүн методдору.....	70
2.2.1. Изилдөөнүн теориялык методдору	70
2.2.2. Изилдөөнүн эксперименталдык методдору	73
2.2.2.1. Педагогикалык эксперименттин уюштурулушу жана жүрүшү	73
2.2.2.2. Педагогикалык эксперименттин жыйынтыктары	84
<i>Экинчи бап боюнча корутунду.....</i>	<i>87</i>
ҮЧҮНЧҮ БАП. КОЛЛЕДЖ СТУДЕНТТЕРИНЕ «МАНАС ТААНУУ» КУРСУН ОКУТУУНУ ЭТНОПЕДАГОГИКАЛЫК НЕГИЗДЕ ӨРКҮНДӨТҮҮНҮН ИЛИМИЙ-МЕТОДИКАЛЫК НЕГИЗДЕРИ.....	90
3.1. Студенттердин этнопедагогикалык компетенттүүлүктөрүн калыптандырууда «Манас» эпосунун ролу.....	90
3.2. Медициналык багыттагы колледждерде «Манас таануу» курсун окутуунун дидактикалык принциптери жана методикалык өзгөчөлүктөрү	106
3.3. «Манас» эпосунун негизиндеги курсту окутууда студенттердин этнопедагогикалык түшүнүктөрүн калыптандыруунун технологиялары .	126
3.4. Эпостогу образдарды этнопедагогикалык багытта талдоо	138
<i>Үчүнчү бап боюнча корутунду.....</i>	<i>149</i>
ЖАЛПЫ ЖЫЙЫНТЫКТАР ЖАНА СУНУШТАР	152
ПАЙДАЛАНЫЛГАН АДАБИЯТТАР:	155
ТИРКЕМЕЛЕР.....	187

КИРИШҮҮ. ИЗИЛДӨӨ ЖӨНҮНДӨ ЖАЛПЫ МААЛЫМАТ

Изилдөөнүн актуалдуулугу. XX кылымдын 90-жылдарында Кыргыз Республикасы эгемендүү мамлекет болгон соң, ал мамлекеттин өзүнүн улуттук тилин, улуттук тарыхын жана улуттук менталитеттерин чагылдыруучу предметтерди окуу планына киргизүү процесси активдүү башталды. Мына ушул багытта орто мектептин бүтүрүүчү класстарында 18 саат көлөмүндө кыргыз адабияты предметинин курамында атайын «Манас таануу» бөлүмү, анын уландасы катары өлкөдөгү бардык жогорку жана орто окуу жайларына окутуу тилине жана формасына карабастан «Манас таануу» дисциплинасы киргизилди. Алардын мазмунун «Манас» эпосунун сюжетин жана композициясын, образдарын, изилденишин жана жарыяланышын, варианттарын, тарбиялык маанисин, тарыхый ордун, эл турмушу менен байланышын үйрөтүү түзүп, эпостун идеялык, руханий, эстетикалык кудурет-күчүн азыркы жаштарга жеткирүү милдети коюлган.

«Манас» – адамзат тарыхындагы кайталангыс гениалдуу эпос, анын жетимиштен ашык варианттары жазылып алынган, кыргыз элинен чыккан таланттуу манасчылар чыгарманынын жарым миллиондой сабын жазбай-сызбай оозеки айтып бере алган, көлөмү жагынан рекорддордун Гиннес китебине киргизилген. Мисалы, Саякбай Каралаевдин айтымындагы үчилтиктин «Манас» бөлүмү – 84 830 сап; «Семетей» – 397 775 сап; «Сейтек» – 17 948 сап, жалпы үч бөлүмү – 500553 ыр сабы, дүйнөлүк бир да эпикалык чыгарма мындай көлөмгө атаандаша албайт. Андан тышкары С.Орозбаковдон трилогиянын бир гана «Манас» бөлүмү жазылып калган, ал – 180 378 сап ж.б.

«Манас» эпосу биринчи жолу Кытай Эл Республикасынын сунушу менен ЮНЕСКОнун материалдык эмес байлыктар мурасына кирсе, экинчи жолу Кыргыз Республикасынын сунушу менен «Манас», «Семетей», «Сейтек» үчилтиги ошол эле уюмдун адамзаттын заттык эмес мурастар коруна кошулган. 1995-жылы түрк элдеринин мамлекет башчыларынын

катышуусунда кыргыз мамлекетинде «Манас» эпосунун 1000 жылдык мааракеси өтө жогорку деңгээлде белгиленген.

Чыңгыз Айтматов айткандай: «Манас» – «тарыхый жана реалдуу окуялардын негизинде кыргыз элинин чыгармачылык генийинен жаралган, улам такталып, тазарып, артыкбаш жүктөрдөн бошонуп, керектүү, зарыл жаңы кошумчаларды кабыл алып, толук боюна сиңирип, өзүнүн бүгүнкү көз кайкыган бийиктигине жеткен көркөм чыгарма» [19, 9-19].

Элдик эпостогу башкы каарман айкөл Манас, аны жандап жүргөн Чубак, Алмамбет, Сыргак сыяктуу баатырлар, Бакай, Кошой сыяктуу акылман карыялар, Каныкей, Айчүрөк сыяктуу уз, сулуу, акылдуу аялдар, энелер, Манас баатырдын өчүн алып, ишин уланткан Семетей, андан кийинки Сейтек кыргыздардын миңдеген, миллиондогон кийинки муундарына мекенчилдиктин, эр жүрөктүүлүктүн, эл-журтту коргоонун үлгүсүн көрсөтүп, идеал болуп келген. Алардын ошол өрнөктүү иштери, Манастын «кулаалы таптап куш кылган, курама жыйып журт кылган», мекенинен душманды кууп чыгып, көптөгөн кыйынчылыктар менен мамлекет түзгөн ишмердиги – кийинки бүт кыргыз атуулдары үчүн тарбиялык чоң эскертүү болгон жана бул идея бүгүнкү күндө да актуалдуу бойдон турат.

Азыркы жаштарды ата-бабалар жараткан, сактап келген жана бизге өткөрүп берген баалуу мурастардын, анын башында турган «Манас» эпосунун негизинде тарбиялоо биринчи кезекте – кыргыз элинин тарыхый басып өткөн жолу менен тааныштырса; экинчиси – улуттук маданияттын өлбөс-өчпөс мурасын, дүйнөлүк эпикалык өнөрдөгү шедевр чыгарманы жараткан көркөм ойлоо деңгээлинин бийиктигин көрсөтөт; үчүнчүсү – эпосту үйрөнүү менен жаштар кыргыз тилинин баа жеткис байлыктарына, лексикалык, стилистикалык бай коруна сүңгүп кирет; төртүнчүсү – чыгармадагы окуялардан, каармандардан өз турмушуна жол табууга аракет кылып, өзүнө жакын образдарды табат.

Ааламдашуу доорунда жалпы адамзат келечек муундарына жеткиликтүү билим жана жетиштүү тарбия берүү максатында ар бир улут, эл өз

башаттарына кайрылып, өздөрүнүн руханий маданияты менен тааныштырууну активдештирип жатат, мына ушул өңүттөн алып караганда бүгүнкү жана эртеңки муундарыбыз үчүн «Манас» эпосу баа жеткис байлык болуп эсептелет.

Азыркы учурдагы кыргыз коомунун ыйман-адептик деградацияга кабылышы, «массалык маданияттын», анын ичинде электрондук коммуникациялык каражаттардын таасиринин мурда болуп көрбөгөндөй агрессивдүү «чабуулу» жаштар арасында ар кандай зордук-зомбулуктун, баңгичиликтин, ичкиликке берилүүчүлүктүн, ыймансыздыктын, диний агымдарды ээрчип кетүүчүлүктүн ж.б. терс сапаттардын көбөйүшүн шарттады. Дал ушундай кырдаал-шартта «Манас» эпосунун тарбиялык, таалим берүүчүлүк мүмкүнчүлүгүн кеңири пайдалануу зарыл. Эпосту терең үйрөнүү менен жаштардын турмуштук активдүү позициясы калыптанып, өз элине, мекенине, тилине болгон сүйүүсү артат, атуулдук, адеп-ахлактык көз карашы бекемделет. Демек, колледждерде окуп жаткан болочок медицина кызматкерлерине «Манас таануу» курсун окутуунун максаты – алардын кыргыз эпосу тууралуу түшүнүгүн калыптандыруу, улуттук руханий мурастагы эстетикалык көрөңгөнү, идеялык-тематикалык маани-мазмунду, таалим-тарбиялык идеяларды келечектеги турмушунда жана адистигинде колдоно билүү компетенттүүлүгүнө жетишүү.

«Манас таануу» дисциплинасы жогорку окуу жайларынын алдындагы педагогикалык, техникалык, теологиялык, экономикалык, укук таануучулук ж.б. адистиктер менен катар эле медициналык адистикке даярдоочу колледждерде да окутулуп келе жатат. Мисалы, эгемендүүлүк жылдарында Түштүк Кыргызстанда Ош мамлекеттик университетинин, Ош кыргыз-өзбек университетинин алдында медколледждери ачылган, алар менен бирге эле мурдагы советтик учурдагы медициналык окуу жайлары азыр Кызыл-Кыя, Жалал-Абад, Ош шаарларында медициналык колледждерге айланган. Ошол окуу жайларынын баарында «Манас таануу» дисциплинасы үйрөтүлөт.

Биздин изилдөө дал ошол медициналык колледждерде аталган курсту окутуу проблемасына арналат.

«Манас» эпосун жазып алуу, изилдөө XIX кылымдын II жарымынан башталат (Ч.Валиханов, В.В.Радлов), советтик учурда – XX кылымдын 30-жылдарында активдүү улантылгандыгы менен дал ошол чыгарманын айынан бир топ интеллигенция өкүлдөрү репрессияга дуушарланып, 1952-жылдагы «Манас» эпосунун элдүүлүгү тууралуу конференциядан кийин бул чыгарманы изилдөөчүлөрдүн жолу ачылып, адабият таануу багытында Э.Абдылдаев, А.Акматалиев, К.Асаналиев, М.Борбугулов, А.Жайнакова, Р.З.Кыдырбаева, К.Кырбашев, М.Мамыров, С.Мусаев, Р.Сарыпбеков, О.Сооронов ж.б. манаптаануучулар илимий эмгектерин жаратты. Эпостогу педагогикалык идеялар Г.Абдымомунова, А.Алимбеков, Ф.Баитова, Г.Н.Волков, С.Иптаров, А.Муратов, Т.Ормонов ж.б. окумуштуулар тарабынан изилденсе, «Манас таануу» курсу боюнча С.Байгазиев, Т.Бакчиев, С.Бегалиев, Б.Исаков, К.Калчакеев, Т.Танаев, Г.Орозова, Ж.Орозобекова ж.б. педагог-методисттер окуу программаларын түзүп, окуу китептерин жана окуу колдонмолорун жазышты. Бирок бул изилдөөлөрдө «Манас таануу» курсун колледжерде, анын ичинде медициналык колледждерде окутуу проблемасы атайын каралган эмес.

Ошентип, «Манас таануу» курсунун окутуунун теориялык-методологиялык базасы түзүлүп, методикалык системасы практикалык багытта изилденип жатканы менен аталган курсту конкреттүү багытта – медициналык колледждерде окутуу технологиялары, тилекке каршы, ырааттуу изилдөөгө алынган эмес.

Анын *башкы себептери* жана *карама-каршылыктары* төмөнкүлөр: аталган дисциплина он жылдан ашык убакыттан бери окутулуп келе жатса да, окуу программаларынын, окуу китептеринин, методикалык колдонмолордун өз деңгээлинде жазылбагандыгы; бул багытта алдыңкы иш тажрыйбалардын үйрөнүлбөгөндүгү жана жыйынтыкталбагандыгы; «Манас» эпосунда элдик медициналык билимдер жана тажрыйбалар кеңири чагылдырылган болсо да,

аларды болочок медиктерге үйрөтүүнүн жолго коюлбагандыгы; эпосто руханий, педагогикалык баалуу казыналар болсо да, аларды азыркы жаштарды тарбиялоого колдоно албагандыгыбыз; болочок медицина адистерин колледждерде «Манас» эпосу аркылуу этномаданий, коммуникативдик, этнопедагогикалык негизде компетенттүүлүктөрүн калыптоо боюнча даярдоо проблемасынын теориялык жактан жеткиликтүү изилденбегендиги жана бул курсту окутуу багытында мамлекеттик стандартка ылайык келүүчү методикалык сунуштардын өз деңгээлинде иштелип чыкпагандыгы ж.б.

Жогоруда белгиленген карама-каршылыктарды чечүү изилдөөнүн **проблемасын** аныктап, темабызды **«Манас таануу» курсун колледждерде окутууну этнопедагогикалык негизде өркүндөтүү»** деп атадык.

Теманын ири илимий программалар (долбоорлор) же негизги илимий-изилдөө иштери менен байланышы. Диссертациялык изилдөөнүн темасы «Кыргыз Республикасынын жарандарын, жаш муундарын рухий-адептик, патриоттук жактан тарбиялоо концепциясына» жана Ош мамлекеттик университетинин медициналык колледжинин 2013-2018-жылдардагы илимий изилдөө иштеринин тематикалык планына кирет.

Изилдөөнүн максаты: Медициналык колледждерде окутулуучу «Манас таануу» дисциплинасын этнопедагогикалык негизде окутуунун методикасын теориялык жактан негиздөө жана иштеп чыгуу, аларды педагогикалык тажрыйбада натыйжалуулугун аныктоо.

Изилдөөнүн милдеттери:

1. «Манас таануу» дисциплинасы боюнча илимий-теориялык адабияттарды талдоо аркылуу бул курстун ааламдашуу доорундагы функцияларын, аталган дисциплинанын жаштарды окутуп тарбиялоодогу маанисин жана ордун аныктоо.

2. «Манас таануу» дисциплинасын окуп-үйрөнүүнүн тарыхына жана анын изилденишине талдоо жүргүзүү, курсту колледждерде этнопедагогикалык негизде окутуунун методологиялык таянычтарын көрсөтүү.

3. Медициналык колледждерде «Манас таануу» дисциплинасынын мазмунун аныктоого коюлуучу талаптарды иштеп чыгуу жана аларды илимий жактан негиздөө, окуу материалдарынын педагогикалык шарттарын, окутуунун дидактикалык принциптерин, студенттерди ээ кылуучу компетенттүүлүктөрдү аныктоо.

4. Медициналык колледждерде «Манас таануу» курсун окутууда студенттердин этнопедагогикалык түшүнүктөрүн калыптандыруунун жолдорун, ыкмаларын, методикалык өзгөчөлүктөрүн, технологияларын иштеп чыгуу, алардын натыйжалуулугун аныктоо үчүн педагогикалык тажрыйбаларды жүргүзүү, алардын жыйынтыктарын талдоо жана практикага сунуштоо.

Изилдөөнүн жүрүшүндө төмөнкүдөй божомолдор коюлду жана текшерилди. Медициналык колледждерде «Манас таануу» дисциплинасынын окутуунун методикасын дагы өркүндөтүүгө болот, эгерде:

1. «Манас таануу» курсун окутуу процессинде фольклордук чыгармалардын ааламдашуу доорундагы маани-маңызына, ордуна басым жасалса;

2. «Манас таануу» курсун медициналык колледждерде этнопедагогикалык негизде окутууда дүйнөлүк эпосторду окутуунун методологиялык негиздери, тажрыйбалары туура табылып, аныкталып, практикада колдонулса жана проблеманын изилденишине анализ жүргүзүлүп, анын жыйынтыктары эске алынса;

3. Медициналык колледждерде «Манас таануу» дисциплинасынын мазмуну туура аныкталып, окутуунун педагогикалык шарттары, дидактикалык принциптери, жалпы методикалык өзгөчөлүктөрү, студенттер ээ болуучу компетенттүүлүктөр илимий жактан негизделсе;

4. «Манас таануу» курсун окутууда студенттердин этнопедагогикалык түшүнүктөрүн калыптандыруунун жолдору, ыкмалары, каражаттары оптималдуу табылып, педагогикалык тажрыйбалар майнаптуу жүргүзүлүп, алардын жыйынтыктары туура талданса.

5. Педагогикалык эксперименттин жүрүшүндө иштелип чыккан ыкмалардын натыйжалуулугун аныктоо жана иш жүзүндө аларды ишке ашыруу боюнча сунуштарды иштеп чыгуу.

Изилдөөнүн илимий жаңылыгы: медициналык колледждерде «Манас таануу» курсун окутуунун методикасы адабият таануу, педагогика, психология илимдеринин соңку жетишкендиктерине негизделип алгачкы жолу иштелип чыкты; аталган курсту медициналык колледждерде окутуунун тарыхы, жалпы абалы, проблемалары, өзгөчөлүктөрү талданып, ырааттуулукка келтирилди; «Манас таануу» курсун медициналык колледждерде этнопедагогикалык негизде окутуунун натыйжалуу методдору, жолдору жана каражаттары аныкталды; майнаптуу деп аталган методикалык ыкмалар жана окутуу технологиялары тажрыйбадан өткөрүлүп, практикага сунушталды.

Изилдөөнүн практикалык мааниси: «Манас таануу» курсун медициналык колледждерде окутуу боюнча материалдар, методикалык сунуштар, технологиялар окуу программаларын, окуу китептерин, методикалык колдонмолорду өркүндөтүп түзүүдө, университеттерде курстук, дипломдук, магистрдик иш жаздырууда, жалпы эле техникалык жана гуманитардык багыттагы колледждердин окутуу технологияларын этнопедагогикалык негизде жаңылоодо көмөк көрсөтүшү мүмкүн.

Коргоого сунуш кылынуучу жоболор:

1. Медициналык колледждерде «Манас таануу» курсун окутуу болочок медицина кызматкерлеринин дүйнөгө көз карашын калыптап, алардын руханий, эстетикалык табитин өстүрүүгө жардам берет. Ошондой эле, медициналык колледждерде «Манас таануу» дисциплинасын окутууда кыргыз элинин этникалык педагогикасы менен тааныштыруу студенттердин этномаданий компетенттүүлүгүн жогорулатууга көмөк көрсөтөт.

2. Курстун мазмунун үйрөтүүдө жалпы дүйнөлүк педагогика илими иштеп чыккан теориялык, методологиялык негиздерге, дидактикалык принциптерге таянуу менен «Манас» эпосунун текстин жана эпос

изилдөөчүлөрдүн пикирлерин системалуу пайдаланып туруу студенттердин билим жана тарбия алуусунун жеткиликтүүлүгүнө, натыйжалуулугуна шарт түзөт, окутуу процессинде «Манас» эпосунун текстин жана эпос изилдөөчүлөрдүн пикирлерин системалуу пайдаланып туруу сабактын оптималдуулугун жогорулатат. «Манас» эпосун тереңдетип, интеграциялап үйрөтүү, инновациялык технологияларды пайдалануу студенттердин чыгармачылыгын өстүрүүгө, билимдерин системалаштырууга жана адабий, тилдик-коммуникативдик компетенттүүлүктөрүн калыптандырууга педагогикалык шарттарды даярдайт.

3. Илимий негизге таянылып жүргүзүлгөн педагогикалык тажрыйбалардын жыйынтыктары иштин божомолунун ырастыгын далилдейт жана медициналык багыттагы колледждерде аталган курсту окутууну этнопедагогикалык негизде өркүндөтүүгө өбөлгө түзөт ж.б.

Издөнүүчүнүн жекече салымы: Медициналык колледждерде «Манас таануу» курсун окутуунун натыйжалуу технологиялары өзү тарабынан изилденген жана табылган; колледждерде «Манас таануу» дисциплинасын окутуунун тарыхы, өзгөчөлүктөрү, изилдөөнүн абалы жеке иликтөөлөрүнө негизделип аныкталган; аталган дисциплинаны үйрөтүүнүн салттуу жана жаңы технологиялары өзү тарабынан иштелип чыгып, окутуучуларга сунушталган; ал сунуштардын натыйжалуулугу жеке өзү тарабынан жүргүзүлгөн педагогикалык тажрыйбада жана илимий эмгектерде далилденген ж.б.

Изилдөөнүн натыйжаларынын тастыкталышы: Диссертациялык тема боюнча илимий-практикалык кеңешмелерге докладдар даярдалган: «Научная дискуссия: вопросы педагогики и психологии» деген темадагы конференцияда (Москва, 2017), Жусуп Мамайдын чыгармачылык мурасына арналган IV эл аралык «Жусуп Мамай жана түрк калктарынын эпостору» аттуу темадагы Ж.Баласагын атындагы улуттук университетте 14-апрелде болуп өткөн илимий-тажрыйбалык жыйында (Бишкек, 2017). Тема боюнча иш аткарылган жерде – ОшМУнун кыргыз филологиясы жана журналистика факультетинин

филологиялык билим берүү технологиялары кафедрасынын кеңейтилген жыйынынын отурумунда талкууланып, иш теориялык жана практикалык жактан маанилүү деп эсептелип, коргоого сунушталган.

Диссертациянын жыйынтыктарынын толук жарыяланышы:
Илимий иштин негизги материалдары жана анын сунуш-жоболору КР ЖАК талап кылган РИНЦ статусу бар 2, 4 чет өлкөлүк журналда жана Кыргызстандагы 9 илимий журналда чагылдырылды.

Диссертациянын көлөмү жана түзүлүшү: Эмгектин негизги бети – 153, пайдаланылган адабияттардын тизмеси – 339, таблицалар – 10, сүрөттөр – 4, тиркемелер – 6.

БИРИНЧИ БАП. «МАНАС ТААНУУ» КУРСУН МЕДИЦИНАЛЫК КОЛЛЕДЖДЕРДЕ ОКУТУУНУ ЭТНОПЕДАГОГИКАЛЫК НЕГИЗДЕ ӨРКҮНДӨТҮҮНҮН ЖАЛПЫ ТЕОРИЯЛЫК МАСЕЛЕЛЕРИ ЖАНА ПРОБЛЕМАНЫН ИЗИЛДЕНИШИНЕ ОБЗОР

1.1. Ааламдашуу доорунда жаштарды «Манас» эпосундагы идеялар менен тарбиялоонун мүмкүнчүлүктөрү

XX кылымдын II жырымынан тартып, адамзат жаңы доорго кирди: илим менен техника эл чарбасынын бардык тармактарына жардам берип, кол күчүн бир кыйла жеңилдетти; 50-жылдардын экинчи жарымынан Жердин жасалма спутниктери, 1961-жылдан адам баласы космоско көтөрүлдү; алыска атуучу баллестикалык ракеталар пайда болду; кибернетика өндүрүшкө тартылды. Мына ушул нерселер дүйнөлүк алкакта «илимий-техникалык революция» (ИТР), «илимий-техникалык прогресс» (ИТП) деп түшүндүрүлдү.

Андан соң жаңы кылым башында маалыматтык технологиялар тармагында таң каларлык ачылыштар болуп, видео, Интернет, электрондук кат куржун(E-mail), ватсап, скайб ж.б. IT технологиялары, электрондук оюнчукканалар, ресторан, бий залдары, теле кино-фильм жылдыздары, көрнөк-жарнак сүрөттөрү сыяктуу электрондук маданияттын жаңы формалары бизди башка заманга алып келип таштагандай болду. Ушул процесстин мурда болуп көрбөгөндөй тездешти «улуттук маданияттардын күнүн бүтүрүп», «китеп форматындагы адабияттар эми окулбай калат» деген пикирлерди жаратты. АКШда жашаган окумуштуу Сеймил Хантинтон бул процессти «Маданияттардын кагылышы» деп түшүндүрдү. Чын эле мурдатан колдонулуп келген салттуу маданияттарды чанып, Батыштан агылып келип жаткан жат маданияттардын таасири биздин Борбор Азиядагы элдерге да тийди. Жаштар эпикалык дастандарды эмес – рок музыкасын, комузду эмес – кулак тундурган эстрада өнөрүнө жакын болду. Мына ушундай көрүнүштөр биздин жерге ааламдашуунун таасири катуу тийгенин көрсөттү. «Ааламдашуу», же «дүйнөлөшүү», эл аралык термин менен алганда

«глобализация» адамдарга сырттан жиберилген, тосмо менен тосуп коюуга мүмкүн болбогон жугуштуу оорудай тез тарады. Дүйнө экономикалык, маданий, саясий жактан жакындашып, мисалы, Германиянын бир шаарында интернетке коюлган бир ыр ошол эле минутада дүйнөнүн жүздөгөн өлкөлөрүнө жетүү мүмкүнчүлүгү түзүлдү. Мындай ылдамдык Ала-Тоо койнунда чөнтөк телефондорун интернет, ватсап, электрондук почта менен туташтырып алган адамдар үчүн ыңгайлуудай болуп, айылдарда да кыргыздын улуттук оюндарын ойноп, каада-салттарын көрсөткөндөр бара-бара азайып, тойлор да европалашып же арабдашып кетти. Адамдар көпчүлүк убактысын манас угуу, традициялуу ыр-күү тыншоо, улуттук оюндарды ойноо менен өткөрбөй түнкү клубдарда, ресторан-кафелерде чет элдик эстрада жылдыздарынын ырларынын ыргагында бийлөө менен өткөрүштү. Орто жаштан ооп калгандар да мейли айылда болсун, мейли шаарда болсун сааттап телевизордон латын америкалык, же түркиялык сериалдарды көрүп, өздөрүнүн аң-сезимине жат элдин бөтөн духтагы идеяларын синдиришти. Балдар болсо боевик, фантастика мультфильмдерине жакындап, интернеттен бири-бири менен атышкан, согушкан оюндарды ойноп, ички дүйнөсүн агрессивдүүлүк менен сугарышты. Жаштар бош убактыларынын көпчүлүк бөлүгүн «Фейсбук», «Одноклассники», «Твиттер» ж.б. социалдык тармактарда отуруу менен өткөрүшөт. Ушундай көрүнүштөр тууралуу С.Байгазиев мындай деп жазат: «Соңку убактарда Россияда жана Кыргызстанда пайда болгон «Көк кит», «Сен оюндасын», «Өлүм тобу» деп аталган компьютердик коркунучтуу оюндар балдарды суицидге түртүп жаткандыгы, бул виртуалдык оюндардан улам Россияда да, биздин өлкөдө да өспүрүмдөрдүн өз жанын өзү кыюу фактылары коомчулукту дүрбөлөңгө салып отурат.

Эскерте кетели, интернеттеги социалдык тармактардын көзөмөлсүздүгү, алардын ар кандай багыттагы маалыматтарды таратуудагы абсолюттук эркиндиги жеке адамдын өмүрүн гана эмес, бүтүндөй өлкөнүн башын жутуп коюушу мүмкүн. Береги Украинанын, Ливиянын, Сириянын кыйрашында бир

жагынан дал ушул социалдык тармактардын таркаткан деструктивдик идеяларынын, үгүттөрүнүн, чакырыктарынын үлүшү бар экендиги тууралуу саясат таануучулар жазып жатышат. Сирия, Украина сценарийинин кайталанбашы үчүн алдын ала кам көрүп, казак кызыкчылыгынын сакчылыгында бекем турган Нурсултан Назарбаев Казакстанда интернетке чектөө киргизип, социалдык тармактардагы ар кандай деструктивдик сайттардын, фейсбуктардын жолун бууп салды. Биздин республикада болсо, «демократия» деген ураандын астында жээги жок ээнбаш эркиндик өз билгенин жасоодо. Буга байланыштуу кайсы бир чет өлкөлүк жазуучунун «сокур сокурду жетелеп баратат. А бул демократия деп аталат» деген сөзү аргасыздан эске түшөт»[70, 12-13].

Мунун өзү интернет тармагына көз салбоонун кесепети: окуучулар күндөп-түндөп интернет клубдарында ужас, киллер, каннибал, зомби, киши жегич, вампир, маньяк ж.б. каармандар менен «жашап», алардын жүрүш-турушун, кылык-жоруктарын идеал тутуп отурган учурлар жок эмес. Мындай фильмдер балдарга терс таасирин тийгизип, биринчиден аларды башкача мораль менен тарбиялайт; экинчиден, алардын агрессивдүү инстинктерин пайда кылат; үчүнчүдөн, бул муунду кыргыз элинин кылымдар бою колдонуп келген этномаданиятынан алыстатып, алардын улуттук сезимдерин талкалайт.

Бул ааламдашуунун терс таасири, мына ушул муун өздөрүнө идеал кылып Жеки Чан, Ван Дамм сыяктуу кинонун мушташкыч каармандарын, кыргыздардын ичинен чыккан криминалдык авторитеттерди алат. Алар үчүн Манас да, Семетей да, Сейтек да, Курманбек да, Эр Табылды да, Жаныш менен Байыш да идеал эмес, алардын аты да тааныш эмес, аты тааныш болсо да кайдагы бир жомоктор деп эсептейт.

Мына ушундай кырдаал-шартта кыргыз элинин кылымдар бою колдонуп келген байыркы салттарына кайрылуу өзгөчө мааниге ээ болот, бул орунда «Манас» эпосу азыркы жаштар үчүн теңдешсиз байлык болуп эсептелет. Батыштан агып келе жаткан терс таасирлерге тосмо коюу үчүн «Манастын» мүмкүнчүлүгүн кеңири пайдалануу зарыл. Анын эң чоң мүмкүнчүлүгү –

ааламдашуу доорундагы адамдарды оң адептик сапаттарга тарбиялоо. «Манас» эпосу эң биринчи кезекте адамдарды руханий-адептик жактан тарбиялоо милдетин алат. Кыргыз Республикасынын мамлекеттик документтеринде таалим-тарбия проблемасы стратегиялык багыт катары каралат. Дал ушул тарбия аркылуу кыргыздардын кылымдар бою топтоп, кристаллизациялап келген социалдык-тарыхый тажрыйбалары, маданиятты, руханий-адеп-ахлак салттары кийинки муундарга өткөзүлүп берилет. Ар бир муун, ар бир үй-бүлө, ар бир адам өзү алган элдик тарбиялык байлыктарын кийинки муунга, кийинки үй-бүлөгө, кийинки адамдарга өткөрүп берүү милдетин алган. Бул улуттун мыйзам ченемдүү нормативдик актысы.

Кыргыз эли да жамандык-жакшылык тууралуу түшүнүктөрүн, баатырдык тууралуу идеалдарын «Манас» эпосуна сиңирип кеткен. «Манас» – кыргыз элинин педагогикасы, улуттук мактанычы, адамдарга жашоодо, турмушта жол көрсөтүүчү чырагы. Эл адамдар кандай болушу керектиги, баатырлар кандай болушу керектиги, уз аялдар кандай болушу керектиги тууралуу идеалдарын ушул чыгармага сиңдирип кеткен. Ал идеалдар муундан муунга, атадан балага өтүүсүн талап кылган. Ал ишти манасчылар аткарып келген. Манасчылар келген айылга, үйгө эл түп көтөрүлгө келип, алдыңкы катарга жаш балдарды отургузуп коюп аларды ушул айтылгандарды уксун, маанисин андап түшүнсүн деп эсептешкен. Мисалы, ошол манасчы эпостун мындай бир жерин айтып жатат:

Асмандан жылдыз бөлүнүп,
Мунарык тартып бүлбүлдөп,
Таң шоокуму көрүнүп,
Таңдын муздак жели зыркырап
Камыштын башы чыркырап,
Балапан торгой чуркурап,
Кумунун үстү чийилип,
Талынын башы ийилип
Жаткан экен Ак-Талаа.

Адыр-будур бел экен,
Абыдан сонун жер экен.
Бөөт, көлчүк, сазы бар,
Бөлүнгөн өрдөк, казы бар.
Алмасы бышып көң болгон,
Жаңгагы бышып сай толгон.
Кызгалдак чөбү кылкылдап,
Кымыздык, чөп, ышкыны
Тегиз бышып былкылдап,
Жаткан экен Ак-Талаа
Ортосунда оргуган
Булак сары суусу бар [330].

Кыргыз жеринин бир бурчу болгон Ак-Талааны манасчы кумардануу менен, сүйүү менен айтып жатат, анын текстинде пейзаждык лириканын да, живописстик тактыктын да, сулуулукту көрө билүүнүн да элдик эстетикасы жатат. Эмне үчүн манасчы туулган жердин кереметин, ажайып сулуулугун, байлыгын, бай флорасын жана фаунасын айтып жатат, ошону кеп кылып жатканда эпостогу Манас баштаган каармандар ушундай жерди душманга тарттырбоо, бөтөн элдин таманы астында калтырбоо идеясын көтөрүп жатат. Байыркы эпостогу ошол идея, кийинки муунга – бардык мезгилдеги манас угуучуларга башкача таасир этип, алардын экологиялык тарбиясын калыптоого, мекенчилдик сезимдеринин жогорулашына таасир этет. Ошол Манас коргоп кийинки муунга өткөрүп берген Ата Журтубузду аздектөө, сыйлоо керектигин түшүндүрөт.

Семетей кайып болуп кетип, кайра элге кайтып келгенде кара аламан калкына мындай деп кайрылат:

О, журтум, далай чачылдык:
Алды болуп Алтайда,
Көп бөлүндүң Каңгайга.
Кыйлабыз кетип эренге...

...Кайра тартпас тереңге...

...Кээбиз кеттик бөлүнүп,

Индистандын калкына [295, 266].

Мына ушул сөздөр азыркы жаштар кыргыз уруулары аябай көп кыйынчылыктарды көргөнүн, ички жана тышкы душмандардын танымсыз талоондоруна кабылып келгенин, ошонун айынан чачырап, бүлүнүп, аларды Манас баатыр бир жолу бириктиргендигин, бирок кайра эле болбой мамлекети ыдырап кеткендигин түшүнөт. Мына ошолорду аңдап түшүнүү менен азыркы Кыргыз Республикасынын эгемендүүлүгүнүн баа-баркын билишет, ага жетүү үчүн ата-бабалары кандай күрөшкөнүн түшүнүшөт, өз алдынча тили, туусу, гимни, герби бар мамлекетин мурдагыдан да катуу сүйүп, ошол эгемендүүлүктү сактоо үчүн аракет кылат.

Мына ушундай түбөлүктүү жана улуттук идеялар болгондугу үчүн «Манас» эпосун кыргыз жарандарын, кыргыз урууларын, жалпы кыргыз элин бир адамдын – Манастын айланасына бириктирген, согушка «Манастап» ураан чакырып кирип, чыккынчыларды Манас атанын арбагына койгон.

Чыңгыз Айтматов манасчы Саякбай Каралаев менен Чүйдүн бир айылына барганын, анда саратанда кеңсесинин алдында аксакалдар тапканына отуруп, балдар тал-теректин башына чымчыктай конуп, бири атчан, бири эшекчен, бир бала төөсүн жаткырып өркөчүнө жайма-жай отуруп, тегерете ак жоолукчан аялдар болуп «Манас» дастанын уга баштаганын жазып келип, бир убакта күтпөгөн жерден асман алай-дүлөй болуп, чагылган кошо чартылдап, күндүн түбү түшкөндөй жамгыр жаап, элдин баары шөмтүрөп сууда калып, ат үстүндө отурган манасчынын да башынан бутуна чейин суу өткөнүн айтат. Ушундай жайкы табияттын каарына карабай Каралаев манасын токтотпой айтып, адамдар болсо бир керемет күч байлап алгандай ордуларынан козголуп да койбой, былк да этпей, ыйлаган жерде ыйлап, кайгырган жерде кайгырып, «Манастын» ичине кирип кеткенин айтат да текстин мындай улантат: «Нөшөрлөп жааган жамгыр, төгүлүп айтылган сөзгө кошулуп, кадыресе жашоодогу турмуштук өзгөрүүлөрдүн жеңиши менен кыйроосу, баатырдыгы

менен кайраты, даанышмандыгы менен көсөмдүгү, арзуусу менен айрылуусу, ачуусу менен ырайымдуулугу, салтанаты менен жыргалы, өлүмү менен төрөлүүсү, даңкы менен кара санатайлыгы, көрө албастыгы агын болуп жаап жатты...

Ошол тапта жааган жамгыр, чагылган алдында биз бардыгыбыз бир ооздон Саякбай Каралаев менен бирдикте ураан чакырып турдук...» [18, 8].

К.Асаналиев бул окуялар тууралуу мындай ой жүгүртөт: «...кыргыз маданиятынын тарыхында Саякбай менен Чыңгыздын кездешүүсү, бул эки көркөм дүйнөнүн, эки эстетикалык формациянын кездешүүсү, тогошуусу эле. Балким, бул кездешүү өзүнүн мазмуну жана жыйынтыгы боюнча көркөм маданияттын тарыхында өтө сейрек кездешкен, уникалдуу окуя.

Анткени, бул жерде сөз байыркы эпостун гиперболасы жана фантастикасы менен азыркы мезгилдин бийик реалисттик ой жүгүртүүсү, көркөм сөз каражаттары менен толук куралдаган жазуучунун бетме-бет кездешүүсү жөнүндө баратат, булар эки дүйнөгө, эки көркөмдүк формацияга тиешелүү экенине карабастан, бул эки окуянын ортосундагы демаркациялык чек, мезгилдик жана мейкиндик аралыктар жоюлуп, кандайдыр бир мааниде бул экөөнүн бир процесске бириккени, тутумдашканы жөнүндө баратат.

Каныкейдин Тайторуну чапканын, Алмамбеттин трагедиясын, Манастын, Аккуланын туулганын, Чоң казатты, Көкөтөйдүн ашындагы шаан-шөкөттөрдү, Айчүрөктүн аккуу болуп учканы сыяктуу байыркы доордун жандуу элестерин азыркы замандын өкүлү Ч.Айтматов манускрипттен, архивден же китептен окуп, таанып-билген жок, ал түздөн түз улуу Саякбайдын бир туруп каткырып күлүп, бир туруп боздоп ыйлап, ыр нөшөрүн төккөн искусствосу аркылуу билип тааныды. Сынчы В.Коркиндин «Манас» эпосун укканда ыйлаганыңыз барбы» деген суроосуна, «Манасты» укканда ыйлабаган кыргыз болбойт» деген жооптун өзүндө эле, бул эпос канчалык байыркы болсо да, ал азыркы учур үчүн ошончолук жандуу көркөм окуя экени көрүнүп турат»[51, 131].

Ушундай кырдаалдагы, кечээги эле советтик учурдагы «Манастын» элди бириктирген, жамгыр-карга карабай өзүнө тарткан керемет-күчү – андагы сүрөттөлгөн окуялар, образдар ар бир кыргыз баласына жакын келип, аларды жалпы кыргыздык идеяга чакыргандыгы эле. Бул – баатырдык, бул – эл коргоо, бул – мекенчилдик, бул – эр жүрөктүүлүк менен коркоктуктун, айкөлдүк менен ичи тарлыктын, жеңиш менен жеңилиштин, бийликке жетүү менен бийликтен кетүүнүн, салтанаттуулук менен трагедиялуулуктун татаал карама-каршылыгын, турмуштун гармониясынын көп түрдүүлүгүн чагылдыргандыгында эле.

Мына ошол «Манас» эпосундагы түбөлүктүү идеяларды ааламдашуу доорундагы балдардын аң-сезимине сиңдирүү үчүн азыркы Кыргыз Республикасында мектепке чейинки балдар мекемелеринен тартып башталгыч класстарда чыгарманын тексттинен чакан үзүндүлөр берилсе, V класста «Манастын балалык чагы», «Каныкейдин Тайторуну чапканы» деген эпизоддор текст түрүндө үйрөнүлөт, VIII класста эпостун үч бөлүмү («Манас», «Семетей», «Сейтек») идеясы, темасы, негизги мазмуну, образдары тексттерден алынган мисалдар менен бирге үйрөнүлүү менен XI класста кыргыз адабияты сабагынан курамында «Манас таануу» курсу киргизилген. «Манас» эпосунун негизинде «Манасчы», «Манастап ураан чакырып...», «Саякбай» деген фильмдер тартылган, көптөгөн театрларда Ж.Садыковдун «Айкөл Манас», «Манастын уулу Семетей», «Сейтек» деген пьесалардын негизинде спектаклдер коюлган, эпостун негизинде мультфильмдер, фото альбомдор чыккан, манасчылардын айтуусунда дисктер тараган, И.Арабаев атындагы кыргыз мамлекеттик университетинде Манас таануу институту ачылган, КР Улуттук илимдер академиясы С.Каралаевдин, С.Орозбаковдун, Тоголок Молдонун варианттарын толук чыгарды, Жусуп Мамайдын, Ш.Рысмендеевдин, У.Мамбеталиевдин, Ш.Азизовдун вариантындагы китептер, «Сагынбай», «Саякбай», эки томдук «Манас» энциклопедиялары чыккан. Бишкек шаарынын аэропорту, борбор калаадагы ири даңгыр жол, чоң кинотеатр, кыргыз-түрк университети Манастын атында, Таласта «Манас-

Ордо комплекси, Бишкекте «Манас айылы» салынган, Баткен, Бишкек, Ош, Талас, Стамбул, Москва шаарларында баатырга арнап эстеликтер орнотулган. Булардын баары эпостун наркы азыркы жаштарга таасир этсин үчүн жасалып келет, алар баатырдыктын, мекен сүйөрлүктүн, эл коргоого даяр туруунун, адилеттик үчүн күрөшүүнүн үлгүсүн «Манас» эпосунан үйрөнөт. Мына ушул багытта Кыргыз Республикасынын бардык жогорку окуу жайларына, анын ичинде медициналык колледждерге «Манас таануу» курсу киргизилген.

КР Президентинин Жарлыгы менен 2019-жылы «Манас жана Айтматов академиясы» түзүлдү жана анда азыркы учурда келечек муундарга улуу эпостун идеяларын өткөрүп берүү милдети жүктөлдү.

1.2. Манас таануу илиминин пайда болуп, калыптанышына, окутуу проблемасынын изилденишине обзор жана изилдөөнүн методологиялык негиздери

«Манас таануу» курсу мектептердин кыргыз адабияты сабагынын бир бөлүмү жана жогорку, орто окуу жайларынын, колледждердин, лицейлердин, гимназиялардын окуу предмети болуп саналат, ал түздөн-түз Манас таануу илими менен байланышат, Манас таануу илими бул – адабият таануунун, анын ичинде фольклористиканын «Манас» эпосун жыйноону, изилдөөнү, бастырып чыгарууну, элге жайылтууну ишке ашыруучу тармагы. Ал аябай кеңири аспектини ичине камтыйт, мисалы, эпостун чыгыш доору, идеясы жана темасы, образдары жана каармандары, сюжети жана композициясы, типологиялык байланышы, манасчылардын мектеби, айтуучулардын индивидуалдуулугу жана жалпылыктары, варианттары, алардын ар биринин идеялык-көркөмдүк бөтөнчөлүктөрү, эпостун элдүүлүгү, чыгарманын эл тарыхы, этнографиясы, этнопедагогикасы ж.б. жагдайлары менен байланышы, чыгарманынын жыйналышы, жарыяланышы, текстологиялык проблемалары, которулушу, билим берүү мекемелеринде окутуу технологиялары ж.б. «Манас таануу илими түпкү негизинде кыргыз фольклористикасынын курамына кирип, илимдин ошол багытынын өзүнчө бутагы-бөлүгү болгон менен, көп

белгилери жактан өзүнө таандык өзгөчөлүктөрү бар, анын үстүнө алгачкы кабар-маалыматтары элибиздеги оозеки чыгармалардын бардык үлгүлөрүнүн кайсынысын алганда да алда канча узак убакыт мурда башталган багыт» (С.Мусаев [260, 496]).

Албетте, манас таануу илим болгонго чейин эле элдик эстетикада, оозеки адабият таанууда «Манас» чыгармасы эң биринчи айтыла баштагандан тартып эле эмпирикалык мүнөздө манасчыларга баа берилген, сын айтылган, мактоолор болгон. Элдин көчмөн маданияты, жоокерчилик замандагы жашоо-шарты, адамдардын жайлоолошуп жашоо эрежелери ошол калктын алдыңкы өкүлдөрү тарабынан сөз кунун барктоого, баалоого, бул же тигил оозеки айтылган чыгарманын идеясын, мазмунун гана эмес эстетикалык кунарын да талдап-таразалоого, керек учурда сын айтууга мүмкүнчүлүк берген. Мунун өзү элдик эстетикалык ойдун башталышы, элдик сындын башталышы катары бааланат.

Мына ушул азыр аты белгисиз калган манас таануучулар жомок пайда болгон биринчи күндөн тартып эле анын көркөмдүк сапаттарын, образдарын изилдөөгө алган. Манас баатырдын баянын көркөм чыгармага айландырган деп эсептелген, аты уламыштарда гана айтылган Ыраамандын ырчы уул, Токтогул деген манас айтуучулардын өзүнчө сынчылары, баа берүүчүлөрү, оңдоп-түзөөчүлөрү болгон. Эпостун кийинки доорлорго жетишинде ошол элдик манас таануучулардын чоң эмгегин эске албай коюу мүмкүн эмес. Алар Манастын айланасында окуяларды көркөмдөгөн, жалпылаштырган, анализдеген, синтездеген жана турмуштук окуяларды адабият формасына келтирген.

Бизге жеткен маалыматтар боюнча эпостун окуялары жана чыгарма тууралуу XVI кылымда жашап өткөн Сейф-ад-дин-Аксикенти «Мажму ат-таворих» («Тарыхтардын жыйнагы») [289] деген кол жазмасында эскерип өтөт. Алар жогоруда аталган санжыра китепте Манас баатырды тарыхый инсан катары карашат, анын Жолой баштаган калмактар менен согушканы, ага

Жалал-ад-Дин шейх жардам бергени, жери Талас, атасы Жакып болгону, кырк жигити тууралуу маалыматтар берилет.

Эпосту жазып алуунун, изилдөөнүн, жарыялоонун кийинки этабы XIX кылымда Европадан жана Падышалык Орусиядан келген саякатчылар, тарыхчылар, этнографтар тарабынан ишке ашырылган. Орусиялык аскер кызматкери жана тилмеч, казак уулу Ч.Валиханов 1856-жылы Ысык-Көлдүн Каркыра жайлоосуна келип, бугулук Боронбай манаптын жанында жүргөн аты көрсөтүлбөгөн бир манасчыдан «Көкөтөйдүн ашы» деген бөлүмдү угуп, 3320 сап жазып алып, өзү орусчага которуп даярдайт, кийин ошол котормо 1904-жылы анын башка чыгармалары менен кошо Санкт-Петербург шаарында жарык көрөт [127].

Немец тектүү орусиялык филолог В.В.Радлов «Манас» эпосунун үзүндүлөрүн 1862-жылы азыркы Кытайга карап калган Текес аймагынан бугу уруусунан, 1869-жылы Ысык-Көлдүн Батыш жагындагы сарыбагыш жана Токмоктун тегерек-четиндеги солто уруусунан, тилекке каршы, атын көрсөтпөгөн манасчылардан жазып алат, анан кыргыздар жөнүндө, улуу эпос, манасчылардын чыгармачылык өзгөчөлүктөрү тууралуу пикир айтып, «Образцы народных литературы северных тюркских племен» («Түндүк түрк урууларынын элдик адабияттарынын үлгүлөрү») деген он томдук фундаменталдуу эмгегинин 5-томуна киргизет, ал эмгек 1885-жылы орус тилинде Санкт-Петербург шаарында, немец тилине котормосу 1885-жылы Германиянын Лейпциг шаарында басылат [276]. В.В.Радлов китебин төрт бөлүмгө бөлөт: «Манас», «Жолойкан», «Эр Төштүк», «Кошоктор». Анын ичинен «Манас» үчилтигинен 11 376 сап («Манас» – 9449, «Семетей» – 1421, «Сейтек» – 506 сап) берилген.

Негизги темалары жети:

1. Манастын туулганы.
2. Алмамбет мусулман болуп, Көкчөдөн чыгып, Манаска кирет.
3. Манас менен Көкчөнүн согушканы, Каныкейди алганы, Манас өлгөндөн соң тирилгени.

4. Бокмурун.
5. Көзкаман.
6. Семетейдин туулганы.
7. Семетей.

Венгер окумуштуусу доктор Георг фон ДьёрдьАлмаши өз устаты Граца университетинин зоология окутуучусу Рудольф Штуммер фон Траунфельс менен Или дайрасынын алабын, Ысык-Көл жергесин, Тянь-Шань тоо кыркаларын изилдеп, 20 миңдей жаныбарга мүнөздөмө берип, ошол илимий саякатынын жүрүшүндө, 1900-жылы жети ай кыргыздардын жерин кыдырып, Нарын-Кол аймагынан «Манас» эпосунан 72 ыр сап жазып алат, аны венгер тилине которуп, жанына түпнуска вариантын коштоп, чечмелөөлөрү менен 1911-жылы «Чыгыш кабарлары» деген журналга чыгарат, ошол эле жылдары немец тилине которуп жарыялайт, өзүнүн чыгарма тууралуу ойлорун айтат, биринчи болуп «Манастын» ыр түзүлүшү тууралуу кеп кылат [52, 544].

1903-1904-жылдарда орус сүрөтчүсү Б.В.Смирнов Орус географиялык коомунун экспедициясы менен азыркы Кыргызстандын Түндүк аймактарына келип, Кенжекара деген кишиден «Семетейден» үзүндү (Семетейдин Үргөнчтү кечип өтүп, Айчүрөккө жолукканы) жазып алып Атайбек деген тилмечтин жардамы менен аны орус тилине которуп, ошол тексти 1914-жылы Москвадан чыккан «Түркстан талааларында» деген китебине киргизилген. Ал Кенжекаранын сүрөтүн да тартып жарыялаган.

Орус жергезери П.П.Семенов-Тянь-Шанский [299], этнограф-тарыхчы Н.А.Аристов [48, 582], көп жыл кытай жергесинде дипломатиялык кызматта эмгектенген жана алардын бай тарыхый булактарын окуп чыккан И.Я.Бичурин [116, 117] ж.б. изилдөөчүлөр кыргыз жергесин, элинин тарыхын, этнографиясын изилдеп жатып, «Манас» эпосу тууралуу ойлорун да айта кеткен.

1928-жылдан тартып кыргыз тилин жана маданиятын өтө жакшы билген жазуучу жана окумуштуу, казак уулу Мухтар Ауэзов «Манас» эпосун изилдөөгө киришип, эпостун мазмунун, жаралаш доорун жана себептерин,

айтуучулардын өзгөчөлүктөрүн, образдарды, поэтикасын талдап «Кыргыздын элдик баатырдык поэмасы «Манас» деген көлөмдүү макаласын жазган, ал макала автордун «Мысли разных лет» (1959) аттуу макалалар жыйнагына кирген [55, 459-555]. Орус совет филологу, полиглот-профессор Е.Д.Поливанов орус тилине, деги эле башка тилдерге эпосту которуунун жалпы илимий принциптерин иштеп чыккан, Ленинграддан келип Кыргызстанда жашап кеткен М.И.Богданова эпостун кыргыз оозеки чыгармачылыктагы ордун белгилеп, идея-темасына, поэтикасына адабий-теориялык аспектисине баа берген [120, 290].

Советтик учурда эпосту түрк-монгол фольклору менен типологиялык байланышта караган В.М.Жирмунскийдин «Введение в изучение эпоса «Манас» [140, 111], «Тюркский героический эпос» [141, 727], «Сравнительное литературоведение» [142, 386], А.Н.Бернштамдын «Эпоха возникновения великого киргизского героического эпоса «Манас» [113, 149] деген китептери, С.М.Абрамзондун этнографиялык маани-мазмундагы бир катар эмгектери [9, 10, 11, 12, 13, 14, 15] жазылды. Алар методологиялык жактан эпосту кийинки изилдөөчүлөр үчүн таяныч болуп берди жана биз да изилдөөбүздө алардын теориялык ойлорун, илимий корутундуларын чыгармачылык менен пайдаландык.

Кыргыз окумуштуулары «Манас» эпосун изилдөөгө XX кылымдын 30-40-жылдарында киришет, ошол мезгилде К.Рахматуллин [279, 83], З.Бектенов, Т.Байжиев эпостун негизинде кандидаттык диссертация үчүн темаларын бекитишет. 1948-жылы кыргыз адабияты боюнча З.Бектенов менен Т.Байжиевдин авторлугунда 8-класстын окуу китебине [112, 283] кыргыз фольклору, анын орчундуу бөлүгү болгон «Манас» эпосу тууралуу материалдар киргизилген. Бирок ошол жылдары «Звезда» жана «Ленинград» журналдары тууралуу КПСС БКнын токтому чыгып, улуттук баалуулуктарды көтөргөн патриот окумуштуулар, алардын ичинде Т.Саманчин, Т.Байжиев, З.Бектенов, Х.Карасаев, Ө.Жакишев камалган же өлүмгө дуушар болгон. Бирок жалпысынан ошол он жылдыкта К.Рахматуллиндин «Манасчылар

(Биобиблиография, 1942)» деген эмгеги, В.В.Бартольддун, А.Н.Бернштамдын, С.М.Абрамзондун, В.М.Жирмунскийдин жогоруда атап кеткен китептери жана М.И.Богданова, Ө.Жакишев, Ы.Абдрахманов ж.б. авторлордун макалалары чыгып турган. Эпостун үстүндөгү «кара булутту» «Манас» эпосун изилдөөгө арналган илимий конференциядагы (1952, 6-10-июнь) чечимдер сыйрып салган, андагы М.Ауэзов, Т.Сыдыкбеков, Б.М.Юнусалиев ж.б. мекенчилдик атуулдардын сүйлөгөн сөздөрү «Манас» эпосун элдик чыгарма деп эсептеген. Бул манастануу илиминдеги бурулуш окуя болгон. Ошондон кийин лингвист-академик Б.Юнусалиев, жазуучулар А.Токомбаев, Т.Сыдыкбеков, К.Маликов катуу киришип, эпостун текстин ылгоо, жарыялоо, баш сөз жазуу (кириш сөздөрүн жазгандар: Б.Юнусалиев – 1-китеп; Б.Керимжанова – 3-китеп; К.Асаналиев – 4-китеп) боюнча практикалык иштерди жүргүзүп, үч бөлүмдү төрт китеп кылып бириктирилген вариантты элге тартуулаган [207].

1957-жылы Кыргыз ССР Илимдер академиясынын Тил жана адабият институтунда «Манас» сектору негизделген. 1961-жылы М.Ауэзовдун, В.М.Жирмунскийдин, М.Богданованын, П.Н.Берковдун, А.Токомбаевдин, Т.Сыдыкбековдун, Б.Юнусалиевдин макалаларынан куралган орус тилинде «Киргизский героический эпос «Манас» деген жыйнак басылып чыгат. «Манас» эпосу боюнча биринчи кандидаттык диссертация 1964-жылы Самар Мусаев тарабынан корголгон. Ал «Каныкейдин образы» («Манас» эпосунун элдүүлүк проблемасына карата)» деп аталган [259, 25]. Мына ошондон кийин да ал окумуштуу «Манас» эпосун изилдөөгө бүт өмүрүн сарптап, көптөгөн эмгектерин [262, 204] жазган жана КР УИАнын «Манас» секторуна жетекчилик кылып эпостун тексттерин жарыялоого, изилдөөгө чоң салым кошкон манас таануучу катары кыргыз элинен тышкары жактарга да кеңири таанылган. Ушул сектордун илимий кызматкерлеринин жана жалпы эле кыргыз манастануучуларынын аракети менен адабият таануу багытында Э.Абдылдаевдин «Манас» эпосунун тарыхый өнүгүшүнүн негизги этаптары», «Кыргыз фольклорунун тарыхынан», «Манас» эпосунун историзми» [3, 264],

К.Кырбашевдин «Манас» эпосунун стили» [177, 174], М.Борбугуловдун «Манас» эпосу: башаттары, эволюциясы» [123, 159], Р.Сарыпбековдун «Алмамбеттин образынын эволюциялык өнүгүшү», «Манас» эпосунун баатырдык мотивдеринин эволюциясы» [292, 174], Р.З.Кыдырбаеванын «К проблеме традиционного и индивидуального в эпосе «Манас» [173, 245], «Генезис эпоса «Манас» [172, 278], «Сказительское мастерство манасчи» [174, 118], «Манас» эпосун комплекстүү изилдөө маселелери [171], «Специфические особенности варианта эпоса «Манас» в сказании М.Чокморова» [175, 157], «Эпос «Манас»: Генезис. Поэтика. Сказительство» [169, 393], О.Соороновдун «Манас» трилогиясындагы эпикалык окуялардын сүрөттөлүш өзгөчөлүктөрү» [302, 120], А.Сыдыковдун «Манас» эпосундагы баатырдык мотивдер» [306, 135], А.Акматалиевдин «Манастын жети осуяты», «Кыргыз адабияты: тарых жана мезгил» деген эмгектери [21, 424], Т.Абдыракуновдун «Бабалардан калган сөз» аттуу изилдөөсү[8] жарыяланып, алар илимий ойлорунун тереңдиги, эпосту ар тараптуу карагандагы, методологиялык таянычтарынын бекемдиги менен азыркы «Манас таануу» курсун үйрөтүүчүлөргө жардам берет.

«Манас» эпосу адабият таануунун, же лингвистиканын гана объектиси эмес, кыргыз тарыхчылары, этнографтары, философтору, культурологдору да бул чыгарманын текстине кайрылып, И.Б.Молдобаевдин [217, 174], К.Айдаркуловдун [17, 54], Ж.Бактыгуловдун [100, 191-193], Г.А.Бакиеванын [97, 170-173], Ж.К.Урмамбетованын [315, 75], Ш.Б.Акмолдоеванын [29, 167-168], Э.Усупбаеванын [317, 20] ж.б. эмгектери жазылган.

Эпосту ар тараптан талдап 20дан ашык докторлук жана кандидаттык диссертациялар корголгон (С.Мусаев, А.Сыдыков, Т.Ормонов, А.Сапарбаев, Р.Эгембердиев, И.Молдобаев, К.Жумалиев, Д.Саалиева, Б.Оторбаев, Г.Жамгырчиева, Ж.Орозобекова, Т.Бакчиев, Г.Абдымомунова, Ф.Баитова ж.б.).

Кыргыз Энциклопедиясынын Башкы редакциясы тарабынан «Манас» энциклопедиясынын эки томдугу [204], КР УИАсы тарабынын «Саякбай» [206], «Сагымбай» [205] энциклопедиялары, «Манас» сөздүгү» [211] чыкты.

Манастаанууда биздин илимий изилдөөгө байланыштуу эки чоң багыт катар өнүгүп келет:

биринчиси – эпостогу элдик педагогикалык идеяларды таап чыгуу жана аларды азыркы жаштарды тарбиялоого колдонуунун технологияларын көрсөтүү;

экинчиси – «Манас» эпосун билим берүү мекемелеринде окутуу проблемасы. Бул багытта «Манас» эпосун этнопедагог окумуштуулар изилдөөгө алган. Адегенде жогорку окуу жайлары үчүн жазылган педагогиканын жана билим берүүнүн теориясы, тарыхы боюнча окуу китептеринде кыргыз эл педагогикасы боюнча обзор берүүдө сөзсүз түрдө улуу мурасты агтап кете алышкан эмес. Ага А.Э.Измайлов [148], Б.Апышов [46], М.Рахимова жана Т.Панкова менен А.Калдыбаева [277], А.Алимбеков [31], Н.А.Асипова [54], К.Кыдыралиев [168] ж.б. педагог окумуштуулардын кайрылгандыгы мисал боло алат.

Ал эми улуттук фольклордогу, анын ичинде түрк-монгол, славян элдериндеги эпикалык дастандардын педагогикалык идеялары биздин эмгекке методологиялык негиз катары Г.Н.Волков [134, 135], В.А.Николаев [265], А.С.Шаалы [326], А.Б.Афанасьев [56], Ш.М.Арсалиев [49], З.К.Дахужева [137], Ж.Ж.Наурызбай [264] ж.б. этнопедагог теоретиктердин эмгектеринде ар тараптуу каралган.

Кыргыз Республикасында соңку учурда С.Байгазиев «Манас» эпосундагы балдарды тарбиялоо, мекенчилдик идеялары, руханий-эстетикалык философиясы, «Манас таануу» курсун окутуу проблемалары боюнча ондон ашык китеп жазды. Анын «Улуу Манас улутубуздун дил жана тил бешиги» [67, 80], «Манас» эпосундагы баланы эркин тарбиялоо философиясы» [73, 64], «Манастын» ата-эне жөнүндөгү этнопедагогикалык осуяты» [76, 62], «Манас» эпосу: Каныкейдин улуу махабаты жана анын образынын рухий-адептик,

патриоттук сабактары» [69, 84], «Манас» эпосунун руханий, адептик-философиялык, патриоттук улуу дөөлөттөрү жана педагогикалык асыл нарктары» [60], «Ак калпак кыргыздын рух дөөлөтү: этика жана этнопедагогика» [79], «Аялзаттын тунугу, ак жоолуктун улугу Каныкей – Ала-Тоолук кыздардын руханий-адептик маягы» [71], «Манас» эпосу: тарыхый эстутумга, антимаңкурттук рухка жана мекенчилдикке тарбиялоо» [72], «Манас» эпосунун биримдик, достук, ынтымак жөнүндөгү улуу идеялары – бүгүнкү жарандык тарбиянын тиреги» [74], «Бала Манастын инсан катары калыптанышында эмгек тарбиясынын ролу» [80], «Ак калпак кыргыздын рух дөөлөтү: этика жана этнопедагогика» [79], «Айкөл Манастын адеп-ахлак кодекси» [78] ж.б. китептеринде биздин тема үчүн методологиялык-теориялык багыттарды ачып берди. Адабиятчы жана педагог аалымдын жогорудагы эмгектери тарбиялоо философиясын кыргыз элинин этнопедагогикалык маданияты менен байланышта карагандыгы менен баалуу, ал адабият таануунун текстология бөлүмүнүн принциптерине таянып, эпостун текстинен керектүү эпизоддорду, сүйлөмдөрдү жана сөздөрдү таап чыгат, чыгарманын образдардарын, идея-темасын жана поэтикасын биримдикте, бири-биринен ажыратпай карайт. Ошол эле кезде эпостогу педагогикалык идеяларды дүйнөлүк классикалык педагогдордун, ойчулардын эмгектериндеги айтылган пикирлер менен салыштырат, алардын параллель идеяларын ачып берет.

С.Байгазиевдин жогорудагылардан тышкары дагы бир нече эмгеги: биринчиси, эпосту мектеп окуучуларына кара сөз формасында иштеп берип, ал китебин көп нускада чыгарып, балдарга тараткандыгында [81]; экинчиси, азыркы жаштарды тарбиялоонун концепциясына «Манас» эпосун колдонуу зарылдыгын көрсөткөндүгүндө [64]; үчүнчүсү, «Манас таануу» боюнча концепцияны [82], окуу программаларын, окуу китептерин [65] жазууга катышкандыгында; төртүнчүсү, «Манас» эпосун окутуунун азыркы билим берүү системасына керектигин, анын механизмдерин кайра-кайра жазып келгендигинде [61].

Кыргыз элдик оозеки чыгармачылыгындагы фольклордук чыгармалардын таалим-тарбиялык концепциялары жана аларды азыркы жаштарды адептик, руханий, эстетикалык жактан тарбиялоодо колдонуунун технологиялары тууралуу С.Рысбаев диссертация [282] жана монография [281] жазып, кеңири багытта илимий изилдөө жүргүзгөн.

А.Муратов этнопедагог жана кыргыз адабиятын окутуу методикасы боюнча адис катары «Манас» эпосундагы тарбиялык идеялар, элдик билимдер боюнча монографияларды [243] жана макалаларды [233, 252] жазды. Ал өз эмгектеринде эпостун С.Орозбаковдун, С.Каралаевдин жана кыскартылып бириктирилген варианттарын гана эмес кытайлык манасчы Жусуп Мамайдын, Тоголок Молдонун варианттарын кеңири мисалга алган.

С.Иптаровдун макалалары [156] «Манас» эпосунун педагогикасын чет өлкөлүк изилдөөчүлөргө жана окурмандарга таанытууда өзгөчө роль ойноду.

Кыргыз эл педагогикасынын бир көрүнүштү элдик оюндарда сакталат, «Манас» эпосу улуттук оюндардын да энциклопедиясы, чыгармада акыл оюндары, ат оюндары, кыймылдуу оюндар, балдар оюндары катары күрөш, эр сайыш, улак тартыш, ордо, тогуз коргоол ж.б. оюн түрлөрү кездешет. Мына ошол оюндардын элдик педагогикалык мааниси «Манас» эпосунун мисалында М.Мамыровдун макаласында [190], М.К.Саралаев, М.О.Букуев, С.Мамбеткалиев авторлошуп жазган китебинде [290], М.К.Саралаев менен Э.Ч.Черикбаевдин макаласында [291], айылдык мугалим С.Токторбай уулунун китебинде [314], Э.Ч.Черикбаевдин брошюрасында жана кандидаттык диссертациясында [323], журналист-изилдөөчү Д.Керимовдун «Айкөл Манас оюндары» деген эмгегинде [167], Х.Ф.Анаркуловдун изилдөөлөрүндө [35] чагылдырылат.

«Манас» эпосундагы педагогикалык идеялар боюнча Г.А.Акимкулованын [20], Г.Абдымомунованын [6], Ф.Баитованын [87] диссертациялары корголду жана макалалары [88] жазылды. Булар, мисалы, Г.А.Акимкулова кыргыз жана орус тилиндеги этнопедагогикалык лексикаларды өздөштүрүү процессинде «Манас» эпосу менен «Игордун

кошуну жөнүндө сөз» поэмасын салыштыруу технологияларын караса, Г.Абдымомунованын эмгеги эпостун негизинде азыркы жаштарды адептүүлүккө тарбиялоо проблемасына арналган, Ф.Баитова «Манас» эпосунун педагогикалык идеяларын болочок мугалимдерди этнопедагогикалык жактан тарбиялоого кошо турган салымын аныктоого арналды.

Кытай Эл Республикасындагы кыргыз окумуштуулары: тарыхчы Анвар Байтурдун «Кыргыз тарыхы боюнча лекцияларында» [96], «Шинжаңдагы улуттар тарыхы» деген китебинде, Мамбеттурду Мамбетакундун китептеринде [186], Шинжаң «Тил жана Котормо» журналынын жооптуу редактору Кармыштегин Макелек Өмүрбай уулунун «Манас жана Чыңгыз» деген макаласында жогорку окуу жайларында «Манас таануу» курсун окутууга керектүү материалдар топтолгон. Адыл Жуматурду 2004-жылы «Манасчылардын манасчылыгы. Манасчылык өнөрү» деген темада докторлук, 2006-2009-жылдары Бейжин Борбордук улуттар университетинде «Түрк элдеринин баатырдык эпосторунун курулмасын жана мотивдерин салыштырып изилдөө» деген темада пост-докторлук диссертациясын коргогон. Анын «Жуңгодогу кылым аттаган үй-бүлөлөр тууралуу баян: Залкар манасчы Жусуп Мамайдын үй-бүлөсү» (2003), жубайы Токтобүбү Ысак кызы менен бирге жазган «Залкар манасчы Жусуп Мамай» (кытайча, 2002; кыргызча 2007, 2014; жапанча 2016), «Манасчылар жөнүндө изилдөө» (кытайча, 2007, Бейжин), «Ооз эки салт жана баатырлык эпос» (кытайча, 2009), «Манас деп ураан чакырып» (кыргызча, биринчи басылышы 2006, экинчи басылышы 2009, үчүнчү басылышы 2012) ж.б. эмгектери жуңгодук эле эмес, жалпы дүйнөлүк манастануудагы барандуу эмгектер болуп саналат. Адыл Жуматурду Токтобүбү (Токон) Ысак кызы жана уулу Эрзат Адыл уулу менен биргелешип «Кытай манас таануу сөздүгү» аталышындагы энциклопедиялык жыйнак түзгөн [145]. Бул уникалдуу эмгек кытай тилинде жазылып, өтө бай материалдар менен шөкөттөлгөн.

Ошентип манас таануу азыркы учурда көптөгөн окумуштуулардын комплекстүү илимий изилдөөлөрүн ичине камтыган, динамикалуу жана эл аралык масштабда өнүгүп жаткан илим болуп, ал илимдин ачылыштары, табылгалары, ой корутундулары жогорку окуу жайларында «Манас таануу» курсун жогорку деңгээлде окутууга жардам көрсөтүп жатат.

1.3. «Манас таануу» курсун колледждерде окутууну этнопедагогикалык негизде өркүндөтүүнүн жалпы өзгөчөлүктөрү, учурдагы проблемалары

Жогорку Кеңеш кабыл алып 2003-жылдын 30-апрелиндеги № 92 токтом менен бекитилген Кыргыз Республикасынын «Билим берүү жөнүндө мыйзамында» колледж – базалык жана жогорку деңгээлдеги орто кесиптик билим берүүнүн негизги кесиптик билим берүү программаларын ишке ашыруучу орто кесиптик окуу жайы деп айтылган, демек, билим берүү системасынын бул этабында орто кесиптик билим берилет да, ага эки базада – 9-класстын жана 11-класстын базасында кабыл алынат, анын бүтүрүүчүлөрү окуусун андан ары бакалавр боюнча улантууга жеңилдик жана мүмкүнчүлүк алышат. Биздин өлкөдө колледждер өзүнчө жана кайсыл бир университеттердин базасында ачылган. Мына ошолордун бири медициналык колледждер.

Кыргыз Республикасынын билим берүү жана илим министрлиги бекиткен окуу-нормативдик документтерине ылайык медициналык колледждерде 0402 – акушердик иши, 0401 – дарылоо иши, 0406 – медайымдык (сестралык иши), 0405 – фармация, 0404 – стоматология, 0408 – стоматологиялык ортопедия адистиктери даярдалат жана алардын баары 11-класстын базасында кирген болсо 1-курста «Манас таануу» дисциплинасын окушат. Аны окутууга 24 саат лекция, 12 саат семинардык сабактар, 2 саат консультация, 12 саат модулдар жана экзамендер үчүн, 22 саат студенттердин өз алдынча иштөөсүнө (СРС) – жалпысы 72 саат бөлүштүрүлгөн.

Билим берүү уюмдарынын ар түрдүү формаларында билим берүү стандартына ылайык «Манас» эпосу ар кандай багытта жана көлөмдө окутулат. Алар төмөнкүлөр.

Таблица 1.3.1. – Билим берүү уюмдарынын ар түрдүү формаларында «Манас» эпосун окутуунун мазмуну, ченеми жана технологиялары

негизги түшүнүктөр	мазмуну, сюжети, композициясы	образдары	тили (поэтикасы)	окутуу формалары, технологиялары
билим берүү уюмдары				
бала бакча	кыска жомок катары тааныштыруу		айрым сөздөрдүн маанисин ачуу	сүрөт, оозеки аңгеме
башталгыч мектеп	үзүндүнүн мазмуну	манасты каарман катары көрсөтүү	айрым сөздөрдүн лексикалык мааниси	көркөм окуу, сүрөт, оозеки аңгеме, суроо-жооп,
негизги мектептин VIII классы	Үчилтиктин негизги сюжетин билүү	Манастын, Бакайдын, Алмамбеттин, Каныкейдин, Семетейдин, Айчүрөктүн, Сейтектин образын талдоо	тексттин мазмунун ача алуу деңгээлинде тилдик талдоо	лекция, окуу жана түшүнүү, адабий талдоо, теориялык анализ, адабий изилдөөлөрдү өздөштүрүү
орто мектептин XI классы	эпостун тарыхын, мазмунун, сюжетин билүү	башкы каармандар -дын образдарын салыштыра талдоо	тексттин тилин толук түшүнүү, жаңы сөздөрдү үйрөнүү	адабий анализ, тарыхый талдоо, салыштырма талдоо, дискуссия, аңгемелешүү;

				жазуу иштерин аткаруу ж.б.
колледждер	эпостун тарыхын, мазмунун, сюжетин билүү, адистигине жараша окуяларды терең өздөштүүү	башкы каармандардын образдарын толук талдоо	тексттин тилин толук түшүнүү, жаңы сөздөрдү үйрөнүү, адистигине байланыштуу лексикаларды терең билүү	адистиги боюнча адабий анализ, тарыхый талдоо, салыштырма талдоо, дискуссия, аңгемелешүү, жазуу иштерин аткаруу ж.б.
жогорку окуу жайы (техникалык, медициналык)	«Манас», «Семетей», «Сейтек» бөлүмдөрүнүн негизги мазмунун билүү	башка каармандардын образын талдай алуу	тексттеги сөздөрдүн, сөз айкаштар-ынын маанисин толук чечмелөө	адистиги боюнча адабий анализ, текст окуу, сүйлөп берүү
жогорку окуу жайы (гуманитардык, педагогикалык адистиктер)	үчилтиктин С.Каралаев, С.Орозбаков айткан варианттар-ынын мазмунун толук билүү, аларды салыштыра алуу	бардык негизги образдарды талдай алуу, аларга баа берүү	текстти толук түшүнүү, сөздүктөр менен иштей алуу	тексти окуу, текстти айтып берүү, теориялык анализ, лингвистикалык талдоо, турмуш менен байланыштыруу,

жогорку окуу жайы (кыргыз тили, адабияты адистиги)	үчилтиктин С.Каралаев, С.Орозбаков, Ж.Мамай, Тоголок Молдо айткан варианттарынын мазмунун салыштыра талдоо, бардык эпизоддорду билүү, сюжеттик окшоштуктарды табуу ж.б.	образдардын көркөмдүк, эстетикалык, тарбиялык функцияларынын аныктоо, образдарды салыштыра талдоо	тексттин үзүндүлөрүн жатка айтуу, синоним, антоном, омоним, фразеология ж.б. тилдик каражаттарды талдоо, ыр түзүлүшүн талдоо, троп жана анын түрлөрүн талдоо, варианттардын тилдин өзгөчөлүктөрүнө баа берүү	манас айтуу, манасчылар тууралуу билүү, сүйлөп берүү, адабий талдоо, сюжеттик талдоо, тилдик талдоо, дискуссия, экскурсия, жолугушуу, архив материалдарын изилдөө, кол жазмалар фондусу менен таанышуу ж.б.
--	---	---	--	---

Жалпы билим берүүчү орто мектептин 11-классындагы «Манас таануу» курсунун программасынан (*№1 тиркемени караңыз*) жана башка окуу жайларынын программаларынын айырмаланып, медициналык колледждин программасына (*№2 тиркемени караңыз*) лекция формасында 8-темада 2 саат «Манас доорундагы медицина» деген тема киргизилген. Анда төмөнкү маселелер каралат: «Медицина илимин ата-бабаларыбыз илгертен эле аздектеп, өнүктүрүп келишкени «Манас» эпосу аркылуу бизге жетип олтурат. Азыркы аскердик талаа медицинанын үлгүлөрү мындан эки миң жыл мурда эле кыргызда болгондугун «Манас» дастаны тастыктайт. Согуштан тыныгуу учурунда жарадарларга көрсөтүлгөн медициналык жардам, дары-дармектер, медициналык аспаптар, хирургиялык операциялар, башкы дарыгерлер, колдонулуучу материалдар эпосто кеңири сүрөттөлөт. Ошондой эле «Манас»

эпосунда трансплантация жөнүндө да айтылган». Мына ушул материалдарды өздөштүргөндөн кийин студенттердин компетенттүүлүктөрүнө коюлган талаптар:

- ата-бабаларыбыз байыркы убактардан бери медицинаны өнүктүрүп келишкени жөнүндөгү маалыматка ээ болуу;
- эпостогу медицинага байланыштуу сөздөрдү талдоого үйрөнүү;
- элдик медицина менен азыркы медицинанын карым-катышын өздөштүрүү.

Мына ушул лекциядан кийин семинардык сабактарда 4-тема «Манас доорундагы медицина» деп аталат, ага 2 саат берилет. Анда төмөнкү илимий-билимдер өздөштүрүлүшү, сабакта талкууланышы талап кылынат: «Эпосто сүрөттөлгөн жарадарларга көрсөтүлгөн медициналык жардам, дары-дармектер, медициналык аспаптар, хирургиялык операциялар, колдонулуучу материалдар. Манас аскеринин «аптекасы». Кыргыз трансплантация илимине – 2000 жыл».

- Андан кийин студенттер ээ болуучу компетенциялар катары төмөнкүлөр көрсөтүлөт:
- Манас доорундагы медицина жөнүндө түшүнүк алуу;
- эпостогу медициналык атоолорду чечмелөө.

Медициналык колледждерде мына ушундай темалардын 2 саат лекция, 2 саат семинардык сабак катары киргизилиши, албетте, туура, кубаттоого алууга болот, бирок биздин оюбузча, эпостогу медицинаны гана эмес, элдик анатомиялык түшүнүктөрдү, элдик дарыгерлер катары Бакайдын, Каныкейдин, Момунжандын адамдарды дарылоо, эмдөө өзгөчөлүктөрүн толук жеткирүү үчүн жана алардын айрым ыкмаларын практикалык түрдө көрсөтүп берүү үчүн бул бөлүнгөн убакыт жетишсиз. Ошондуктан биз кошумча сабактарды жүргүздүк, студенттердин өз алдынча иштөө жумуштарында «Манас» эпосундагы медицинага өзгөчө көңүл бурдук.

Биз иштеген ОшМУнун медициналык колледжинин талабы боюнча болочоктогу медициналык кызматкерлер салттуу медицинанын кандай

болгондугун билүүлөрү керек. Биздин изилдөөлөр боюнча 4 жылдан бери колледжге келип кирген окуучулардын 80-90%ы «Манас» эпосунун ичинде элдик дарыгерчиликке байланыштуу маалыматтар бар экендигин билишпейт. Биз «Манас таануу» дисциплинасында «Манас доорундагы медицина» деген тема киргизип, ал темада 2 саат улуу эпостогу элдик медициналык билимдерди талкуулайбыз, аларды азыркы илимий медицина менен салыштырабыз.

«Манас» эпосундагы элдик медицина боюнча маалыматтар «Манас. Сагымбай энциклопедиясы» [205], «Манас. Саякбай энциклопедиясы» [206] деген китептерге киргизилген, ушул эле темада этнограф-тарыхчы И.Молдобаевдин жазгандары 2 томдук «Манас» энциклопедиясына жана өзүнүн эки монографиясына [217] кирген. Элдик медицинаны элдик билим катары карап, этнопедагог А.Муратов бир нече макаласын [229, 230, 231] жазды. Философ окумуштуулар Г.Ботаканова[124, 125], Н.Тентигул кызы [310] китептерин жана макалаларын чыгарды. Жогорудагы макалалар эпостун С.Орозбаков, С.Каралаев, Жусуп Мамай, Тоголок Молдо айткан варианттарына негизделип эпостогу элдик медициналык билимдердин колдонулуш учурларын, колдонулуш технологияларын, айрым учурда дарылардын рецептерин, дарыгерлердин дарылоо ыкмаларын көрсөтөт.

Г.Ботоканова кыргыз элинин салттуу медицинасы колдонулган жалпы ооруларды, дарттарды төмөндөгүдөй типтерге ажыратат:

төрөө жана аял ооруулары;

балдар ооруулары;

сезгенүү ооруулары;

муун жана кол аяк ооруулары;

ичеги-карын ооруулары;

өпкө ооруулары;

баш ооруулары;

тери-шишик ооруулары;

келте, кара тумоо (тиф);

безгек калтыратма (малярия);

ички ооруулары; көз ооруулары;
тиш ооруулары; кара жама (цынга);
тамак оорулары;
жылан жана кара курт чагуу;
суук тийүү;
сынуулар, ордунан чыгуулар;
шал ооруулары;
жин ооруулары;
талма (эпилепсия) [125, 298].

Мына ушул оорулардын жана дарттардын бир кыйласы «Манас» эпосунда жана башка фольклордук чыгармаларда кездешет.

«Манас» эпосунда кеңири колдонулган тармак – элдик хирургия. Жалпыга белгилүү согуш болгондон кийин жоокерлерге ок тиет, найза, кылыч тиет, бул болсо кишинин өлүмүн же оор-жеңил ар кандай жаратын пайда кылат. Ал эми согуш талаасында жаралуу аскерди таштап кетүү кыргыз элинин салтында болгон эмес. Аны айыктырып кайрадан колдун арасына кошуу керек, же өтө эле болбой турган болсо артка – тылга жиберүү керек. Мына ушундай учурда ар бир кыргыз аскери биринчи жардам берүүнү билген. Манастын жары Каныкей сарамжалдуулук менен кырк чоронун ар бирине жарадар болсо жардам көрсөтүүчү буюмдарды куржунуна камдап салып узаткан. Мына ошолордун ичинде түтөк болгондо жардам берчү, ок тийгенде кереги тийген буюмдар болгон. Кол ичинде атайын кийинки санитар врачтар сыяктуу адистер да даярдалган.

Эпостун текстине караганда жараны, ириндеген жерди тилип, тазалоочу аштар, бузулган канды сордуруп таштоочу картык деген медициналык жөнөкөй аспаптар кездешет. Алардын жардамы менен денедеги кан айлануу процесси калыбына келген, дене табынан жогорулашынын, гангренанын алдын алынган.

Ал эми бир топ татаал аспап – тинтүүр. Анын жасалыш технологиясы биз үчүн табышмак. Атына караганда ал аспап менен жаанын огунун, же найзанын

денеде калган сыныгынын кайсыл жерде жатканы аныкталган, аны менен ошол осколканы акырындап копшутуп отуруп ордуна чыгарып жиберген. Бул аспапты баары эле иштете албайт, өтө кылдаттыкты талап кылган бул жумушту анча-мынча адамдар гана аткарышкан.

Дагы бир аспап – шимшүүр. Ал да атына ылайык денедеги ок чыкпай калганда, ал адамга дагы бир ок жуткуруган да аябай окшуткан, анан шимшүүр менен копшошуп, акырындап тилип алышкан.

«Манастагы» хирургиялык аспаптар: аштар, тинтүүр, сапсалга, бычак, картык, оңко, искек. Булардын ар биринин өз-өзүнчө функциялары болгон.

Кызыл-Суу кыргыз автоном облустук ооруканасынын дарыгери Дүйшенбек Сыдык уулу макаласында [304] Жусуп Мамайдын айтуусундагы «Манас» эпосундагы айтылган айрым дарылардын касиети, колдонулушу азыр эми бизге белгисиз бойдон калды деп, алардын катарына төмөнкүлөрдү кошот: эбеп, себеп, медет, азиз, калдыркан жалбырак, куну дары, нуш дары, кайнатма кара дары, кантемир дары, кырма кызыл дары, ийсең, жуушаң, чар дары, катырма кара дары, апы-сапы.

Андан ары изилдөөчү жер астынан археологиялык изилдөөлөрдө табылган эне-сайлык кыргыздар тарабынан колдонулган жана «Манас» эпосунда да кездешкен кыргыз эмчилигинде колдонулган буюмдар катары төмөнкү дарыгерчилик аспаптары тууралуу маалыматтарды берет.

Картык. Картык топоздун же уйдун мүйүзүнүн уч жагынан бир сөөм узундукта кесип алып, ичиндеги үлүгүн чыгарып таштап, ичке учу жагынан кесип, кичинекей тешик ачылат, анан эки учунун кырларын текшилеп териге батып оорубагандай кылып жасалган чоң оозун эмдемекчи болгон жайга тийгизип тик коюп, ичке учун оозго салып соруп, булчуң эт жана майлардын ичиндеги ириң, сары суу, бузулган кан сыяктуу зыяндуу нерселерди чыгарып эмдөөгө колдонулуучу аспап болуп, «Манас» эпосунда:

Кан-ириңин бузулган,

Картык менен тарттырып, - делет.

Наштар. Темирден жасалган, теринин астындагы ириң, бузук кан, сары суу, же тышкы жактан кирип, учу көрүнүп турган тикен, жебенин сыныгы же ок сыяктуу керексиз нерселерди чыгарып алуу үчүн керектелүүчү узундугу бир карыш чамасындагы учу учтуу, жалпак, курч болгон аспап болуп, муну кээде искек, аштар деп атаган маалыматтар бар.

Сом этине келди деп,

Чыкпай туруп алды деп.

Аштар алып колуна,

Тилип жаткан андан көп.

Денеге токтоп калган жебенин сыныгын же окту аштар менен тилип алуу ыкмасын аштарлоо деген.

Токтогон окту аштарлап,

Тилип жаткан андан көп.

Тинтүүр. Булчуң эт, калың майларга кирип кетип чыкпай туруп калган жыгач, ок же найза өңдүү куралдардын учу сынып, чуңкур жерине туруп калган барчаларын чукуп издеп, таап чыгарууга колдонула турган алтын, күмүш, темир, табылгы, жыгач сыяктуулардан жасалган башы иймек шайман.

Сөөм жеринде ок бар деп,

Тинтүүр менен копшутуп.

Сөөккө жакын ок бар деп,

Коргошун тинтүүр салышты.

Шимшүүр: Ок жуткуруп окшутуп,

Сом эттеги окторду

Шимшүүр менен копшутуп,

Тилип жаткан дагы бар.

Эмчиликте керектелген бул шайманды 1975-жылы археолог Р.Д.Арач деген киши IX-X кылымдарга таандык Эне-Сайдагы кыргыздардын көрүстөнүнөн тапкан болуп, темир сымдан жасалып, сөөк кынга салынган, узундугу 14-15 саниметр, жоондугу жарым сантиметр келе тургандыгын баяндаган.

Чексе. Турмушта көп керектелүүчү эти адал айбандын терисинен жерлик аргалар менен ашатып болуп, бычып тигип жасаган баштык болуп, «Манас» эпосунда дарыларды салып, бузбай, чачпай сактап алышкан.

Чөйчөк таш. Чөйчөк же табакка окшоп чуңкурайып табигый шекил түзүп калган катуу таштарды кыргыздар таап алып керектеген болуп, «Манас» эпосунда эмчилер дарыларды ичине салып ийлеп же нымдап туруп чуңкуруна эзип дары жасоого колдонгон.

Жаргылчак. Арпа, буудай сыяктуу аштыктарды кууруп болуп, талкан тартып алуучу асты-үстү кылып коюлган бир жуп тегерек таш болуп, байыркы доордогу эмчилер айрым дарыларды да жаргылчакка салып талкан сыяктанган дары жасоого керектеген.

Соку-сок билек. Азыркы доордо соку божомол менен узундугу 50-60 сантиметр, айланасы 70-80 сантиметр чамасындагы катуу кургак жыгачты узунунан айланасын 3-5 сантиметр калыңдыкта коюп, 30-40 сантиметр чамасында ичин текши чуңкурайтып оюп болуп, жарылып кетпестик үчүн түбү жана кыры жагынан темир зым менен толгоп жасалат.

Сок билек. Сокунун ичине салганда айланасында үч эли чамасында боштук калгандай катуу, кургак жыгачтын сокуга салган учун томолоктоп, текши жасап, ичине салганда сокунун кырынын удулунан эки эли өйдө жагынан оюп, эки кол менен эки жагынан тутамдап, чың кармалгындай кармооч жасап болуп, сокуга куурган арпаны салып гүүшөп кылканын талкалап чыгарууга колдонот. Ал эми байыркы доордо эмчиликте кээ бир дарыларды майдалаш, талкандаш үчүн колдонгон.

Элгек же калбыр. Жыгач менен жылкынын куйругун керек кылып түрдүү аргалар менен дайындалган, дарыларды элгеп керектелүүчү бөлүгүн же майдасы менен кесегин ажыратып алуу үчүн колдонулат.

Ченем идиш (кемчен). Кой, эчки, жейрен сыяктуу кичинекей мүйүздүү жаныбарлардын мүйүзүнүн ичиндеги үлүгүн алып таштап, чоң-кичиктигин керектүү мөлчөөлөрдө ченеп, кырын текши кесип учу жагынан жасалган.

Сыркоологон кишинин жашынын чоң-кичиктиги, оорунун оор-жеңилдигине карап, дарыларды ченеп салып берүүчү буюм.

Манас жараланып, оор абалда калганда Каракожо кийиктин чаарчыгынын этин алып, ага бал аралаштырат, анан абдан бышырат да, ошол бышырылган шорпону жана этин аз-аздап Манаска ичирип жана жедирип отуруп денедеги жаанын огун чагырып алат. «Илимий деңгээлдеги хирургия кыргыз табыптарына тааныш эмес болгон, ал тургай алар асептика (медициналык инструменттер менен жабдыктарда стерилизациялоо методу) жана антисептика (атайын каражаттар менен жугуштуу жараларды жуктурбоо үчүн алдын алган метод) тууралуу эч нерсе билишкен эмес, ошондой болсо да ачык жана жабык мүнөздөгү сыныктар учурунда кыргыз табыптары жараатка чалдыккан жумшак ткандардан аккан канды күйгөн кийиз менен токтотуунун өзгөчө ыкмасын билишкен», - деп изилдөөчү Н.Тентигул кызы, «Манаста» Жолойдун жаагынан кызыл суу болуп кан агып жатканда Жолой үйдөн кийизди кыйып келип эки жолу жабыштырганда кан токтогонун мисал кылып айтат [310].

Мына ушундай мисалдардан улам элдин эмпирикалык медициналык билими болгондугун, алар манасчылар аркылуу бизге жеткендигин биз болсо кийинки муунга өткөрүп беришибиз керектигин түшүнүүбүз зарыл.

Медициналык колледждерде «Манас» эпосу чагылдырган доордогу төмөнкү нерселерде өзгөчө көрсөтүп беришибиз керек:

- элдик эмчилердин адамдардын дене түзүлүшүн жакшы билиши, б.а., эмприкалык анатомиялык билимдерге жана тажрыйбаларга ээ болушу;
- согушка аттанарда, же көчүп-конууда жер шартына жараша (түтөк; кан басымдын көбөйүшү же түшүшү ж.б.) алдын алуу аракеттеринин көрүлүшү;
- элдик дарыгерлердин адистиктери (табып; эмчи; бакшы; тамырчы; аначы; сыныкчы; сөөкчү; киринечи; шакый үзгүч; кан тилгич; демчи; дарымчы; укалоочу ж.б.);
- элдик хирургиялык аспаптар: аштар, тинтүүр, сапсалга, бычак, картык, оңко, искек ж.б.

- «Манас» эпосунда кездешкен оорулардын түрлөрү;
- «Манас» эпосунда кездешкен оорулардын айыктыруу үчүн колдонулган дары-дармектер (эбеп, себеп, медет, азиз, калдыркан жалбырак, куну дары, нуш дары, кайнатма кара дары, кантемир дары, кырма кызыл дары, ийсең, жуушаң, чар дары, катырма кара дары, апы-сапы ж.б.)жана алардын жасалышы, колдонулушу;
  - эпостогу эмчилердин, дарыгерлердин табыптардын оорулууну айыктыруу технологиялары;
  - дары жасоо үчүн колдонулган буюмдар, алардын жасалыш жолдору;
  - «Манас» эпосундагы элдик медициналык түшүнүктөрдүн азыркы илимий медицина менен байланыштуулугу.

Ушул сыяктуу негизги түшүнүктөрдүн мазмунун ачуу, аларга мисалдарды эпостун ар түрдүү варианттарынын тексттеринен табуу, элдик медицина боюнча изилдөөлөр менен тереңден таанышуу, аталган буюмдарды жасап көрүү, сүрөтүн тартуу, музейлердеги көрүнүшү менен таанышуу ж.б. методикалык жолдор медициналык колледждерде «Манас таануу» курсун окутуунун негизги өзгөчөлүктөрүнөн болуп саналат.

Бул өзгөчөлүк, б.а. этнопедагогикалык билим жана тарбия берүү студенттердин этномаданий компетенттүүлүктөрүн калыптандыруу менен байланышат.

Компетенттүүлүк – бул адистин интеллектуалдык, психологиялык, моралдык жана ишмердик (функционалдык) абалы, ошол аркылуу анын канчалык билим алгандыгы, көндүмдөргө ээ болгондугу, тажрыйба топтогондугу, башкалардын ишмердүүлүгүн өзүнө сиңиргендиги, маалыматтар менен куралдангандыгы жана аларын кандайча колдоно алары аныкталат. Компетенттүүлүк бул натыйжалуу жыйынтыктарга жетишүү үчүн ыңгайлуу жүрүш-туруш модели, алгоритм, кыймыл-аракеттерди ишке ашыруунун жолдору.

Компетенттүүлүк: «предметтик тармактардагы конкреттүү аракеттерди эффективдүү аткарууга жөндөмдүү болуунун өзгөчө жолу» (Дж.Равен, англис психологу).

«Адамдын социалдык-профессионалдык турмуштук ишмердүүлүгүндө интеллектуалдык жана инсандык тажрыйбасына алып келүүчү негизги билим» (И.А.Зимняя).

Ал «сапаттын белгиси болуп, ишмердүүлүктүн конкреттүү тармагында таасир этүүнү талап кылат», «окуучунун болгон инсандык сапаттары жана белгилүү бир тармактагы ишмердүүлүк боюнча минималдык тажрыйбасы», т.а. «окуучулардын белгилүү даражада компетенцияга ээ болуусу» (А.В.Хуторской).

«Адистин белгилүү даражадагы билимге жана тажрыйбага ээ болуу деңгээли гана эмес, аларды профессионалдык кызматында керектүү учурда ишке киргизе алуусу» (Э.Ф.Зеера).

«Инсандын өзүн өзү иштетүү (реализациялоо) үчүн, тарбиялануучунун бул дүйнөдөн өзүн табуусу үчүн билимдин, ык-машыгуулардын жашап турушунун жолу» (В.В.Сериков) [226, 60-61].

А.Алимбеков студенттердин этномаданий компетенттүүлүктөрү тууралуу мындай деп жазат: «Студенттердин этномаданий сапаттары – анын негизги компетенцияларынын ажырагыс звеносу, компоненти. Студенттердин этномаданият чөйрөсүндөгү көп кырдуу көрсөткүчтөрүнүн ичинен төмөндөгүлөрдү өзгөчө бөлүп көрсөтүүгө болот.

Когнитивдик (таанымдык) компонент. Когнитивдик (таанымдык) компонент студенттердин этномаданий идеяларга жана идеалдарга негизделген түшүнүктөрүнүн, билимдеринин өнүгүш деңгээлин мүнөздөйт. Ал студентте төмөнкүдөй сапаттардын калыптанышын талап этет:

- өз үй-бүлөсүнүн генеологиясын (жети ата), тарыхын, ата-бабаларынын мекенди, улутту өнүктүрүүдөгү өрнөктүү иштерин жеткилең билүү;
- эне тилинин дараметин оозеки жана жазуу кебинде жеткилең колдоно алуу;

- Ата мекенинин, өз элинин тарыхый жактан өнүгүшүнүн бардык этаптарын жакшы билүү;
- этникалык маданиятка, этнографияга, фольклорго тиешелүү түйүндүү түшүнүктөрдүн маанисин, адептик-ыймандык көтөргөн жүгүн билүү;
- күндөлүк турмушта кеңири колдонулуп келе жаткан каада-салттардын, үрп-адат, ырасым-жөрөлгөлөрдүн, түшүнүктөрдүн дурус-буруш жактарын туура аңдап, айырмалай билүү;
- элдин тарыхый-маданий тажрыйбасы, адептик-этикалык салттары жөнүндө жетиштүү билимге ээ болуу;
- элдик оозеки чыгармаларды бир гана көркөм сөз үлгүсү эмес, өткөндөн калган осуят-насыяттардын казынасы катары түшүнүү жана талдай билүү;
- кичинекей кыргыз калкынын башка журтка акырындап сиңип жок болуп кетпей, эл-журт катары сакталып калышында, анын улуттук аң-сезиминин кыйын мезгилинде өчпөй, жанып турушундагы «Манастын» ордун, маанисин билүү;
- мекенчил болуунун түпкү маани-маңызын түшүнүү менен бирдикте улуттук «менменсинүү», «толеранттуулук» сыяктуу түшүнүктөрдүн айырмалуу жактарын жеткилең аңдоо.

Көз караштык дөөлөттүк компонент. Көз караштык дөөлөттүк компонент студенттердин этномаданий дөөлөттөргө карата көз караштарын, ишенимдерин, ынанымдарын мүнөздөйт:

- ата мекен жана аны түзгөн тарых, эне тил, маданият, санжыра, элдик өнөр сыяктуу дөөлөттөр менен өзүнүн ортосундагы ажырагыс биримдикти, байланышты тереңдетүүгө, өркүндөтүүгө тынымсыз умтулуу;
- өз элинин рухий-маданий мурастары менен сыймыктануу;
- элдик өрнөктүү каада-салт, үрп-адат, ырасым-жөрөлгөлөрдү урматтоо, барктоо, аларды өзүнүн жашоо-турмушунун эреже-мыйзамына айландырууга умтулуу;
- элдик адептик жана руханий-ыймандык нарк-дөөлөттөрдү сактоого, окуп-үйрөнүүгө, иликтеп-изилдөөгө жана жайылтууга ынтызар болуу;

- элдин рухий асыл нарктары аркылуу өзүн өзү көрүү, өзүн өзү таануу, өзүн өзү баалоо, өзүн өзү тарбиялоого карата чыныгы ыклас;

- өз элинин, мамлекетинин турмушунда болуп жаткан өзгөрүүлөр үчүн тарыхый жоопкерчиликти туюу.

Жүрүм-турумдук компонент.

- муундар аралык руханий-ыймандык жана маданий-тарыхый уланмалуулукту бекемдөөгө, ата мекен тарыхын, эне тилди, элдик салттарды сактоого изгилик жана күйүмдүүлүк;

- улуттук ыйык дөөлөттөрдү жана символдорду сыйлоо, коомго жана мамлекетке жан аябай татыктуу кызмат кылууга чын ыкластуу иш-аракет;

- «Манас» эпосун жана анын мазмунуна ширетилген даанышман осуят-насыяттарды, инсандык өрнөктөрдү окуп-үйрөнүп, өздөштүрүүгө карата жигердүү аракет;

- ата мекенди, эне тилди, ата-баба салттарын коргоо, өнүктүрүү үчүн зарыл болгон билгичтик, көндүм жана тажрыйбалардын калыптангандыгы;

- ата журттун гүлдөп-өнүгүүсү, мекендештеринин бейпил, жыргал турмушу үчүн патриоттук иш-аракеттердин субъекти катары социалдык активдүүлүгү;

- «Этноцентризм» илдеттеринен четте болуу, чыдамкайлык, кечиримдүүлүк, башка улуттун өкүлдөрү менен мунасада жашай билүү, ар кандай кырдаалда өзүнүн эмоционалдык маанайын башкара билүү» [30, 26].

Демек, этномаданий компетенттүүлүк көп жактуу, терең катмарлуу, түпкүлүгүндө улуттук сезимдерди өнүктүрүү менен байланышкан түшүнүк. Анын башкысы студенттердин мекенчилдик сезимдерин жогорулатуу.

«Кыргыз Республикасынын жарандарын, жаш муундарын рухий-адептик, патриоттук жактан тарбиялоо концепциясында» «мекенчил, гуманист атуул-гражданиндин моделин реалдуулукка айландыруучу тарбия ишмердигине мазмундук кор, фундамент, база болуп бере алары» тууралуу белгиленип, «дүйнөнүн өнүккөн алдыңкы өлкөлөрү өз жарандарын эки чоң багытта – дүйнөлүк илим-билимди, маданиятты өздөштүрүүнүн жана улуттук рух

дөлөөттөрдүн духунда тарбиялоо философиясына таянары» айтылат да, алар мындай максатта экендиги аныкталат: «Биринчиден... улуттук ыйык идея-дөлөөттөрдүн бири, бул – Ата Мекендин эркиндиги, көз карандысыздыгы идеясы. Кыргызстандыктын ыйык дөлөтү – Эгемендүү Ата Мекен, Ала-Тоо. Ата журт улуттук идеясынын символу бул – улуу «Манас». Ата журттун азаттыгы, эркиндиги, өз алдынчалыгы, бөлүнбөс бүтүндүгү, бакыбаты үчүн карууну казык, башты токмок кылып кызмат кылуу, кара башты курман чалуу идеясы, каарман күрөш өрнөгү, мекенге карата толуп-ташкан сүйүү сезими «Манаста» берилген. Манас бабабыздын анты:

Алты сан аман турганда,
Ыйык кыргыз жеримди,
Душмандын буту баскыча,
Асыл кыргыз элимди,
Тебелетип бөтөнгө,
Кор кылып карап жаткыча,
Туулбай туна чөгөйүн,
Тирүү жүрбөй өлөйүн,
Аткарбасам антымды,
Төшү түктүү жер урсун!
Көкө Теңир өзү урсун!!! [337].

Манас атанын ушул улуу идеясы менен мекенибиздин уул-кыздары Барсбектен тартып Курманжан даткага чейин аба менен дем алгандай дем алып, тарыхта жашап, күрөшүп келишкен. Ата журт менен камыр-жумур болуп жуурулушкан биримдиктен Ала-Тоо атуулу өз өмүрүнүн маңызын көргөн. «Ала-Тоомсуз, мен киммин? - Ата-энесиз жетиммин!» - деген ал. Ата журттун эгемендүүлүгү улуттук идеясы жогоруда айтылгандай, ала-тоолуктун канында, социалдык-маданий генетикасында жашайт. Азыр да элдик менталитеттин тереңинде «жүрөк кагып» турат.

Бүгүнкү «Устаранын мизинде оодарылган заманда» (Арстанбек) Ата журттун эгемендүүлүгүн, көз карандысыз өз алдынчалыгын Манас ата

сыяктуу көздүн карегиндей сактоо, бир боор өлкөбүздү өнүктүрүү үчүн тикесинен тик туруп күрөшүү – дал ушул мекенчил менталитет, тагдырды ата журт кызыкчылыгына байлаган патриоттук принцип, эл-журттун боштондугун ыйык санаган улут идеясы бүгүнкү таалим-тарбиянын негизинде жатууга тийиш.

Экинчиден. Таалим-тарбиянын пайдубалында жата турган дагы бир улуу идея-дөөлөт бар. Бул – бүгүнкү күндө актуалдуулугу күчөп турган биримдик, ынтымак философиясы. Өзүнүн тарыхый тагдырында калкыбыз ички бытырандылыктан, бөлүндүлүктөн, өз ара уруу чабыштарынан далай азап чеккен, бүгүн да трайбализм, жер-жерлерге бөлүнүүчүлүк илдетинен жабыр тартып отурат. Бирок ошондой болсо да, «Бөлүнсөң бөрү жеп кетет, бөлүнүп калды кыргыз деп, бөлөк элге кеп кетет», «өлсөк бир чуңкурда, тирүү болсок бир дөбөдө бололу» («Манас») деген патриоттук даанышмандык кыргыз социумунун ички өзөгүн тепчип өткөн дайымкы улут идеясы болуп келген. Дал ушундай философиядан улам кыйын-кезең кырдаалдарда калайык-калк бир жеңден кол, бир жакадан баш чыгарып, бир туунун алдында биригишип, тарыхтын бороон-чапкындарынан аман-эсен чыккан учурлары көп болгон. IX кылымда Азияда өкүм сүргөн айтылуу кыргыз империясынын ийгилиги биримдик улуттук идеясына негизденгендигинде болгон. Алдыңкы акылман акыл-эс өз ара коюн-колтук алышкан, күмүштөй оролушуп, жездей чырмалышкан улуттук биримдиктин, калк аралык ынтымактын («Бирдик болбой – тирдик болбойт» – эл макалы. Өз ара ыркыбыз кетсе, «Пил да болсок жыгылдык, миң да болсок кырылдык» – Бакай. «Ырыс алды – ынтымак, ынтымагың жок болсо, алдындан таяр алтын так» – Калыгул. «Бакыт – чыгаандардыкы, бир жеңден кол, бир жакадан баш чыгаргандардыкы» – Нурмолдо) идеясы улут тагдыры үчүн фундаменталдык мааниге ээ экендигин терең туюнган. Улуттук биримдик идеясын бүгүн республиканын ички монолиттүүлүгүн чыңдоонун фактору катары таалим-тарбия ишмердигинин идеологиялык ориентири жана мазмундук философиялык базасы катары таалим-тарбияда активдүү жашатышыбыз зарыл» [64].

Ал эми «Манас таануу» курсун медициналык колледждерде компетенттүүлүккө негизденип этнопедагогикалык багытта окутуунун *азыркы проблемалары* биздин аныктообуз боюнча төмөнкүлөр менен байланыштуу болду:

1. Медициналык колледждерге көбүнчө табигый предметтерге (биология, анатомия, химия) кызыккандар кирип, алардын көбүнүн гуманитардык билимдерге, анын ичинде элдик педагогикага жана фольклорго кызыгууларынын төмөндүгү.

2. Атайын медициналык колледждер үчүн «Манас таануу» дисциплинасы боюнча окуу китебинин жазылбагандыгы.

3. Колледждерде медициналык багыттагы сабактарды окуткан медик окутуучулардын өздөрүнүн кыргыз элдик медицинасы, «Манас» эпосу боюнча билимдеринин жана маалыматтарынын жеткиликсиздиги.

4. «Манас» эпосундагы элдик медицина боюнча илимий изилдөөлөрүн дээрлик колго алынбагандыгы.

5. Жалпы коомдо элдик медицина менен илимий медицинаны каршы койгон көз караштардын басымдуулугу.

6. Медициналык колледждердин студенттерин элдик медицина өкүлдөрүнүн алыс кармоо, аларды алдамчылар катары көрсөтүү.

7. «Манас» эпосунда айтылган дары-дармектерди азыркы технологияларды колдонуп жасоо жумуштарынын колго алынбай жатышы ж.б.

Биринчи бап боюнча корутунду

Биринчи бап «Манас таануу» курсун медициналык колледждерде окутууну этнопедагогикалык негизде өркүндөтүүнүн жалпы методологиялык жана теориялык маселелери» деп аталат жана анын «Ааламдашуу доорунда жаштарды «Манас» эпосундагы идеялар менен тарбиялоонун мүмкүнчүлүктөрү» деген бөлүмүндө ХХ кылымдын II жырымынан тартып, адамзат жаңы доорго киргени, маалыматтык технологиялар тез темп менен

тарап, «массалык маданият» байыртадан келе жеткен улуттук асыл нарктарды сүрүп чыкканы айтылат. Мына ошол «ааламдашуу», же «дүйнөлөшүү», эл аралык термин менен алганда «глобализация» адамдарга сырттан жиберилген жугуштуу оорудай тез тарап, байыртадан көчмөн турмушта көпчүлүк убактысын манас угуу, ыр-күү тыншоо, улуттук оюндарды ойноо менен өткөргөн элдин азыркы балдары негизги жашоосун түнкү клубдарда, ресторан-кафелерде чет элдик эстрада жылдыздарынын ырларынын ыргагында бийлөө менен өткөрө баштады. Жаштар жашоосунун орчундуу бөлүгүн «Фейсбук», «Одноклассники», «Твиттер» ж.б. социалдык тармактарда отуруу менен массалык маалыматтарга аралашат. Мына ушундай кырдаал-шартта кыргыз элинин кылымдар бою колдонуп келген байыркы салттарына кайрылуунун мааниси, мында айрыкча «Манас» эпосунун ааламдашуу доорундагы адамдарды оң адептик сапаттарга тарбиялоого кошо турган мүмкүнчүлүгү белгиленет. Анткени бул чыгармага кыргыз руху сиңдирилген, «Манас» аркылуу жаш муундардын рухий-адептик, патриоттук сезимдерин жогорулатууга мүмкүн. Кыргыздар ушул чыгарманы ыйык эсептеп, кыргыз жарандарын, кыргыз урууларын, жалпы кыргыз элин бир адамдын – Манас баатырдын айланасына бириктирген. Алар баатырдыктын, мекенчилдиктин, адилеттик үчүн күрөшүүнүн үлгүсүн «Манас» эпосунан үйрөнүп келген. Ошондуктан Кыргыз Республикасынын бардык жогорку окуу жайларына, анын ичинде медициналык колледждерге «Манас таануу» дисциплинасы киргизилип, аны окутуунун маани-максаты көрсөтүлгөн.

Диссертациянын ушул бабынын 2-бөлүмүндө «Манас таануу» дисциплинасын окутууну этнопедагогикалык негизде өркүндөтүүгө теориялык-методологиялык негиз түзүп берүүчү манас таануу илиминин пайда болушу, калыптанышы обзор катары талдоого алынат. Бул илим адабият таануунун «Манас» эпосун жыйноо, бастыруу, элге жайылтуу, изилдөө менен байланышкан бөлүгү болуп, эпостун чыгыш доорун, идеясын жана темасын, образдарын, сюжетин жана композициясын, башка элдердин эпостору менен типологиялык байланышын, манасчылардын айтуучулук

өзгөчөлүктөрүн, варианттарынын идеялык-көркөмдүк бөтөнчөлүктөрүн, эпостун тарых менен байланышын ж.б. проблемаларын изилдейт. «Манасты» алгач ырааттуу кылып, көркөм чыгармага айландыргандар уламыштар боюнча Ыбрамандын ырчы уулу, Токтогул деген акындар болгон. Эпостун окуялары жана чыгарма тууралуу XVI кылымда Сейф-ад-дин-Аксикенти «Мажму ат-таворих» («Тарыхтардын жыйнагы») деген кол жазмасында белгиленип кеткен. XIX кылымда Европадан жана Падышалык Орусиядан келген саякатчылар, тарыхчылар, этнографтар, алардын ичинде орусиялык аскер кызматкери жана тилмеч, казак уулу Ч.Валиханов 1856-жылы Ысык-Көлдүн Каркыра жайлоосуна келип, «Көкөтөйдүн ашы» деген бөлүмдү угуп, 3320 сап жазып алып, өзү орусчага которуп, 1904-жылы басып чыгаргандыгы, В.В.Радлов «Манас» эпосунун үзүндүлөрүн 1862-жылы Текес аймагынан бугу уруусунан, 1869-жылы Ысык-Көлдүн Батыш жагындагы сарыбагыш жана Токмоктун тегерек-четиндеги солто уруусунан деп эсептелген кишилерден жазып алып, «Образцы народных литературы северных тюркских племен» («Түндүк түрк урууларынын элдик адабияттарынын үлгүлөрү») деген он томдук фундаменталдуу эмгегинин 5-томуна киргизгендиги тууралуу айтылат. Андан кийин венгер окумуштуусу доктор Георг фон ДьёрдьАлмаши 1900-жылы жети ай кыргыздардын жерин кыдырып, Нарын-Кол аймагынан «Манас» эпосунан 72 ыр сап жазып алат, аны венгер тилине которуп, жанына түпнуска вариантын коштоп, чечмелөөлөрү менен 1911-жылы «Чыгыш кабарлары» деген журналга жарыялайт. Андан соң «Манас» эпосу тууралуу маалыматтар орус сүрөтчүсү Б.В.Смирнов, географ П.П.Семенов-Тянь-Шанский, этнограф-тарыхчы Н.А.Аристов, дипломат жана тарыхчы И.Я.Бичурин ж.б. изилдөөчүлөр тарабынан кандай изилденгендиги диссертациянын ушул бабында көрсөтүлдү.

Советтик мезгилде 1928-жылдан тартып Мухтар Ауэзов «Манас» эпосун изилдөөгө киришкендиги, Е.Д.Поливанов, М.И.Богданова. В.М.Жирмунский, А.Н.Бернштам, С.М.Абрамзон ж.б. окумуштуулар бул чыгарма тууралуу эмгектерди жазгандыгы, алардын ойлору талдоого алынат. Кыргыз

окумуштуулары тарабынан «Манас» эпосун изилдөө ХХ кылымдын 30-40-жылдарында башталат (К.Рахматуллин, З.Бектенов, Т.Байжиев, С.Мусаев, Э.Абдылдаев, К.Кырбашев, М.Борбугулов, Р.З.Кыдырбаева, О.Сооронов, А.Сыдыков ж.б.) манастануучулардын эмгектери тууралуу конкреттүү сөз болот.

Андан ары эпостогу элдик педагогикалык идеяларды таап чыгуу жана аларды азыркы жаштарды тарбиялоого колдонуунун технологияларын көрсөткөн жана аны билим берүү мекемелеринде окутуу проблемасын изилдеген эмгектер талдоого алынат.

«Манас таануу» курсун колледждерде окутууну этнопедагогикалык негизде өркүндөтүүнүн жалпы өзгөчөлүктөрү, учурдагы проблемалары» деген параграфта адегенде Кыргыз Республикасынын билим берүү уюмдарынын ар түрдүү формаларында (бала бакча, негизги мектеп, орто мектеп, колледж, техникалык, медициналык багыттагы жогорку окуу жайларын, гумитардык, педагогикалык багыттагы жогорку окуу жайлары, кыргыз тили жана адабияты адистигин даярдоочу жогорку окуу жайлары) «Манас» эпосун окутуунун мазмуну, ченеми жана технологиялары таблица түрүндө чагылдырылды. Андан соң медициналык колледждерге мүнөздөмө берилет жана аларда «Манас таануу» дисциплинасына берилген сааттардын көлөмү, формасы, окутуу өзгөчөлүктөрү тууралуу ойлор айтылат, чыгарманы медицина менен байланышта окутуунун принциптери, жолдору, каражаттары сунушталат. Ушул эле бапта «Манас таануу» курсун медициналык колледждерде окутуунун азыркы проблемалары аныкталат.

ЭКИНЧИ БАП. ИЗИЛДӨӨНҮН МАТЕРИАЛДАРЫ ЖАНА МЕТОДДОРУ

2.1. Изилдөөнүн материалдары

2.1.1. Изилдөөнүн объекти жана предмети

Изилдөөнүн объекти медициналык багыттагы колледждерде «Манас таануу» дисциплинасын окутуу процесси болгондуктан илимий-теориялык адабияттарды үйрөнүү, анализ жана синтез, алдыңкы тажрыйбаларды жыйынтыктоо, педагогикалык эксперимент методдору менен илимий изилдөөнүн жыйынтыктары ишке ашырылды.

Изилдөөнүн предмети медициналык багыттагы колледждерде «Манас таануу» дисциплинасын этнопедагогикалык негизде окутууну заманбап талаптарга ылайык өркүндөтүүнүн методикасы болгондуктан аталган дисциплинанын мазмуну изилдөөбүздүн *негизги материалдары* да болуп эсептелет.

Биздин изилдөөнүн материалы төмөнкүлөр болду:

1. *«Манас» эпосу боюнча мамлекеттик жана өкмөттүк мыйзам актылары:*
  - а) «Манас» эпосу жөнүндө Кыргыз Республикасынын мыйзамы.
  - б) «Кыргыз Республикасынын жарандарын, жаш муундарын рухий-адептик, патриоттук жактан тарбиялоо концепциясы».
  - в) «Манасты» мектептерде жана жогорку окуу жайларында окутуунун концепциясы».
  - г) КР Президенти С.Жээнбековдун 2019-жылдын 31-январындагы «Манас» жана Чыңгыз Айтматов улуттук академиясын түзүү» тууралуу токтому.
2. *Адабий-көркөм тексттер:*
  - а) «Манас» дастаны (С.Орозбаковдун айтуусунда).
  - б) «Манас» дастанынын үч бөлүмү (С.Каралаевдин айтуусундагы «Манас», «Семетей», «Сейтек»).
  - в) Кытайлык манасчы Жусуп Мамайдын айтуусундагы эпостун сегиз бөлүмүнүн ичиндеги айрым бөлүмдөрү («Манас», «Семетей», «Сейтек»).

- г) Тоголок Молдонун вариантындагы «Манас» эпосу.
- д) Кыскартылып, бириктирилген эпостун үч бөлүмүнүн төрт китеби.

3. «Манас таануу» курсунун окуу программалары

- а) Гүлбара Орозова кыргыз агрардык университетинин студенттери үчүн түзгөн (2007-жыл) (34 саат өлчөмүнө ылайыкталган).
- б) Ж.Баласагын атындагы улуттук университетинен профессор Абдыкерим Абдыразаков, К.Карасаев атындагы Бишкек гуманитардык университетинен манасчы жана манас изилдөөчү Курманбек Жумалиев түзгөн программа.
- в) Ош мамлекеттик университетинин доценти Токтош Танаев жана Жалал-Абад мамлекеттик университетинин доценти Кубанычбек Калчакеев түзгөн программа.
- г) Ж.Баласагын атындагы улуттук университетинде манаस्ताануу кафедрасынын башчысы Жылдыз Орозобекова түзгөн программа.
- д) Кыргыз билим берүү академиясынын вице-президенти С.Байгазиев жана Нарын мамлекеттик университетинин доценти А.Заркунов түзгөн программа.
- ж) Ош технологиялык университетинин окутуучу Толгонай Эралиев түзгөн 72 саатка ылайыкталган программа.

4. «Манас таануу» курсунун окуу китептери

1. Орто мектептин XI класстары үчүн окуу китебинин «Манас таануу» бөлүмү (автор С.Байгазиев).
2. «Манас наама» (автор Б.Исаков).
3. «Манас таануу» дисциплинасын окуу китеби (С.Байгазиев «Манас таануу»).
4. «Манас таануу» (автору Т.Бакчиев).
5. «Введение в манасоведение» (лекциялык курс, автору Т.Бакчиев).
6. Абакиров К. Манас таануу илиминин калыптанышы жана өнүгүшү.

2.1.2.Манас таануу» курсу боюнча окуу программаларына, окуу китептерине, усулдук колдонмолорго анализ жүргүзүү

«Манас таануу» курсу бул түздөн-түз «Манас» эпосун окуп-үйрөнүү менен байланышат, демек, ал курстун негизин, башатын эпостун тексти түзөт, ошол тексттерден эпоско байланыштуу көптөгөн таанып билүүчүлүк, тарбия алуучулук теориялык жана практикалык маселелер келип чыгат.

Курс адегенде кыргыз адабияты сабагынан бөлүнүп, атайын сабак катары киргизилди. Ал демилгенин башында ошол кездеги Талас областынын башчысы Дастан Сарыгулов турган. Областтын жетекчиси катары ал киши 1991-жылы аймактын бардык мектептерине III-XI класстарга «Манас сабагы» киргизилсин» - деген буйрук чыгарган. Мына ошол буйруктун негизинде окуу программасы түзүлүп, Кыргыз Республикасынын Эл мугалими, Бектур Исаков «Манас сабагы» деген китебин чыгарат [158]. Мына ошол китеп мектептерде «Манас» боюнча атайын сабак окутууга негиз салат, автор-мугалим эпостун үч бөлүмүнүн мазмунун, сюжетин кайталап айтып берет, манасчылар тууралуу маалыматтарды киргизет, эпостун тилин талдайт, андагы улуттук салттарга анализ берет, дил баяндардын тематикаларын сунуш кылат. Аягында «Манас» – кыргыз элинин улуттук сыймыгы» деген соңку сөз жазып, ал жерде окуучуларга кайрылып алар төмөнкүлөрдү билиши керектигин жазат:

- бардык баланын «Манасты», анын тексттин, негизги идеясын толук өздөштүрүүсү;
- «Манасты» билбеген адам – маңкурт адам, ата-бабанын салтын, мурасын тепсегендик;
- Мектепке баланы «Манасты» канчалык даражада биле тургандагына карап кабыл алуу;
- кыздардын себине баш байлык жана жаңы үй-бүлөнүн ырыска шерик куту катары «Манас» китебин кызга сеп кылуу жана үй ичинде аздектелген буюм катары кармоо;

- ар бир үйдүн төрүндө «Манас» китеби жана кыргыз улуттук аспабы комуздун жанаша турушу;

- Манаска арнап элге тамак-аш берип туруу;

- «Манас» китебин сапарга чыкканда жанга алып жүрүү ж.б.[158].

Автор эпосту элдик чыгарма, көркөм адабий мурас, руханий байлык катары гана карабайт, анын ыйыктыгына, эл үчүн табериктигин өзгөчө басым жасайт жана окутуу процессинде ушул идеянын эң алдыга сүрүлүп чыгышын колдойт.

Бул эмгектин баалуулугу – «Манас» эпосундагы идеяларды кайсыл өңүттөн, кандай багытта талдоо керектигин жөнөкөй, эпостун өзүндөгүдөй көркөм сөздөр менен түшүндүрүп бергендигинде.

Б.Исаков «Манасты» бир нече өңүттөн кароону талап кылат, алар:

- эпос көркөм чыгарма гана эмес, кыргыз элинин ишенимдери, салт-санаалары сиңдирилген улуттук, тарыхый культуу;

- «Манас» китеби ар бир үй-бүлөгө ырыскы, дөөлөт алып келе турган ыйык нерсе;

- Манас – колдоочу, Манас – пир;

- Биринчи класска келген бала «Манасты» билип келиши керек да, ал бардык билим берүү мекемелеринде окутулушу зарылдык.

Б.Исаковдун «Манас сабагы» деген китеби чейрек кылымдан бери эпосту окутуу процессинде активдүү колдонулуп келе жаткан негизги китептердин баштоочусу болгондугу жана азыр да колдонулуп жаткандыгы менен бааланат.

Кыргызстандын эгемендүүлүккө жетишкен шарапаты менен 1991-жылы Талас өрөөнүндө башталган «Манас сабагы», тилекке каршы, ошол жылдарда башка региондар тарабынан анчалык колдоо таппай калды. Мына ошол проблемага жаны күйгөн Б.Исаков 2010-жылы Кыргыз Республикасынын Президенти Р.Отунбаевага ачык кат жазган [157].

1993-жылы А.Ч.Какеев Кыргыз Республиканын элге билим берүү министри кызматына келип, тармакты улуттук негиздеги предметтерди

окутуу багытында иштер менен жабдууну колго алып, «Манас таанууну» билим берүү мекемелеринде окутуу формаларына жана адистиктерине карабай үйрөтүү керектиги тууралуу маселе көтөрөт жана өз буйругун чыгарат. Ошол буйруктун негизинде жалпы билим берүүчү орто мектептердин XI класстарына жыл аягында 18 саат көлөмүндө «Манас таануу» курсу киргизилип, жалпы бул эпоско 1-класстан 11-класстарга чейин 62 саат бөлүштүрүлгөн, бул кыргыз педагогикасынын жана билим берүү системасынын, «Манас» эпосун үйрөнүүнүн тарыхындагы чоң окуя болгон. Мына ошол буйруктун негизинде кыргыз адабияты программасына (түзүүчүлөр С.Байгазиев, А.Муратов) бүтүрүүчү класстарга окуу жылынын соңуна атайын «Манас таануу» деген бөлүм кошулган.

Анда аталган бөлүмдө төмөнкүдөй темалар окуп-үйрөнүүгө сунушталган:

1 саат көлөмдө: «Манас» эпосунун тарыхый басып өткөн жолу, азыркы аалмадашуу доорундагы максаты, мааниси;

3 саат көлөмүндө: эпосун темасы, идеясы, сюжети жана композициясы, башкы каармандардын образдары (бул 3 саат 8-класстын материалдарын кайталоо, тереңдетүү менен байланыштуу болгон);

5 саат көлөмүндө: «Манастын» эл арасынан жазылып алынышынын тарыхый учурлары, чыгарманы жазып алган кишилер, айтуучулар, айтуучулук чеберчилик, көрүнүктүү манасчылар тууралуу маалыматтар, алардын чыгармачылык өз алдынчалыктары, жакындыктары жана варианттары;

1 саат көлөмүндө: чыгарманын китеп түрүндө жарыяланышынын тарыхый басып өткөн жолу жана азыркы басылыштары;

6 саат көлөмүндө: «Манас» дастанынын изилдениши (Октябрь революциясына чейин; Октябрь революциясынан кийин; Кыргызстан эгемендүүлүк алгандан кийин; чет элдик изилдөөчүлөр, советтик изилдөөчүлөр, кыргыз изилдөөчүлөрү ж.б. багыттарда;

2 саат көлөмүндө «Манас» эпосунун тили, поэтикасы [181].

Буга жалпысынан 18 саат ажыратылган.

Жогорудагы мисалдардан көрүнгөндөй «Манас таануу» курсунун башаты адегенде Талас областынан, андан кийин өлкөнүн жалпы мектептеринен башталды.

Бирок ошол мезгилде Кыргыз Республиканын элге билим берүү министрлигинин жогорку жана орто окуу жайларынын бардык адистиктери бул курсту окутсун деген талабы аткарылбай, бул тармакта баш аламандык өкүм сүрдү, буга биринчи себеп атайын окуу жүгүнүн бөлүнбөгөндүгү, экинчиси, окуу жайлары үчүн окуу программаларынын, окуу китептеринин жоктугу, үчүнчүсү, бул курстан сабак берүүчү адистердин жетишсиздиги менен байланыштуу болгон.

«Манас» эпосунун окуп үйрөнүүдө Премьер-министрдин 1996-жылдын 21-июлундагы «Манас эпосун пропагандалоо жөнүндөгү» №346 токтому чоң мааниге ээ болгон. Бул өкмөттүк документке ылайык дастандын идеяларын элге кеңири сиңирип, анын руханий, таалим-тарбиялык байлыгын жаштарга жеткирүү зарылдыгы көрсөтүлгөн. Анын негизинде КР билим берүү жана илим министри Досбол Нур уулу эпосту окутуу маселесин катуу колго алат. Анын буйругуна ылайык бул чыгарма эл турмушунун энциклопедиясы, кыргыз сөз өнөрүнүн керемет кенчи, дүйнөлүк маданиятка кошулган кыргыз элинин саламы катары бааланган. Мына ушул элдик чыгармадагы адептик, эстетикалык, мекенчилдик идеяларды азыркы жаштарды тарбиялоодо колдонуу мүмкүнчүлүктөрү көрсөтүлөт. Ага ылайык бир катар милдеттер алдыга коюлган.

Биринчиси, 2006-жылдын 1-сентябрынан баштап, ЖОЖдордун бардык адистиктерине «Манас таануу» курсу 34 саат өлчөмүндө сөзсүз окутуу милдети коюлган.

Экинчиси, ошого ылайык аталган курстун мамлекеттик стандартын түзүү тапшырмасы берилген.

Үчүнчүдөн, 34 саат өлчөмүндөгү «Манас таануу» курсу үчүн окуу программасын жана окуу китептерин тез арада түзүү жана аларды

министрликтин коллегиясынын чечими менен чыгаруу маселеси күн тартибине коюлган [214].

Аталган буйруктун негизинде ыкчамдык менен университеттердин адистери аталган курстун нормативдик базасын түзүүгө киришкен. Бул «Манас таануу» курсунун окутууда өтө прогрессивдүү окуя болгондугун азыркы билим берүүнүн тарыхы ырастап отурат.

Ошол жылдарда төмөнкү *программалар* түзүлүп, талкууланып, министрликтин грифи менен практикада колдонууга сунушталды.

Биринчи программа: Автору Г.Орозова. Ал 2007-жылы жарык көрүп, кыргыз агрардык университетинин айыл чарба адистерин даярдоого ылайык түзүлгөн. Ал 34 саат өлчөмүнө ылайыкталып, Кыргыз Республикасынын билим берүү жана илим министрлигинин 2006-жылкы №631/1 буйругуна ылайык түзүлгөн. Программادا негизинен «Манас» эпосунун сюжети жана композициясы, негизги образдары, айтуучулар жана алар айткан варианттарынын салыштырма анализи, эпосту кагазга түшүрүү жана китеп форматында элге таратуу, манасоведдер тарабынан иликтөө, эпостун башкы мотивдери жана баатырлардын, акылмандардын, аялдардын образдары, эпостун окуяларынын искусствонун башка түрлөрүнөн орун алышы тууралуу маалыматтарды билүү тапшырмасы коюлган. Кыргыз жана орус тилдеринде түзүлгөн бул программادا окутуучуларга жардам катары практикалык сабактардын планы, модулдун суроолору, пайдалана турган адабияттардын тизмеси да сунушталган. Курстун максатына жана милдеттерине ылайык «Манасты» ар тараптан изилдеп үйрөнүүгө, эпосту, анын жардамы менен кыргыз элин ар тараптан таанып билүүгө студенттерди багыттоого, студенттердин жан-дүйнөсүнө «Манастын» мекенчилдик рухун сиңдирүүгө өзүнүн жеткиликтүү мазмундуулугу менен айырмаланып турган Г.Орозованын ЖОЖдор үчүн түзгөн окуу программасы «Манас» эпосун жыйноо, үйрөнүү, варианттарды салыштыруу, жарыялоо жана изилдөөгө өзгөчө маани берип, студенттердин изилдөөчүлүк ишмердүүлүгүн өнүктүрүүгө шарт түзгөн.

Экинчи программа: Бул нормативдик документ ар түрдүү окуу жайларынын окутуучу-илимпоздору тарабынан даярдалган. Алар Ж.Баласагын атындагы улуттук университетинен профессор Абдыкерим Абдыразаков, К.Карасаев атындагы Бишкек гуманитардык университетинен манасчы жана манас изилдөөчү Курманбек Жумалиев. Бул программа ошол эле жылдан Ж.Баласагын атындагы КУУ, И.Арабаев атындагы КМУ, БГУ тарабынан көптөгөн адистиктерди окутуп билим жана тарбия берүүдө колдонула баштаган.

Үчүнчү программа: Ош мамлекеттик университетинин доценти Токтош Танаев жана Жалал-Абад мамлекеттик университетинин доценти Кубанычбек Калчакеев тарабынан түзүлгөн жана Түштүк Кыргызстандын эки жогорку окуу жайында пайдаланылган окуу программасы.

Төртүнчү программа: Ж.Баласагын атындагы улуттук университетте манастануу кафедрасы ачылганда ошол кафедранын башчысы Жылдыз Орозобекова жетекчилик кылган окумуштуулар тарабынан түзүлгөн окуу-нормативдик документи.

Бешинчи окуу программасы: Аны түзүүчүлөр Кыргыз билим берүү академиясынын вице-президенти Советбек Байгазиев жана Нарын мамлекеттик университетинин окутуучусу Асан Заркунов. Бул програма да 2006-жылы министрлик бекиткен 34 саатка болжолдонуп түзүлгөн [209, 612-621]. Бул нормативдик документте адегенде кириш сөз катары «Манас таануу» курсунун максаты, мазмуну жана методикасы» деген бөлүм киргизилген. Түзүүчүлөр курсту окутууда төмөнкү методикалык ыкмалардын эффективдүү экендигин белгилешет: сочинение жаздыруу; «Манас» энциклопедиясын, илимий-популярдуу адабияттарды студенттердин пайдалануусу; көркөм окуу; манас айттыруу; илимпоздордун ойлорун конспектилөө; «Манастын» учкул сөздөрүн, кооз, поэтикалуу, образдуу таамай саптарын жатка айтуу, макал-ылакаптар, канаттуу фразеологизмдер боюнча конкурс уюштуруу; викторина өткөрүү; сабак-конференция өтүү; «Манаска» байланышкан жайларга саякат жасоо; реферат, доклад жаздыруу.

Алтынчы программа: Ош технологиялык университетинин окутуучу Толгонай Эралиев түзгөн 72 саатка, анын ичинен аудиториялык иштерге 36 (лекция – 20, практикалык сабактар – 16), өз алдынча иштерге 36 саатка ылайыкталган программа.

Жогорудагы программалардан сырткары «Манас» эпосу жөнүндө Кыргыз Республикасынын мыйзамында [212] эпосту окуп-үйрөнүүнүн мыйзамдык негиздери ачып берилсе, «Кыргыз Республикасынын жарандарын, жаш муундарын рухий-адептик, патриоттук жактан тарбиялоо концепциясында» [64] азыркы учурда жаштарды тарбиялоодо кыргыз элинин эпикалык маданиятынын орду жана ролу көрсөтүлөт. Кыргыз окумуштуулары тарабынан «Манасты» мектептерде жана жогорку окуу жайларында окутуунун концепциясы» [82] аттуу расмий нормативдик документ жазылган. Жогорудагы мыйзамдар жана концепциялар эпосту окуунун, анын идеяларын азыркы Кыргызстандын билим берүү мекемелеринде пайдалануунун жол-жоболору, негизги багыттары, максат-мүдөөлөрү кеңири көрсөтүлгөн.

Ошол эле кезде чейрек кылым ичинде аталган курстун программаларынын бир нече варианттарда болушу, ар бир окуу жайы өз варианттарын түзө бериши кандайдыр бир баш аламандыкты жаратты.

Ушундай абалдан улам С.Байгазиев макала жазат. Анда эпосту окутуу үчүн китептердин жетишсиздиги, айрым китептер өтө аз нускада жарык көргөндүгү, С.Каралаевдин, С.Орозбаковдун айтуусундагы эпостун негизги варианттары 10 миң нускада гана жарык көргөндүгү белгиленет. Дал ушул «Манасты» мектептерде жана жогорку окуу жайларында окутуу: абалы, проблемалары, милдеттери» деген макаласы [61] программалык милдеттерин аныктап, алдыдагы негизги стратегиялык жолдорду көрсөткөн эмгек болгон. Ал бул руханий байлыкты окутуунун идеологиялык, саясий маанисин жогору баалаган.

Ал эми Б.Исаковдун ою боюнча эпосту окутуунун багыттары төмөнкүдөй болушу керек:

курулай ураандан качуу;

жылаңач дидактикадан арылуу;
плакаттык даңазалоодон этият болуу;
«Манас» эпосу тууралуу эмес, текстти окутуу;
жаштардын текстти өздөштүрүүсүнө жетиштирүү;
эпостогу негизги идеяларды (мекенчилдик, улуттук-мамлекеттик идеология, биримдик идеясы) ачып берүү;
текстти талдоо менен андагы трагедияны, мифологияны, адабий көркөм сөздү түшүнүү;
кыргыз элинин тарыхын аңдоо;
калктын жашоо-тиричилиги, этнографиясы, этникалык маданияты, этнопедагогикасы менен таанышуу ж.б.

Мына ушундай пикирлер кыргыз тили жана адабияты мугалими тарабынан «Манас» эпосун окутуунун өзөктүү концепциясын аныктаган.

Жогорудагы программаларда «Манас» эпосун этнопедагогикалык негизде окутууга өзгөчө маани берилген. «Манас» эпосу өзү элдик чыгарма, элдин педагогикалык идеялары бүтүндөй ушул чыгармага сиңдирилген. 1856-жылы Ысык-Көлдүн бугу уруусундагы кыргыздарга келип жолугуп, «Көкөтөйдүн ашы» бөлүмүн жазып алып, аны илимин чөйрөгө алып чыккан Чокон Валиханов ошон үчүн кыргыздардын бул кайталангыс мурасы мифтердин, жомоктордун, легендалардын чогулуп отуруп бир убакка келтирилген, жеке бир адамдын – Манас баатырдын айланасына жыйналган энциклопедиялык, диндик, медициналык түшүнүгү жана дипломатиялык мамилелери чагылдырылгандыгын айтып отурбайбыз [318].

Дал ошол энциклопедиялуулуктун ичинде биздин темабызга байланыштуу элдик педагогикалык жана анатомиялык, медициналык билимдери жана тажрыйбалары да болгон. «Манас» эпосундагы элдик педагогикалык ойлорду Г.Н.Волков, А.Алимбеков, И.Бекбоев, С.Байгазиев, Б.Апышов, С.Иптаров, С.Рысбаев, А.Муратов, Т.Ормонов, С.М.Саипбаев, Б.С.Чыныбаев, Г.А.Абдымомунова, Ф.Баитова, М.Колдошев ж.б терең изилдеп чыккан.

СССРдин тоталитардык буйругу күчтүү болуп турган кезинде эле Талип Ормонов байыркы кыргыздардын педагогикалык көз карашын «Манас» эпосунун мисалында изилдеп чыгып, 1972-жылы Казань шаарында кандидаттык диссертациясын коргогон, «Семья и школа», «Советская педагогика» аттуу журналдарга макалалары жарыяланган [267]. Ошол изилдөөлөрү «Манас» эпосун этнопедагогикалык изилдөөнүн башаты болгон. Эпостогу элдик таалим-тарбияны байыркы кыргыздардын жоокерлерди машыктыруу салттарынан көргөн. Манастын доорунда баатыр жигитти тарбиялоо өзгөчө маанидеги окуя, элдик байлык болгон. Изилдөөчү «Манас» эпосун кыргыз элинин бардык акыл билимдеринин жыйындысы, б.а., «педагогикалык пансофиясы» деп атаган. Ал окумуштуунун илимий жетекчиси жана дастанды чуваш тилине которгон Г.Н.Волков «Манас» эпосунун ар бир сабы айкын педагогикалык мүнөзгө ээ» деп жазат [128, 71]. 1971-жылы Г.Н.Волковдун «Письмо о Манасе» деген макаласы жарыяланган [128] жана ошол макалада айтылган ойлорду «Созвездия земля» деген китебинде [129] тереңдеткен.

«Манас» эпосу – педагогикалык чыгарма, кыргыздардын таалим-тарбия маданияты ичине бекем сиңдирилген элдик эпос. Мисалы, «Манас» эпосунун бардык эле варианттарында Кошой деген каарман кездешет. Ал Манастын атасы Жакып Алтайда турган мезгилде эле эч жакка кетпей аталардын жери деп, Ат-Башыны мекен кылып турат. Кошой үчүн мекен баарынан ыйык, ошол мекенди душманга бастырбай жүрүү ар бир атуулдун милдети. Манас Алтайдан Ала-Тоого көчүп келерде адегенде жер чалгындап келип, Кошой абасына жолугуп, андан акыл сураганда мындай дейт:

Көчүп келип сен Манас,
Мекен кылгын Таласты.
Кудайдан сурап жүргөнбүз,
Жакыптын уулу Манасты [332].

Мына ошол Кошойдун педагогикалык насааты – Манас баатыр баш болгон кыргыз урууларынын башын бириктирип, алардын өз жерине – Ала-

Тоосуна кайра көчүп келишине шарт түзөт. Кошойдо кыргыз аксакалдарына тиешелүү аярлык, колдоочулук, жаратуучулук, баатырдык, көзү ачыктык, олуялык, акылмандык ж.б. сапаттар бар, ошол сапаттарын Манас сыяктуу болочок баатырларга сиңдирет.

Кошой Манаска:

Билбегенди билгизип,
Минтип жолго киргизип,
Туйбаганды туйгузуп,
Туура жолго киргизип,
Тосуп барып кан Кошой
Тоодой болгон төрөндү
Алтайдан тосуп алыптыр.
Белгилүү Кошой абакең
Өчкөн отун тамызып,
Берен Манас султандын
Өлгөн жанын тиргизип,
Үзүлгөнүн улаптыр,
Чачылганын жыйнаптыр.
Катагандын кан Кошой
Пир туткан жери ал болду.
Ошондо Кошой карыя,
Оён Манас көк жалга
Олуя заада жан болду [333].

Мына ушундай кийинки муунду мурдагы муундун тарбиялоо салттары кыргыз эл педагогикасынын башкы принциптери болгон, ал идея «Манас» эпосунда эң кеңири жана эң терең чагылдырылган.

Элдик педагогика – эл иштеп чыккан тарбиялоо салттары болуп, алар улуттук фольклордо, калктын салттарында, үрп-адаттарында, элдик оюндарында сакталып, бир муундан башка муунга тазаланып өткөрүлүп келгендиктен, андагы педагогикалык идеялар кристаллдашат,

универсалдуулукка ээ болот. Элдик педагогикада элдин маданияты, интеллекти, педагогикалык ойлорунун тазаланган үлгүлөрү көрүнөт. Мындай ойлор бул же тигил калктын келечек муундарын тарбиялоо, аларга эмпирикалык билим берүү салттарынын зарылдыгы, ошол коомдун руханий муктаждыгы менен байланышат. Ушундай педагогикалык ойлор эң биринчи кезекте кыргыз элинин уникалдуу мурасы жана мактанычы болгон «Манас» эпопеясына сиңдирилген. «Манас» элге аябай терең сиңгендиктен жана андагы образдарды культ деңгээлине көтөрүп чыккандыктан кыргыз педагогикасынын эң көп идеялары ушул чыгарма аркылуу кийинки муундарга өткөрүлгөн.

Демек, мына ушул элдин жаштарды, балдарды тарбиялоо тууралуу кылымдар бою сакталып келген идеялары «Манас» эпосу аркылуу улам кийинки муундарга берилип, улам кийинки муун эпосто салтанатталган, алдыга сүрүлгөн акылмандуулук, адептүүлүк, мекенчилдик, баатырдык ж.б. идеяларды өздөштүрүп отурган. Программалар ошол идеяларды азыркы студенттерге жеткирүү багытын көздөйт.

«Манас таануу» боюнча *окуу китептери* соңку он жылда гана жазыла баштады. Адегенде көпчүлүк окутуучулар орто мектептин XI класстары үчүн жазылган окуу китебинен [50, 251-318] пайдаланып жүрүштү. Китептин «Манас таануу» бөлүмүн этнопедагог-адабиятчы, манасовед С.Байгазиев жазган жана жалпы үч темага бөлгөн:

1. «Манас» эпосунун кыргыз элинин рухий турмушунда алган тарыхый орду жана анын бүгүнкү күндөгү мааниси.

2. «Манас» эпосун эл оозунан жыйноо тарыхы.

3. «Манас» эпосунун кыргыз окумуштуулары тарабынан изилдениши.

Бүтүндөй курс мына ушул үч проблеманын айланасына бириктирилген.

Бул окуу китебинин оң жагы: «Манас таануу» курсу боюнча жогорку окуу жайлары үчүн окуу китептери жок кезде пайдаланууга мүмкүнчүлүк түзүлдү; «Манас» эпосуна тиешелүү негизги маалыматтар кыска жана жыйнактуу берилди.

Терс жагы: Жогорку окуу жайларындагы «Манас таануу» курсунун берилген сааты 35 саат болсо, XI класстардын окуу китеби 18 саатка гана ылайыкталып, көп материалдар жетишпей калган.

Жогорку окуу жайларына арналган алгачкы окуу китебин практик мугалим Б.Исаков жазган, анын «Манас наама» [163] аттуу 2005-жылы чыккан китебинде эпостун урунттуу эпизоддору жана каармандары, поэтикасы жөнөкөй, түшүнүктүү тил менен баяндалган.

2010-жылы Ж.Баласагын атындагы КУУда жана И.Арабаев атындагы КМУда «Манас таануу» дисциплинасын окуткан С.Байгазиевдин «Манас таануу» деген окуу китеби чыгат [65]. Автор эпос боюнча бай фактылык материалдар менен бирге эле өзүнүн практикалык ишинде кездешкен кыйынчылыктарды эске алып, окуу китебинде кайсыл багытка өзгөчө көңүл буруу керектигин иштеп чыккан, окутуунун интерактивдүү технологияларына басым жасаган. Окуу китебинде: «...жооптуу тарыхый кырдаалда, республикабыз адеп-ахлак кризисинде турган кезде, жарандарыбыздын жан дүйнөсүндө жүрүп жаткан рухий «жер көчкүлөрдү», ыймандык жакырланууну жүгөндөө, коомубуздун адеп-ахлак негиздерин чыңдоо зарыл болуп турган татаал мезгилде дүйнөгө дүң болгон улуу мурасыбыз – «Манас» илгертен элибиздин ички рухий түркүгү, уңгулуу уюткусу катары аткарып келген кызматын дагы бир жолу аткарышы керек болуп отурат. Кыйчалыш кыйын учурда эли-журтубуз туура багыт, жол көрсөтөр белги болуп бере турган идея-маяктарга жетектөөчү жогорку дөөлөттөргө, сыйынар, туу катары тутунар асыл нарктарга, бийик моралдык чен менен айтканда, улуттук идеяга, улуттук идеологияга муктаж болуп турган заманда «Манас» бизге аба менен суудай эле керек болууда» [65], - деп жазат.

«Манас таануу» боюнча дагы бир окуу китебин манас изилдөөчү жана манасчы Т.Бакчиев жазды. Ал техникалык адистиктерге окуп жаткандар үчүн Кыргыз техникалык университетинин студенттерине арнап орус тилинде жазган окуу китебин (лекциялык курс) «Введение в манасоведение» деп атаган [101].

Эмгекте төмөндөгү маселелер каралган:

- «Манас» эпосунун жаралышы жөнүндө;
- «Элдик эпос» деген түшүнүктүн аныктамасы;
  - «Манас» эпосунун жаралышы;
  - «Манас» эпосу тарыхый жазмаларда;
  - Манас таануу илим катарында жана анын өзгөчөлүктөрү;
  - Манас таануунун илим катары калыптануусу;
  - Манас таануунун методдору;
  - Манас таануу илим катары – азыркы этапта;
  - Манас таануу советтик мезгилде;
  - «Манас» эпосунун варианттарынын жазылышы;
  - филологиялык жана тарыхый илимдер тармагында «Манас» эпосун текстологиялык изилдөөлөр;
    - «Манас» эпосунун басылышы;
    - Манас таануунун өнүгүшүнө мамлекеттик идеологиянын таасири;
    - «Манас» эпосунун салттуу сюжети тууралуу;
    - «Манас» эпосунун салттуу сюжети;
    - «Манас» эпосунун салттуу сюжетинин бурмаланышынын жана өзгөрүшүнүн себептери;
      - кыргыздардын көз караштары жана манасчылардын айтуучулук өнөрү;
- кыргыздардын көз караштары;
  - кыргыздардын рух типтери;
  - манасчылардын сыйкырдуу касиеттери;
  - манасчылардын типтери;
  - манасчылардын феноменалдуулугу, алардын кыргыз эл турмушундагы ролу жана орду;
    - С.Каралаевдин вариантында «Манас» эпосунун негизги эпизоддорунун кыскача мазмуну;

- «Манас» эпосунда кездешкен кээ бир аталыштардын түшүндүрмөлөрү; кыскача терминологиялык сөздүк.

Болочоктогу инженер, техник, технологдорго арналган бул окуу китеби «Манас» эпосунун негизги проблемаларын айтып өтүү менен, С.Каралаевдин вариантына өзгөчө басым жасаганын, студенттер үчүн терминологиялык сөздүк сунуш кылганын да баалоого болот. Ошол эле кезде автор эпостогу рух типтерине, сыйкырдуу касиеттерге, түш феноменине өзгөчө маани берип кеткен.

Дагы бир окуу китеби 2013-жылы И.Арабаев атындагы кыргыз мамлекеттик университетинин Манас таануу институтунун демилгеси менен жазылды жана жарыяланды [210]. Ага Т.Абдырахмановдун «Улуттук улуу ой-мүдөө», Т.Тургуналиевдин «Манас» – кыргыз улутунун улуу энциклопедиясы», «Манас» доорундагы кыргыз цивилизациясы», «Манастагы» негизги улуттук идеялар», Ж.Орозобекованын «Манас» эпопеясынын түзүлүшү», «Манастагы» мифтик, философиялык ой жорумдун өнүгүшү», Р.Кыдырбаеванын «Манас» эпопеясын изилдөөнүн өзгөчөлүктөрү», А.Акматалиев менен С.Байгазиевдин «Манас»: улут биримдиги», Т.Кененсариев менен Т.Тургуналиевдин «Баатырдык доор жана «Манастын» тарыхыйлыгы», Баяс Туралдын «Манас» эпопеясындагы кыргыз дүйнө таанымы», Т.Мүлкүбатовдун «Манас»: элдүүлүк», С.Байгазиевдин «Манас» эпопеясынын педагогикасы», Б.Кодоровдун «Манас» эпопеясындагы топонимия маселелеси» деген макалалары киргизилген.

Китептен оң жагы – терең изилдөөлөрдүн жана эпопеяны мыкты билген окумуштуулардын макаларынан тургандыгы. Бирок бул эмгекти окуу китеби деп айтууга толук негиз жок, себеби, биринчиден, окуу программасын эрчибейт; экинчиден, окуу китеби болушу үчүн тиешелүү методикалык аппарат зарыл, алар таптакыр жок. Муну жөн гана «Манас таануу» курсуна жардам болуучу макалалардын топтому катары караганыбыз жөндүү.

«Манас таануу» курсу – адабият таануунун аспектиси болсо, ал курсту окутуу түздөн-түз адабияты окутуу илими менен байланышат. Кыргыз

адабиятын окутуунун методикасы илим катары өткөн кылымдын экинчи жарымында калыпталды. И.Я.Лернер [182], М.И.Махмутов [213], Г.К.Селевко [297], Ю.К.Бабанский [57], И.Б.Бекбоев [110], В.П.Беспалко [115], В.К.Дьяченко [138] ж.б. советтик дидактик окумуштуулар окутуу процессинин өзгөчөлүктөрүн ачып берди, «Манас таануу» курсун окутууда алар көрсөткөн принциптерди, методдорду колдонобуз. Кыргыз адабиятын, анын ичинде улуттук фольклорду окутуу проблемалары Б.Алымовдун [42, 43, 44], С.Байгазиевдин [62, 63, 66, 64], С.Батаканованын [103, 104], К.Иманалиевдин [149, 150, 151, 152, 153, 154], Н.И.Ишкеевдин [165, 164], С.Момуналиевдин [219, 220, 221], А.Муратовдун [225, 232], С.Рысбаевдин [281, 282], Б.Исаковдун [158, 159, 160, 161, 162] китептеринде, усулдук колдонмолорунда, сабактарга берген анализдеринде каралып өткөн.

Улуттук манас таануу илиминде чоң орду бар китеп С.Байгазиевдин «Манас» эпосунун руханий, адептик-философиялык, патриоттук улуу дөөлөттөрү жана педагогикалык асылнарктары» [60] деген эмгеги. Китеп алты бөлүмдөн турат. 1-бөлүм – «Адамзат маданиятынын ажайып кенчи»; 2-бөлүм – «Манас» эпосунун рухий, моралдык-философиялык жана патриоттук нарк-дөөлөттөрү», 3-бөлүм – «Манас» эпосунун педагогикасы», 4-бөлүм – «Манас таануунун тарыхынан», 5-бөлүм – «Окуу-тарбия процесси жана «Манас», 6-бөлүм – «Манас» эпосунун сюжети». Китепте автор улуу эпостун педагогикалык, руханий асылнарктарын алып чыгып, азыркы мугалимдердин, окуучулардын, студенттердин алдына коюп, көрсөтүп берет.

«Манас таануу» курсун окутуу орто мектептерде «Манас» эпосун окутуу теориясы жана практикасы менен байланыштуу, ал эми илимдин бул тармагы бир топ табылгаларды жараткан. XX кылымдын соңку жылдарында аспирант Д.Саалиева «Манас» эпосун окутуу эмнеге муктаж?» [283], «IX класста манасчылар жөнүндө аңгеме өтүүнүн ыкмалары» [285], «Манас» эпосунун текстин үйрөнүү жумуштары» [284] деген методикалык макалаларын жарыялаган. Ошол эле мезгилде Б.Оторбаев «Семетей» эпосундагы образдардын маанисин ачуу» [274], «Семетей» жана «Сейтек» эпосторун 8-

класста окутуунун айрым маселелери» [272], «Манас» үчилтигин V жана VI класстарда окутуу» [271] аттуу эмгектерин чыгарды. Б.Акматов «Манас» эпосун окутуунун айрым маселелери» [27], К.Адиев «Манас» эпосундагы салыштырууларды окутуу» [16], К.Жумалиев «Манасчылар тууралуу түшүнүк берүү» [143] деген ж.б. макалаларды жазып, аларда мугалимдер үчүн керектүү сунуштар айтылган. 1995-жылы Д.Саалиеванын «Мектепте «Манас» эпосун үйрөтүүнүн методикасы» [286] жана ошол эле жылы Б.Оторбаевдин «Семетей» жана «Сейтек» эпосторун окутуунун мазмуну жана методу» [273] деген темадагы кандидаттык диссертациялары жакталган. Диссертациясынын негизинде Д.Саалиева окуу куралын жазып [286], ал «Манас» эпосу тарбия берүү каражаты», «Манас» эпосун 8-класста окутуу», 11-класста «Манас таануу» курсун окутуу» деген үч бөлүмдөн турат, ал бөлүмдөрдө эпостогу элдик педагогика жана азыркы мектепте эпосту окутуу процесси ар тараптуу чагылдырылган.

Г.Абдымомунованын «Манас» эпосунун негизинде жаштарды атуулдукка тарбиялоо» деген темада педагогика илимдеринин кандидаты деген окумуштуулук даражаны изденип алган (2009) диссертациясы [6] эпостогу атуулдук педагогикалык идеяларын ачып берүүгө, ал элдик ойлорду азыркы мектепте колдонуунун педагогикалык шарттарын аныктап берүүгө багытталган.

С.Иптаров 1991-жылы Чебоксары шаарында Г.Н.Волковго арналган илимий жыйында «Три священных символ-понятия в педагогической пансофии киргизов» деген темада [156] доклад жасап, анда «Манас» эпосундагы педагогикалык ойлорго анализ берилип, этнопедагог окумуштуулардын кыргыз эпосуна кызыгуусун жараткан.

Т.Үсөналиев мектепте манас таануу курсун окутуу боюнча методикалык колдонмо жазган [319]. Ал «Манас таануу» курсун окутуу» деген китепте 11-класста эпосту окуучуларга үйрөтүүнүн ар түрдүү технологиялары сунушталган, алар мектепте апробациядан өткөрүлгөн, өзгөчө курстун

материалдарын проблемалык окутууга, жазуу жумуштарын жүргүзүүгө кеңири орун берилген.

Манас таануу курсун үйрөтүү технологияларына арналган Ж.Баласагын атындагы улуттук университеттин 80 жылдыгына карата 2012-жылдын 7-декабрында Кыргыз-кытай институту уюштурган «Кыргыз Республикасынын ЖОЖдорунда манас таанууну окутуу: проблемалар, изденүүлөр жана чечимдер» деген эл аралык илимий-практикалык конференциянын да мааниси жогору болду. Анда «Манас таанууну окутуунун методологиялык негизи жана ЖОЖдун өзгөчөлүктөрү», «Манас» – кыргыз элинин маданий энциклопедиясы», «Манастын» текстологиясы жана айтуучулук салттар. Манасчы феномени», «Манас» – классикалык кыргыз тилинин башаты» деген 4 секцияга 79 доклад даярдалган. Жогорку окуу жайларында «Манас таануу» курсун окутуу боюнча Л.Үкүбаева «Манастаануу жана аны окуунун актуалдуу маселелери», С.Байгазиев «Манас» эпосун мектептерде жана ЖОЖдордо окутуунун концепциясы», Ш.Акмолдоева «Организация СРСП по дисциплине «Манасоведение» в вузах КР», Н.Жапаралиева «Манас» эпосун окутуунун технологиясы жана кээ бир маселелери», Т.Эралиева «Манас таануу» курсунун негизги багыттары», «Манас таануу» курсунун методологиялык, педагогика-психологиялык жана методикалык негиздери» деген темаларда баяндамалар жасашкан.

Окуу жайларында «Манас таануу» курсун окутуу технологияларын жогорулатууда биздин эмгекке жогорудагы иштер методологиялык-теориялык база болуп берүү менен алар окутуучулардын чыгармачылык ишмердүүлүгүн калыптоодо чоң мааниге ээ болду.

2.2. Изилдөөнүн методдору

2.2.1. Изилдөөнүн теориялык методдору

Илимий иште максатка жетүүнүн жана милдеттерди так аныктап ачып берүүнүн жолу изилдөөнүн методдору менен байланышат. Метод – таанып билүүнүн ыгы, жолу, каражаты.

Педагогикалык изилдөөнүн кеңири тараган *жалпы теориялык методдору*:

- илимий адабияттарды (булактарды) үйрөнүү жана анализдөө;
- педагогикалык тажрыйбаларды үйрөнүү, талдоо жана кайра практиктерге сунуштоо;

Педагогикалык изилдөөлөрдүн эмпирикалык методдору:

- эксперимент (педагогикалык тажрыйба жүргүзүү);
- аңгемелешүү же сукбатташуу (мугалимдер, ата-энелер, студенттер, окуучулар ж.б. катыштыруу менен);
- анкета жүргүзүү;
- байкоо;
- ишмердүүлүктүн жыйынтыктарын изилдөө.;
- студенттердин чыгармаларын үйрөнүү;
- манасчылардын индивидуалдуулугун үйрөнүү ж.б.

Байкоо методунда байкоонун максатын, милдеттерин белгиледик, колледждердин «Манас таануу» боюнча өтүлүп жаткан сабактарына, мугалимдерди методикалык өзгөчөлүктөрүнө, студенттердин жалпы жана предметтик деңгээлине байкоо жүргүздүк.

Аңгемелешүү методунда аңгемелешүү үчүн темаларды, студенттерди жана окутуучуларды тандап алдык. Студенттердин мектепте «Манас» эпосу боюнча алган билимдери, аларды кыргыз адабияты мугалимдеринин бул эпосту окутуу боюнча тажрыйбалары, элдик оозеки чыгармаларга кызыгуулары, ата-энелеринин, коомчулуктун «Манаска» мамилеси тууралуу түшүнүктөрүн билүү максатында оозеки аңгемелешүү методун тандап алдык. Натыйжада «Манас таануу» курсун окутуунун негизги багыттары аныкталды жана алар илимий изилдөөбүздө чагылдырылды. Бул методду ар түрдүү формада колдондук. Биринчиси “Манас таануу” курсун окутуунун азыркы абалы тууралуу окутуучулар менен аңгемелештик, экинчиси, студенттердин кызыгуулары, эпоско баа берүүлөрү тууралуу студенттер менен аңгемелештик, үчүнчүсү, үй-бүлөдө адабиятка, анын ичинде “Манас” эпосуна кандай карай тургандыгын билүү үчүн ата-энелер менен аңгемелештик.

Тажрыйбаларды талдоо жана жыйынтыктоо, аларды иште колдонуу методу катары Ош гуманитардык-педагогикалык институтунун, Кыргыз-Өзбек университетинин, Ош мамлекеттик университетинин, Баткен мамлекеттик университетинин Кызыл-Кыя гуманитардык педагогикалык институтунун, Жалал-Абад мамлекеттик университетинин колледждеринин окутуучуларынын жана мектеп мугалимдеринин тажрыйбалары үйрөнүлдү.

Ноокат районундагы «Шанкол» орто мектебинин кыргыз тили жана адабияты мугалими *Айчүрөк Тайирова* «Манас» эпосу боюнча билимдери жыйынтыктоо сабагында окуучуларга төмөнкүдөй компетенттүүлүккө жетиштирет. Тилдик компетенттүүлүк: сөздүн маанисин таанып билишет; кыргыз тилинин абдан бай тил экендигин таанышат; “Манастын” жети осуятын туу тутушат. Кептик компетенттүүлүк: “Манас” эпосу боюнча эркин сүйлөй алышат; өзүнүн кебине байкоо жүргүзөт; сүйлөө кебинде сылык-сыпалыкка көнүгөт; эне тилинде так, туура жана таза сүйлөйт. Таанып-билүүчүлүк компетенттүүлүк: улуттук маданияттын өз ара байланышын түшүнөт; кыргыз элинин салттуу турмушун баалайт; сөздөрдүн маанилерин изилдеп үйрөнөт. Буга жетишүү үчүн класс эки топко бөлүнөт, топторго ат берилип, ошол аттарын логикалык суроолорго жооп берүү менен коргоп чыгышат. Мугалим боз үйдү бөлүктөргө бөлүп, ар бир бөлүгүнө суроолор жазып, ошолорду топтоштурат (пазл). Мындай суроолор жазылат: С.Каралаевдин варианты боюнча «Манас» эпосу канча саптан турат? Индия элинин «Махабкارات» эпосунан канча эсе чоң? Кара кытайлар басып алганда Жакып каякка айдалат? Манаска атты ким койгон? Манас төрөлгөндө ким сүйүнчү айтат? Эпостогу тулпарларды ата? Манастын курал-жарактары. Көзкаман ким эле? Манастын атын алып жүргөн аталыштарды билесиңби? ж.б. Андан соң топтордун алган баллдарын айтып, жыйынтыкталат.

Ош гуманитардык педагогикалык институтунун окутуучу А.Р.Жороева «Манасчылар – улуу эпостун сактоочулары жана жалындуу үгүтчүлөрү» деген сабагында сабактын формасы катары пресс-конференцияны пайдаланат. Алдын ала жасалуучу баяндамалар берилип, суроолор түзүлүп, студенттерге

сабактын өтүлүш тартиби тааныштырылат. Манасчы, дубал гезиттер, стенддер даярдалат. Атайын даярдалган 4 студент жалпы студенттердин алдына – президиумга келишет. Алар:

1-студент – манасчы Жусуп Мамай

2-студент - манасчы Шаабай Азизов

3-студент – манасчы Уркаш Мамбеталиев

4-студент – жазуучу Чыңгыз Айтматов

Булардын ар биринин тушуна аты-жөндөрү, кайсы тармактын өкүлү экендигин ж.б. маалымат көрсөткүчтөр жазылган такталар коюлат.

Пресс-конференцияны алып баруучу – студент-мугалим болот.

Аларга журналист-студенттер суроо беришет. Ар кимиси өз ролуна кирип, Жусуп Мамайдын, Шаабай Азизовдун, Уркаш Мамбеталаевдин жана Чыңгыз Айтматовдун эпос боюнча айткан пикирлерин айтат, өз вариантындагы чыгармадан үзүндүлөр менен ойлорун бышыктап турат.

Бул сабак жандуулугу жана кызыктуулугу менен студенттерди өзүнө тартты.

Мына ушул сыяктуу көптөгөн мугалимдердин, окутуучулардын иш тажрыйбаларын үйрөнүп, аларды диссертацияда жалпылоого аракет кылдык.

Илимий булактарды үйрөнүү методу. Бул багытта окуу программалары, окуу китептери, хрестоматиялар үйрөнүлдү, «Манас» эпосунун басылыштары, изилдениш тарыхы талдоодон өткөрүлдү.

2.2.2. Изилдөөнүн эксперименталдык методдору

2.2.2.1. Педагогикалык эксперименттин уюштурулушу жана жүрүшү

Биздин педагогикалык эксперименттер медициналык багыттагы 5 колледжде 2013-2018-жылдарда 3 этапта өткөрүлдү.

Изилдөө этаптары:

Тажрыйба жүргүзүүчү базалар: Ош мамлекеттик университетинин медициналык колледжи, Кыргыз-Өзбек университетинин медициналык

колледжи, Кызыл-Кыя, Жалал-Абад, Ош шаарларындагы медициналык колледждер.

Тажрыйба үч этапта жүргүзүлдү.

Биринчи – даярдоочу этапта (2013-2014-жылдар) – тема методологиялык-теориялык аспектиден иликтөөгө алынды, б.а. методологиялык таяныч болуучу философиялык, тарыхый, теориялык-педагогикалык, илимий-методикалык, психологиялык ж.б. адабияттар үйрөнүлдү; «Манас» эпосун үйрөтүү боюнча изилдөөлөр талдоого алынып, илимий божомолу аныкталды. «Манас таануу» дисциплинасын окутуунун теориядагы жана практикадагы абалы талданды, проблемалары белгиленди.

Экинчи – изденүүчү этапта (2014-2016-жылдар) – болочок медицина кызматкерлерине «Манас таануу» дисциплинасын окутуунун мазмундук-структуралык модели иштелип, тажрыйбага коюлду. Проблеманы комплекстүү үйрөнүү үчүн «Манас» эпосунун тексттери этнопедагогиканын талаптарына ылайык талданды, курсту окутуунун дидактикалык принциптери, технологиялары айкындалды. Ушул этапта курсту окутуучуларга сунуш кылынган методиканын илимий негиздүүлүгү, ишенимдүүлүгү сыноодон өткөрүлүп, кээ бир учурларга айрым түзөтүүлөр жүргүзүлдү.

Үчүнчү – окутуучу этапта (2016-2018-жылдар) – педагогикалык тажрыйбалар аягына чыгарылды, корутундулары жазылды. Бул калыптандыруучу тажрыйбада «Манас таануу» курсун окутуунун компоненттери жана модели, технологиялары сынактан өткөрүлүп, изилдөөлөр диссертация формасына келтирилди.

Тажрыйба (эксперимент) жүргүзүүчү базалар төмөнкү окуу жайлары болду:

1. Ош мамлекеттик университетинин медициналык колледжи
2. Кыргыз-Өзбек университетинин медициналык колледжи
3. Кызыл-Кыя медициналык колледжи
4. Жалал-Абад мамлекеттик университетинин медициналык колледжи
5. Ош шаарындагы медициналык колледж.

Булардын да ар биринин өзгөчөлүгү бар, мисалы, Ош, Кызыл-Кыя шаарларындагы медициналык колледждер узак тарыхка ээ, фельдшер, акушер, медайым адистерин даярдоодо эмгеги сиңген салттуу окуу жайлары (мурдагы медучилищелер). Ош мамлекеттик университетинин, Жалал-Абад мамлекеттик университетинин жана Кыргыз-Өзбек университетинин медициналык колледждери соңку учурда гана пайда болгон, аталган жогорку окуу жайларынын базасында ачылган жана негизинен ошол окуу жайларына кирүү үчүн баштапкы даярдыктагы студенттерди окутуучу билим берүүнүн колледждик формасы.

Биздин дисциплина бир гана курста окутулат, студенттер кайра кайталап окушпайт, андыктан аларды этаптарга бөлүүдө мектептердегидей жол тандалбады. Ошол бир жылдын материалдарын кийинки жылда башка курстар менен уланттык, толуктадык.

Биз адегенде тажрыйба жүргүзүүнүн этаптарын, максатын, милдеттерин, методдорун, натыйжаларын аныктадык. Аны төмөнкү таблицада чагылдырдык.

Таблица 2.2.1. – Педагогикалык эксперимент (этаптары, максаты, методу, милдети, натыйжасы

Даярдоо (байкоо, изилдөө) этабы – 2013 – 2014-жылдар			
максаты	милдети	методу	натыйжасы
«Манас таануу» курсун колледждерде окутуу процесси менен таанышуу; диссертациянын гипотезасын тактоо; темага ылайык методологиялык адабияттар	эксперимент өткөрүүчү база-ларады иргөө; экспериментке берилүүчү материалдарды тактоо; тажрыйбанын максатын, милдетин,	медициналык колледждерди үйрөнүү; окутуучуларды изилдөө; нормативдик документтерди үйрөнүү; байкоо; адабияттарды үйрөнүү; маалыматтарды	«Манас таануу» курсун колледждерде окутуунун тарыхы, учурдагы абалы талданды; темага байланыштуу нормативдик документтер үйрөнүлдү;

менен таанышуу.	жүрүш механизмдерин аныктоо; тажрыйба жүргүзүүчү окутуучуларды тандоо.	топтоо; аңгемелешүү; анкеттөө ж.б.	методисттердин, окутуучулардын тажрыйбалары топтолду; окуу программалары, окуу китептери, талданды; окутуучулардын, студенттердин «Манас таануу» багытындагы компетенттүүлүк- төрү аныкталды; студенттердин «Манас» эпосу боюнча билими текшерилди.
-----------------	--	--	---

Издөнүүчү (аныктоочу) этабы – 2014– 2016-жылдар

максаты	милдети	методу	натыйжасы
изилдөө темасы- нын объектин, предметин, максатын, милдеттерин, божомолун аныктоо; «Манас таануу» курсун медколледждерде окутуунун теориялык	«Манас таануу» курсун медколледждерде окуткан адистер -дин теориялык даярдыктарын, педагогикалык, психологиялык жак- тан компетенттүү- лүктөрүн аныктоо; «Манас таануу»	аңгемелешүү; анкета; сабактарга катышуу; сабактарды талдоо; сабактардын моделин иштеп чыгуу; тестирлөө; студенттердин жоопторун талдоо;	«Манас таануу» курсун медколледждерде окутууга коюлган жалпы талаптар аныкталды; «Манас таануу» боюнча окуу материалда- ры үйрөнүлдү; сунушталган тапшырмалар окутуу процессинде

<p>моделин иштеп чыгуу.</p>	<p>курсун медколледждерде окутуунун оптималдуу ыкмаларын, жолдорун издөө жана анын моделин түзүү; эксперименталдык топтор үчүн материалдарды иштеп чыгуу жана студенттерге сунуш кылуу.</p>	<p>лекция; фильм көрүү; манас угуу; жолугушуу өткөрүү; интернеттен материал издөө ж.б.</p>	<p>практикада текшериле баштады; «Манас таануу» курсун медколледждерде окуткан окутуучулардын теориялык даярдыктары, педагогикалык, психологиялык билимдери, кызыгуулары анализденип, деңгээлдери аныкталды; «Манас таануу» курсун медколледждерде окутуу боюнча сунуштар иштелип, алар окутуучуларга берилди; курсту окутуу боюнча окутуучулардын жетишпеген жана жетишкен жактары негизинен аныктала баштады; иштин гипотезасы</p>
-----------------------------	---	--	--

			тереңдетилди.
Окутуучу (текшерүү этабы) – 2016 – 2018-жылдар			
максаты	милдети	методу	натыйжасы
«Манас таануу» курсун медколледждерде окутуу боюнча тажрыйбанын натыйжаларын талдоо, жалпылоо, баалоо; теориялык жана тажрыйбалык материалдардын айрым учурларын тактоо; гипотезанын ырастыгын текшерүү; ишти жыйынтыктоо.	илимий иштин негизги жоболорун практиктерге жеткирүү; конференцияларга катышуу; макалаларды даярдоо, чыгаруу; окутуучулардын иштерине баа берүү; методикалык сунуштардын моделин толуктоо; «Манас таануу» курсун медколледждерде окутуу боюнча иштердин натыйжалуулугун, аны дагы өркүндөтүүнүн жолдорун, ыкмаларын сунуштоо.	аңгемелешүү; сабактарды талдоо; тестирлөө; анкеттөө; тажрыйба үйрөнүү; долбоор коргоо; манас айтуу; экскурсия; адабий викторина, оозеки баарлашуу; реферат, дил баян, эссе жазуу ж.б.	«Манас таануу» курсун медколледждерде окутуу боюнча педагогикалык тажрыйбанын натыйжалары үйрөнүлдү; алынган жыйынтыктар жалпыланды; материалдар такталды; божомолдун ырастыгы дагы бир ирет текшерилди; темага ылайык усулчуларга, окутуучуларга, окуу программасын жана окуу китептерин түзүүчүлөргө пикирлер, сунуштар айтылды.

2013-2014-жылдары жүргүзүлгөн тажрыйбанын биринчи этабында медициналык колледждерде студенттердин жана окутуучулардын «Манас» эпосу боюнча билимдери, «Манас таануу» дисциплинасын окутуунун абалы аныкталды.

Тажрыйбага чейинки байкоо этабында медициналык колледжге окуу үчүн келген 1-курстун студенттеринен (баары – 152) анкета алып, «Манас» эпосун канчалык биле тургандыгына кызыктык.

Жыйынтыгы төмөнкү таблицада көрүнөт.

Таблица 2.2.2. – «Манас» эпосунун тексттери менен таанышуу деңгээли (саны жана пайызы)

окуу жайы	баары	толук окугандар	жарым-жартылай окугандар	такыр окубагандар
ОшМУнун медколледжи	45	6 – 13,3%	28 – 62, 2%	11 – 24,4%
ОшК-ӨУнун медколледжи	34	5 – 14,7	16 – 47,0	13 – 38,2
Кызыл-Кыя медколледжи	28	4 – 14,2	16 – 57,1	8 – 28,6
ЖАМУнун медколледжи	24	3 – 12,5	16 – 66,6	5 – 20,8
Ош медколледж	21	5 – 23,8	9 – 42,8	7 – 33,3
баары	152 – 100 %	26 – 17,1 %	81 – 53,2 %	45 – 29,6 %

Бул жерде көрүнүп тургандай, ОшМУнун медколледжинен 45 студент сурамжылоого катышып, алардын ичинен эпосту толук окугандар 6 студент (13,3%) болсо, 11 студент такыр окуган эмес (24,4%). Кыргыз-Өзбек университетинин медколледжинде бул көрсөткүч 5 (14,7%) жана 13 (38,2%) болсо, Кызыл-Кыя медколледжинде 4 (14,2%) жана 8 (28,6%) болгон. Жалал-

Абад медколледжинде бул көрсөткүч 3 (12,5%) жана 5 (20,8%) болуп, Ош медколледжинде 5 (23,8%) жана 7 (33,3%) болгон. Демек, эпосту толук окугандарга караганда толук окубагандар көп экендиги аныкталды.

Жалпысынан 152 студенттин 26сы гана (17,1%) эпосту окуп чыккан болсо, 45 студент (29,6%) окуган эмес, 81 студент (53,2%) жарым-жартылай гана үзүндүлөрүн окушкан.

Мындан чыгаруучу жыйынтык студенттерге эң биринчи учурда эпостун тексти менен таанышып чыгуу милдетин коюу керек болду.

Жогорудагы цифралар эмне үчүн медколледждерге келип кирген студенттер «Манас» эпосунун тексти менен тааныштыгы төмөн экендигин билүүнү шарттады. Анын себептери студенттердин жоопторуна караганда төмөнкү проблемалар менен байланыштуу экендиги таблицанда берилди.

Таблица 2.2.3. – «Манас» эпосунун тексттери менен таанышуу деңгээлинин төмөн болушунун себептери (саны жана пайызы)

	баары	китеп жетишсиз	сабактар начар болгон	тексти түшүнүү кыйын
ОшМУнун медколледжи	45	13 – 28,8	8 – 17,7	24 – 53,3
К-ӨУнун медколледжи	34	11 – 32,3	7 – 20,5	16 – 47,0
Кызыл-Кыя медколледжи	28	11 – 39,2	6 – 21,4	11 – 39,2
ЖАМУнун медколледжи	24	9 – 37,5	7 – 29,1	8 – 33,3
Ош медколледжи	21	9 – 42,85	6 – 28,5	6 – 28,6
баары	152 – 100%	53 – 34,9	34 – 22,4	65 – 42,8

Бул анкеттен аныкталгандай, жалпы медколледжердин студенттеринин «Манас» эпосу боюнча билимдеринин төмөн болушуна 152 студенттин 53 студенти (34,9%) китептердин жетишсиздигин күнөөлөсө, 34 студент (22,4%) мектепте эпосту окутуунун төмөнкү деңгээлин белгилешет, ал эми 65 студент (42,8%) эпостун текстинин түшүнүүгө кыйындыгын айтышат. Мына ушундан биз төмөнкүдөй иш жүргүзүү зарыл экендигин аныктадык:

- окуу процессин «Манас» эпосунун тексттери менен көбүрөөк камсыздоо;
- «Манас таануу» боюнча окуу китептеринин сапатын жогорулатуу;
- эпостун тексттерин комментарийлөө, адаптациялоо;
- текстти коштогон кошумча каражаттарды (манасчылардын жандуу үнү, сүрөттөр, фильмдер ж.б.) сабактарда колдонуу ж.б.

Жогорудагыдай жыйынтыкка жетишүү үчүн биз төмөнкүдөй иштердин жүргүздүк:

- студенттерден анкета алдык;
- студенттердин жазуу жумуштарын талдадык;
- студенттерден тест тапшырмаларын алдык ж.б.

Андан кийин тажрыйба жүргүзүүчү топторду тандадык, алардын окутуучуларын белгиледик.

Ушул этапта тема боюнча методологиялык таяныч болуучу философиялык, тарыхый, педагогикалык, методикалык, психологиялык, адабият таануу ж.б. багыттагы адабияттар экспериментатор мугалимдер менен бирге үйрөнүлдү; «Манас» эпосун үйрөтүү боюнча изилдөөлөр талдоого алынды; «Манас таануу» дисциплинасын окутуунун теориядагы жана практикадагы абалы талданды жана жыйынтыктар чыгарылды.

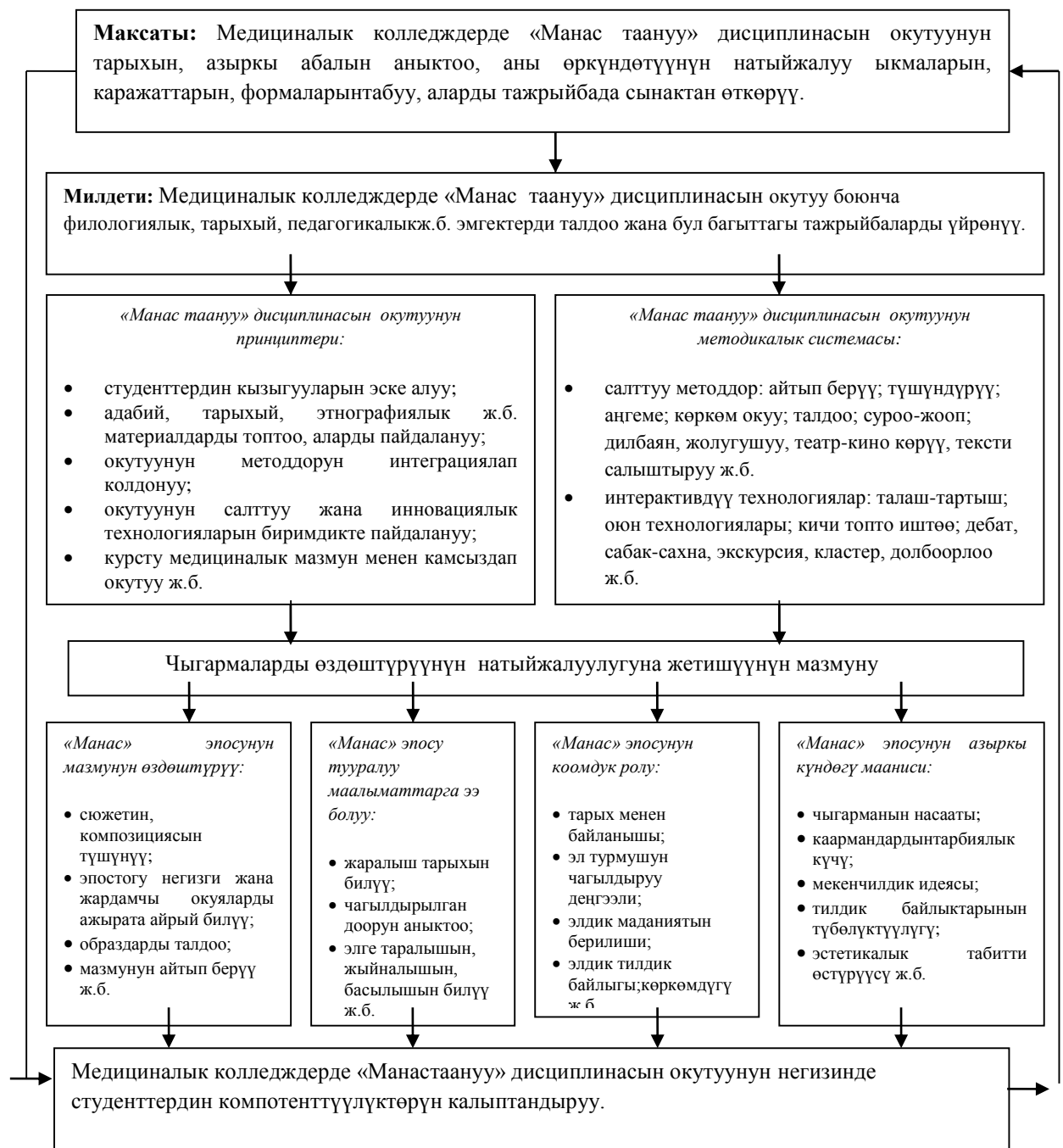
Эксперименттин 2-этабында (2014-2016-жылдар) «Манас таануу» дисциплинасын окутуунун компоненттери, мазмундук-структуралык модели иштелип, тажрыйбага коюлду. Курсту окутуунун дидактикалык принциптери, технологиялары иштелип чыкты.

Таблица 2.2.4. – «Манас таануу» дисциплинасын окутуунун компоненттери

Максат	Медициналык колледждерде «Манас таануу» дисциплинасын окутууну өркүндөтүү
Милдет	Медициналык колледждерде «Манас таануу» дисциплинасын окутуунун натыйжалуу ыкмаларын, каражаттарын, формаларын иштеп чыгуу. Иштелип чыккан сунуштарды педагогикалык тажрыйба жолу менен текшерүү.
Каражат	Эпостун тексттери, манас таануу боюнча эмгектер, сүрөттөр, бедиздер, кинофильмдер, театр чыгармалары, эскерүүлөр, маектер ж.б.
Жолдор	Лекция, семинар, өз алдынча иштер, жолугушуулар ж.б.
Усулдар	Көркөм окуу, талдоо, аңгемелешүү, диспут, топтордо иштөө, интернет менен иштөө, саякат ж.б.
Натыйжа	Эпос боюнча билими тереңдеди. Текст ар тараптуу талданды. Студенттердин кыргыз тилин өздөштүрүү деңгээли жогорулады. Манасчылар тууралуу түшүнүктөрү кеңейди. Студенттердин этномаданий компетенттүүлүктөрү жогорулады. Студенттердин тилдик- коммуникативдик компетенттүүлүктөрү жогорулады ж.б.
Натый- жаны текшерүү жолдору	Эпостун сюжетин, каармандарды жана алардын иш-аракеттерин талдоо компетенттүүлүктөрү. Эпосту тарых менен байланыштыра билүүлөрү. Чыгарманы кыргыз элинин маданияты, этнографиясы менен салыштыра алуусу. Эпостогу тилдик каражаттарды өз речинде колдоно билүүсү. Чыгармадан өрнөк ала билиши ж.б.

Ошентип, жогоруда көрүнүп тургандай, медициналык колледждерде «Манас таануу» дисциплинасын окутуунун негизги компоненттери аныкталды.

Таблицадан берилгендей, медициналык колледждерде «Манас таануу» дисциплинасын окутуунун максат-милдеттерин, каражаттарын, жолдорун, усулдарын, натыйжаларын аныктап алгандан кийин аталган курсту үйрөтүүнүн жалпы моделин түздүк. Мисалы, ал мындай көрүнөт.

Сүрөт 2.2.1. Медициналык колледждерде «Манас таануу» дисциплинасын окутуунун модели

Мына ушул моделде көрсөтүлгөн натыйжаларга жетишүү үчүн эксперименталдык топторго төмөнкүдөй иш-аракеттерди сунуш кылдык:

- окуу программасына айрым тереңдетүүлөрдү коштук;
- окуу китептерине айрым тереңдетүүлөрдү коштук;
- сабактарды кошумча материалдар менен жабдыдык;
- окутуунун интерактивдүү технологияларын сунуштадык;

- эпостун тексттин талдоо иштерин өтө активдештирдик;
- «Манас» эпосунан үзүндүлөрдү ар бир сабакта уктуруп турдук;
- манасчылардын өмүр баяны, эскерүүлөрү менен тааныштырдык;
- энциклопедиялык багыттагы «Манас», «Сагымбай», «Саякбай», «Манас» сөздүгү» китептерин кеңири пайдаландык;
- адабий-тарыхый изилдөөлөрдү колдондук;
- алдыңкы тажрыйбалардан үйрөнүп, алардын оң жактарын өзүбүз жана экспериментатор мугалимдер пайдаланды;
- сабактарды заманбап технологиялар менен жабдыдык ж.б.

Мына ушул аракеттер биздин ишибиздин оптималдуу болушуна педагогикалык шарттарды түзүп берди.

2.2.2.2. Педагогикалык эксперименттин жыйынтыктары

Педагогикалык эксперименттин үчүнчү – жыйынтыктоочу этабында, 2016-2018-жылдарда тажрыйбалар аягына чыгарылды, корутундулары талдоого алынды. Бул жылдарда «Манас таануу» курсун өздөштүрүү боюнча студенттердин компетенттүүлүктөрүнүн деңгээли жогорулагандыгы белгиленди.

Эксперименттердин биринчи этабында байкоо жана тажрыйба топтору ажыратылбай эле студенттеринин «Манас» эпосу боюнча билими, компетенттүүлүктөрү аныкталды. Бул жыйынтыкты биз төмөнкүдөй жолдор менен табууга жетиштик:

- «Манас» эпосу жөнүндөгү жалпы түшүнүктөргө ээ болушу;
- «Манас» эпосунун башка чыгармалар менен айырмачылыгын ажырата билиши;
- «Манас» эпосунун темасы менен идеясын билүүсү;
- эпостогу каармандарды мүнөздөө, алардын образын ачуу;
- эпостун көркөмдүгүн, тилдик өзгөчөлүгүн, сөз каражаттарын баалоо;
- үзүндүлөрдү жатка айтып бере алышы;

- манасчылар тууралуу маалыматтары;
- «Манас» эпосунун негизинде реферат, эссе, дил баян жазуусунун жыйынтыктары ж.б.

Булардын натыйжасы төмөндө көрсөтүлөт.

Таблица 2.2.5. – «Манас» эпосун өздөштүрүү боюнча эксперименттин 1-этабындагы студенттердин жалпы деңгээли (саны жана пайызы)

окуу жайы	баары	жогорку	орто	төмөнкү
ОшМУнун медколледжи	45	11 – 24,4	16 – 35,3	18 – 40,0
ОшКУУнун медколледжи	34	8 – 23,5	10 – 29,4	16 – 47,0
Кызыл-Кыя медколледжи	28	5 – 17,8	9 – 32,1	14 – 50,0
Жалал-Абад медколледжи	24	4 – 16,6	9 – 37,6	11 – 45,8
Ош медколледжи	21	3 – 14,3	7 – 33,3	11 – 52,3
баары	152	31 – 20,3	51 – 33,5	70 – 46,0
	100 %			

Таблицадан көрүнүп тургандай, медициналык колледждерде жалпы 152 студенттин ичинен жогорку деңгээлдеги, б.а., «5» деген баага татыктуулары – 31, бул 20,3%ды түзөт, орто деңгээлдегилер, б.а., «4», «3» деген баага татыктуулары – 51, бул 33,5%ды түзөт, төмөнкү деңгээлдегилер, б.а., «2» деген баага татыктуулары – 70, бул 46,0%ды түздү.

Эксперименттин 2-этабында башка курс менен иш жүргүздүк. Мында бир окуу жылында тажрыйба жана байкоо топтору өз-өзүнчө аныкталды. Аларга өзгөчө методикалык сунуштар, тереңдетилген тапшырмалар берилди, ар түрдүү библиографиялык маалыматтар жана окуу китептери пайдаланылды; окуган китептерине аннотация жазышты; өз ойлорун манаस्ताануучулардын пикирлери менен салыштырышты; илимий булактарды конспектилешти; реферат, эссе, дил баян жазышты; көркөм, документалдык кинолорду көрүп, аларды талдашты, «Манас» эпосунан үзүндү окушту, «Манас» эпосу боюнча

телекөрсөтүүлөрүн көрүп, талкуулап турушту; эпостун негизинде тартылган сүрөттөр менен таанышты ж.б.

Жогорудагыдай илимий-методикалык ишмердүүлүктөрдөн кийин эксперименттин жыйынтыгын чыгардык.

Таблица 2.2.6. – «Манас» эпосун өздөштүрүү боюнча эксперименттин студенттердин жалпы деңгээли (саны жана пайызы)

окуу жайы	баары	жогорку		орто		төмөнкү	
		б.т.	т.т.	б.т.	т.т.	б.т.	т.т.
ОшМУнун медколледжи	45	11	17	22	20	12	8
		24,4	37,7	48,8	44,44	26,6	17,7
ОшКУУнун медколледжи	34	9	12	15	15	10	7
		26,5	35,3	44,1	44,1	29,4	20,6
Кызыл-Кыя медколледжи	28	8	11	11	10	9	6
		28,6	39,3	39,3	35,7	32,1	21,4
Жалал-Абад медколледжи	24	7	10	10	9	7	5
		29,2	41,7	41,7	37,5	19,2	20,8
Ош медколледжи	21	6	8	9	8	6	5
		28,6	38,1	42,8	38,1	28,6	23,8
баары	152 –	41	58	67	62	44	31
		100	26,9	38,1	44,1	40,8	28,9
	%						

(Кыскартуулар (б.т. – байкоо тобу; т.т. – тажрыйба тобу).

Таблицадан көрүнүп тургандай, медициналык колледждерде жалпы 152 студенттин ичинен ОшМУнун колледжинде жогорку деңгээлге жетишкендер байкоо тобунда 11 (24,4 %) болсо, тажрыйба тобунда 17 (37,7%) болуп, айырма 13,3%ды түздү, ошол эле учурда төмөнкү деңгээл байкоо тобунда 12 (26,6 %) болсо, тажрыйба тобунда 8 (17,7%) болуп, айырма 8,9%ды түздү. Демек, тажрыйба тобунда төмөнкү деңгээл азайып, жогорку деңгээл көбүрөөк болду. Башка окуу жайларынын көрсөткүчү да жогорудагы таблицادا чагылдырылды. Ал эми жалпы окуу жайларынын орточо көрсөткүчүндө

жогорку көрсөткүч тажрыйба тобунда 58 студент (38,1%) болсо, байкоо тобунда 41 (26,9%) болуп, тажрыйба тобундагылар байкоо тобуна караганда 11,2%га жогору көрсөткүчкө жетишкен. Ошол эле учурда тажрыйба тобунда төмөнкү деңгээл байкоо тобуна караганда 8,5%га аз болгон.

Демек, биздин методикалык сунуштарыбыз 8,5%га натыйжасын берди деп эсептедик. Жогорудагы таблицаларды салыштырып анализдөө «Манас таануу» дисциплинасын медициналык колледждерде окутууда биздин сунуш кылган методикалык ыкмалар жана каражаттар аркылуу студенттердин билим сапатын жогорулатууга мүмкүн экендиги тастыкталды.

Экинчи бап боюнча корутунду

Бул бап **«Изилдөөнүн материалдары жана методдору»** деп аталып, «Манас таануу» курсу боюнча окуу программаларына, окуу китептерине, усулдук колдонмолорго анализ жүргүзүлдү, курс адегенде кыргыз адабияты сабагынан бөлүнүп, атайын сабак катары Талас областынын мектептеринде III-XI класстарга «Манас сабагы» катары киргизилген, мугалим Бектур Исаков «Манас сабагы» деген китебин чыгарган. 1993-жылдан орто мектептердин XI класстарына жыл аягында 18 саат көлөмүндө «Манас таануу» курсу киргизилген. Кыргыз Өкмөтү 1996-жылдын 21-июлунда кабыл алган «Манас» эпосун пропагандалоо жөнүндөгү» №346 чечиминин негизинде ЖОЖдордун гуманитардык, табигый-техникалык факультеттеринде 2006-жылдын 1-сентябрынан тартып, аталган курсту 34 саат көлөмүндө милдеттүү түрдө үйрөтүү киргизилген. Ушул багытта диссертацияда ар түрдүү жылдарда ар түрдүү авторлор (Г.Орозова; А.Абдыразаков менен К.Жумалиев; Т.Танаев менен К.Калчакеев; Ж.Орозобекова; С.Байгазиев жана А.Заркунов; Т.Эралиев) тарабынан түзүлгөн окуу программалары жана окуу китептери (С.Байгазиев; Т.Бакчиев ж.б.) талдоого алынып, алардын оң жактары жана мүчүлүштүктөрү көрсөтүлөт.

«Манас таануу» курсун медициналык колледждерде окутуу боюнча педагогикалык эксперименттин жүрүшү, анын натыйжалары» деп аталган бөлүмүндө, негизинен практикалык иш-аракеттерди көрсөтүүгө арналды. Илимий ишибиздин ушул бабында темабыздын негизинде медициналык колледждерде «Манас таануу» дисциплинасын окутууну этномаданий багытта өркүндөтүүнүн жаңыдан компонентин жана өз алдыбызча моделин иштеп чыктык. Ал моделди ишке ашыруу үчүн окутуучуга коюлган педагогикалык, анын ичинде методикалык талаптар төмөнкүлөр болгондугун изилдөөдө белгиледик:

1. «Манас таануу» дисциплинасын окутуучу адистердин кыргыз элинин салттуу маданиятын, бай фольклорун, этномаданиятын, этнографиясын, этнопсихологиясын, этнопедагогикасын жана улуттук тилин терең өздөштүрүүсү.

2. Окутуучу «Манас» эпосунун тилдик, поэтикалык өзгөчөлүктөрүн кылдат билүүсү.

3. Окутуучу «Манас» эпосун кыргыз этносунун тарыхы, педагогикасы, этнографиясы, элдик медицинасы менен бирдикте талдай алууга өзгөчө басым жасоосу.

4. Студенттердин этномаданий, тилдик-коммуникативдик компетенттүүлүктөрүн жогорулатуу үчүн «Манас» энциклопедияларын, кыргыз тилинин түшүндүрмө, синонимдер, антонимдер, фразеологизмдер ж.б. сөздүктөрүн, интернет материалдарын колдонууларына кеңири мүмкүнчүлүк түзүп берүү.

5. «Манас» эпосуна байланыштуу географиялык, тарыхый, маданий жерлерге аймактаануу экскурсияларын уюштуруу.

6. Студенттерди манасчылар, манас таануучулар менен жолугушууларга катыштыруу.

7. «Манас» эпосу жана кыргыз элинин маданияты тууралуу фильмдерди, спектаклдерди, сүрөттөрдү, колдонмо жана кол өнөрчүлүк буюмдарын,

музыкалык чыгармаларды, алардын ичинде кыяк, кыл кыяк, темир комуз, комуз күүлөрүн максатка ылайык колдонуу.

Экинчи бапта педагогикалык тажрыйбалык жол менен биз иштеп чыккан методикалык сунуштар канчалык оптималдуу, окутуу процессинде канчалык ылайык келерлиги текшерилди, эксперименттин материалдары, уюштурулушу жана соңку натыйжалары чагылдырылды.

2013-жылы башталган эксперименттин алгачкы этабында «Манас таануу» дисциплинасын медициналык колледждерде окутуунун жана студенттердин эпос боюнча алган билимдеринин жана компетенттүүлүктөрүнүн жалпы деңгээли аныкталды. Ош мамлекеттик университетинин, Ош кыргыз-өзбек университетинин медициналык колледждеринин, Кызыл-Кыя, Жалал-Абад, Ош медициналык колледждеринин базасында «Манас таануу» дисциплинасынын окутулуш абалы үйрөнүлдү. Ушул эле бапта педагогикалык эксперименттин этаптары, максаты, милдети жана натыйжалары көрсөтүлдү.

Эксперименталдык (тажрыйбалык) топтор менен байкоо топторунун студенттеринин «Манас» эпосу боюнча билим деңгээли адегенде негизинен бирдей эле болсо, биз тажрыйба жүргүзгөн топторго өз технологияларыбызды сунуштадык. Анын натыйжасында биздин методикалык ыкмалар, каражаттар жана окутуу жолдорубуз орточо 8-9%га оптималдуу экени математикалык-статистикалык жол менен таблицаларда чагылдырылды.

ҮЧҮНЧҮ БАП. КОЛЛЕДЖ СТУДЕНТТЕРИНЕ «МАНАС ТААНУУ» КУРСУН ОКУТУУНУ ЭТНОПЕДАГОГИКАЛЫК НЕГИЗДЕ ӨРКҮНДӨТҮҮНҮН ИЛИМИЙ-МЕТОДИКАЛЫК НЕГИЗДЕРИ

3.1. Студенттердин этнопедагогикалык компетенттүүлүктөрүн калыптандырууда «Манас» эпосунун ролу

«Манас» эпосунун Сагымбай Орозбаков айткан вариантынын китебине баш сөз жазган Чыңгыз Айтматов чыгарманын башкы ою эгемендүү болуу, көз карандысыз жашоо, башкаларга кул болбоо экенин айтып, мына ушул идея үчүн эл өзүнүн баатырын каарманын да аябастыгын айтып, бул элдик идея экендигин көрсөтөт [19]. Жазуучунун ою боюнча айкөл, эл коргогон баатырдан да элдин чечими, элдин баасы жогору турат. Бул элдик педагогиканын баалуу мурасы экендигинин бир белгиси.

Кыргыз эл педагогикасындагы ата жана бала түшүнүгүн этномаданий негизде «Манас» эпосунун мисалында студенттерге жеткирүү технологиялары.

«Манас» эпосунун башталышы «бала», «балалуу болуу», «туяк», «туяк калтыруу», «мураскер тандоо» сыяктуу элдик педагогикалык идеялар менен байланышат. Кыргыз эл педагогикасында бул түшүнүктөр аябай терең каралуучу, ар бир эркек адам үчүн өз өмүрүндө маанилүү нерселер, жашоолорунун маңызы ошолор менен толукталат. Эпосто Жакып Алтай жерине айдалып кеткен каарман, анын өзөн толо малы бар, көп байлыгы бар, бир гана нерсе – баласы жок, элүүдөн ашып калса да өз канынан жаралаган наристенин үнүн укпай келет, бир эркек уулдуу болсо бүт тапкан малы, жыйган дүйнөсү ошол балага калмак. Бала үчүн ал эмнелерди гана кылбады – көзү көргөн, кулагы уккандын баарын аткарды. Бир күнү ал түш көрөт, «куудан башка жүнү бар, куштан башка үнү бар, алп кара куш сүрү бар» [334] бир канаттууну көрөт. Кыргыз элинде түштү жакшылыкка жоруш салты бар жана аны түш жорушту билген кишиге гана айткан. Жакып көргөн түшүн

байбичесине гана айтат жана элүү-кырк мал союп, түшүнө арнап түлөө-той кылып коёт.

Кийин балалуу болгонун сүйүнчүлөп келген Акбалтага «Боз айгыр үйүрү миң байтал» [330], «Нардан чыккан төрт жүздү» [330], «Уйдан берди төрт жүздү» [330], ага да алымсынбай дагы мындай дейт:

Ой, Акбалта, абаке
Ушул сөзүң чын болсо,
Жылкыдан тулпар малымды ал,
Аздык кылса бергеним
Көөкөргө куюп канымды ал!
Ырас болсо айтканың,
Өгөөмдү таштап бүлөөмдү ал!
Экөөмдү таштап бирөөмдү ал!
Алтайга баштап айлымды ал,
Баламды таштап, зайбымды ал!
Мүлкүмдү жыйнап, бөзүмдү ал,
Оорубаса ой, абам,
Чукуп бир жак көзүмдү ал!
Айланайын Акбалта
Бир туткан пирим сен элең –
Жанды кудай жаратат,
Ал баламды көргөнчө

Менин жаным чыгып баратат [330], - деп бала үчүн кантип зарлап келгенин көрсөтөт. Бул бала Жакыптын гана тукумун улай турган бала эмес, ал болочокто кордукта жаткан кыргыз уруусун эркиндикке чыгара турган уул. Кыргыз элдик педагогикасында уул баланын туулушу – жалпы уруунун кубанычы, анткени жоокерчилик заманда эркек бала элин коргогон, колуна найза, кылыч алып жоого каршы барган, бул же тигил уруунун күчү, кубаты аларда канчалык жоокер болор эркек балдары бар экендиги менен өлчөнүп, ченелген.

Ошол Манас туулуп, ата-энеси, эли сүйүнүп, сүйүнчү берүү, жентек берүү, ат коюу салттарын элдик таалим-тарбия салттарынын негизинде өткөрөт. Мына ошол салттардын ар бирин студенттер өздөштүрүп чыгышы керек. Алар:

- болочок баатырдын ата-энесинин балалуу боло албай зарлап жүрүшү;
- балалуу болуу үчүн ата-энесинин кылган аракеттери (сыйынуулары; бүбү-бакшыларга көрүнүү; Чыйырдыны ардантып токойго жалгыз алып барып таштап коюу, ж.б.);
- эненин талгак болушу;
- энеси бойго бүтөрдө талгак болгон мифтик жана реалдуу жаныбарлары;
- баланын баатыр болуп төрөлүшүн душмандардын билип калышы, аны жок кылуу үчүн аракеттери;
- баатыр болор баланын баладан башкача төрөлүшү;
- бала төрөлөрдө атасынын алыс барып турушу;
- сүйүнчүлөө салты;
- сүйүнчүгө берилген мал-мүлк;
- жентек той;
- балага ат коюу ж.б.

Мына ушундай элдик жөрөлгөлөр менен таанышуу процесси бир катар методикалык ыкмалар менен тереңдейт:

- биринчиси, тексттен алынган мисалдар;
- экинчиси, этнографиялык эмгектер;
- үчүнчүсү, Манас доорундагы баланын төрөлүшүнө байланыштуу салттарды азыркы кыргыз салттары менен салыштыруу ж.б.

Окутуудагы ушундай методикалык ыкмалардан кийин студенттер кыргыз элинин этнографиясындагы жана этнопедагогикасындагы байыртадан

бери келе жаткан элдик ишенимдер, салттар, жөрөлгөлөр менен таанышып, этномаданий компетенттүүлүгү жогорулайт.

Кыргыз эл педагогикасындагы болочоктогу баатыр баланын калыптануу процессин студенттерге үйрөтүү технологиялары.

«Манас» эпосунун сюжетин этнопедагогикалык аспектиде тааныштыруунун кийинки этабы чыгармадагы Манастын бала чагын көрсөтүү менен байланышат. Манасты адегенде Чоң Жинди аташат. Ал адегенде чын эле чоң жинди катары таанылат. Атасы баланын апасына мындай деген жери бар:

Андасам балаң акыл аз,
Жөнүн таппайт, дөөлөт мас,
Тил азар деймин, динге кас.
Мал азабын балага
Бир тарттырып көрөлү,
Жайлоодогу койчуга
Алты ай малай берели,
Эркелетип олтурбай
Катыктырып көрөлү.
Сөз айтууга жатыксын,
Сөөгү бышып катыксын.
Малдын баркын билгизип,
Малай кылып киргизип,
Дүнүйө баркын билгизип,
Түк кап барып киргизип,
Ошпур деген койчу бар,
Оңдоп койсун ошолор [335].

Баланын сапаттары: «акыл аз», «жөнүн таппайт», «дөөлөт мас», «тил азар», «динге кас» [335]. Буга каршы болуп, буларды жеңүү үчүн Жакып мындай тарбиялык таасирлерди туура көрөт: «эркелебесин», «катыксын», «сөз айтууга жатыксын», «сөөгү бышып катыксын», «малдын баркын билсин»,

«малай барып кирсин» [335]. Бала чоогоол, копол, тентек, адамдарга кас боло баштаганы анын жалгыз бала экендигинде, андыктан ата-энесинин баланын ою менен болгондугунда, эгер ал ушундай жол менен кете берсе, кыргыз элинин педагогикалык түшүнүгүндө, көп жылдар бою көрүп-билген тажрыйбаларында, Жакыптын айтуусу боюнча:

Кетиресиң алымды,
Бул тентегин койбосоң
Талатасың малымды.
Сенин тентектигиң сында жок,
Теңдешип союл чабуучу
Теңиз кыргыз мында жок.
Балам, биз тентип келдик Алтайга
Сенин тентегиң жетет далайга
Жөн жүрбөй сийип иесиң,
Кымыз куйган күбүмө,
Куу балам жетет экенсиң,
Капкайдагы түбүмө! [330].

Чоң жинди атасынын кымыз куйган күбүнө сийип иет, оюн менен таң атырып кеч киргизет, ойго келген нерсесин аткара берет. Жакыптын кайгысы жанда жок, баласы мындай тентек боло берсе араң батышып жашап жатканда кыргыздын ногой уруусун калмактар тынч коймок эмес, бала үчүн өч алышмак. Ал эми бала болсо аларды ойлоп да койбойт, «Бир күнү Манас оолугуп, койчуларды сабады, жылкычысын камады», койчуларды жыйнап алып ой кылат, койду союп той кылат:

«Төрөм» деп мени айткың деп,
Ал балдардын торпогун
Такыр союп таштады.
Бузукту мындан баштады,
Төрө деп койгон балага
Кементайын керсейтип,

Салып берет талаага.

Тилегин кудай бериптир,

Ошол кезде Манасың

Оң эки жашка келиптир [330].

Он эки жашка чейин ал бала эмес эле балээ болуп чоңоёт. Кыргыз элинин эркек балдарды тарбиялоо маданиятында аларды эркин коё берүү, «эркек бала шок болсун, шок болбосо жок болсун» эрежеси катуу сакталган.

Студенттер Манастын бала чагындагы анын тентектигин, жанда жок шоктугун анын терс сапаттары деп гана түшүнүп калбашы керек, мында элдик этикалык нормалар, болочок баатыр болор, эл коргор жигиттин башкача балалыгы көрсөтүлөт. Ошол эле кезде ал – бала, ата-эне үчүн баарынан ысык, ыйык перзент. Манас биринчи жолу үйдөн чыгып, көпкө дайынын билдирбей кетип бир күнү айылга келген кезде энеси Чыйырдынын абалы мындай айтылат:

Манастын мойнун кучактап,

Желкесинен бир жыттап,

Токтобой кетти Чыйырды,

Көзүнөн жашы бурчактап [336].

Демек, бала тентек болсо да, тарбиясыз болсо да ата-эне үчүн – бала, канынан бүткөн ысык жан. «Манаста» мына ушул идея да өзгөчө басым менен бирилет, Манас телегейи тегиз эле каарман эмес, анын да бөксөлүктөрү, толбой жаткан жерлери бар.

Кыргыз элинин этномаданий түшүнүгүндөгү мекенчилдик идеясын «Манас» эпосунун мисалында студенттерге жеткирүү технологиялары.

Кыргыз Республикасы азыркы шартта мекенчил атуулдарга муктаж. Ошол рухий-адептик, патриоттук жактан тарбияланган жаштар эң биринчи кезекте дүйнөнү кыдырып, же өз өлкөсүндө туруп эле эл аралык деңгээлдеги билимге ээ болушат, дүйнөлүк эмгек рыногундагы конкуренцияга атаандаша алат. Алар дүйнөлүк илимди, маданиятты өздөштүрүүнү улуттук байлыктар менен тогоштуруп, байланыштырып турат. Улуттук байлык – бул биринчи

кезекте – улуттук идея. Улуттук идеяда Кыргызстандын көз карандысыздыгы, Ата Мекендин эркин туруп, гүлдөп өнүгүшү, цивилизациялуу өлкөлөргө теңелешти биринчи орунда турат. Мына ушул идея «Манас» эпосунда башынан аягына чейин кызыл сызык менен өтөт. Баатырдын жарык дүйнөгө келиши – Мекенди баскынчылардын эзүүсүнөн куткаруунун зарылдыгын туюнтат. Анын тарбиячылары Чыйырды, Бакай, Кошой, Ошпур ж.б. тажрыйбалуу элдик педагогдор эң биринчи кезекте мекенчил болууга үйрөтөт. Кыргыз урууларынын түпкү мекени болгон Ала-Тоону булардан тартып алгандыгын жаш Манастын кулагына көктөйүнөн сиңирет. Ошон үчүн ал күчкө толгондо Алооке хан басып жаткан Анжиянды согуш менен жеңип алат. Ал өзүнүн керт башынан, жеке кызыкчылыгынан Ата журттун азаттыгын жогору коюп, бүт өмүрүн ошол эркиндикти орнотуу, сактап туруу ишине жумшайт. Бул өзүндө идея, концепция. Мына ушул концепциянын идеяларын жүзөгө ашыруу үчүн медициналык колледждерде «Манас таануу» курсун окутууда студенттердин этномаданий компетенттүүлүктөрүн калыптандырууга өзгөчө мүмкүнчүлүктөр бар.

Ал мүмкүнчүлүктөр биздин изилдөө боюнча төмөнкүлөр:

1. Эпосто кыргыздардын байыркы доордон азыркы күнгө чейинки эл турмушунун ар тараптуу чагылдырылышы.
2. Эпостун текстинде элдик акылмандуулуктун берилиши.
3. Чыгармада элдик салттардын, жөрөлгөлөрдүн кеңири көрсөтүлүшү.
4. «Манас» эпосуна элдик рухтун өтө бекем сиңдирилиши.
5. Чыгарманын аябагандай бай жана көркөм элдик тил менен айтылышы.
6. Манасчылардын элдик педагогдор болгондугу.

Студенттердин этнопедагогикалык компетенттүүлүктөрүн калыптандырууда «Манас» эпосунун ролун аныктоо үчүн «компетенттүүлүк» түшүнүгүнүн маанисин тактап алуу зарыл.

Компетенттүүлүк кайсыл бир компетенцияда адамдын ошол ишти аткара алуу деңгээли, бул же тигил билимдин, илимдин тармагы боюнча

билими, тажрыйбасы, ык-машыгуулары, бир нерсени аткара алууга ылайыктуулугу, жөндөмдүүлүгү, колунан келе тургандагы, жарактуулугу. Компетенттүүлүк кандайдыр бир тармакта, чөйрөдө белгилүү бир натыйжага жетишүү, адамдын чеберчилигинин, жетишкендигинин деңгээли.

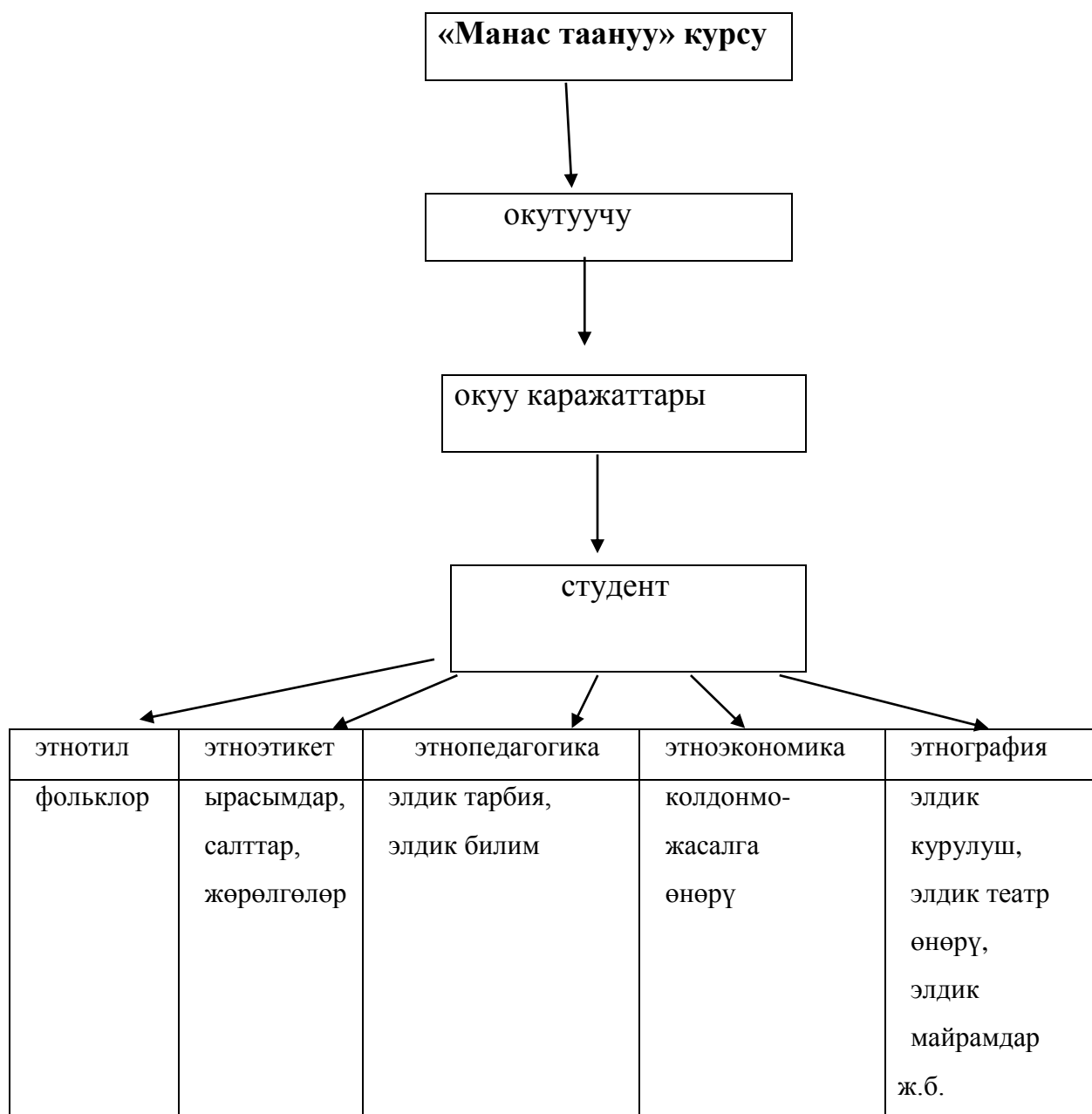
«Манас таануу» дисциплинасын окутуу процессиндеги студенттер ээ болуучу этномаданий булактар.

«Манас таануу» курсун окутуу процессинде кыргыздардын этникалык маданиятын үйрөтүү башкы орунга чагат, бул болсо, илимий тил менен айтканда этномаданий компетенттүүлүк. Н.Асипованын пикиринде бул компетенттүүлүктү мугалим, окутуучу жана тарбиялоочу адистер ишке ашырат жана ал татаал, ошол эле кезде социалдык жана маданий деңгээлдеги маанилүү иш болуп, Кыргызстандагы педагогика илиминде анчалык иштелип чыккан эмес. Окумуштуунун айтуусунда «этномаданият» эки түшүнүктү – «этнос – улут» жана «маданият» түшүнүктөрүн камтыйт да, латынча «маданият» «culture» деген сөз менен берилип, түпкү маанисинде табигый натуралдуу нерсени кайрадан иштетүү же маданиятташтыруу дегенди билдирет жана бул процесстен кийин пайда болгон нерсе мурдагы табигый абалына караганда алда канча өркүндөгөн абалга келет [53, 220-224]. Мындай этникалык маданият биздин өлкөдө кыргыз элинин улуттук баалуу табылгасы болгон тили, салттык жөрөлгөлөрү, карманган дини, фольклордук мурастары, элдик медицинасы жана улуттук көркөм өнөрү), элдик жөнөкөй билимдери жана көптөгөн кылымдар бою жыйнаган тажрыйбалары, салттуу майрамдары жана алардагы улуттук оюндары ж.б. этнопедагогикалык түшүнүктөрү.

Бул – кыргыз этносунун байыртадан калыптанган салттуу психологиясына, этнопедагогикасына, улуттук ой жүгүртүүсүнө, ал гана эмес климаттык жана географиялык жайгашуу абалына да байланыштуу жаралган руханий казынасы, башка улуттардан айырмалап турган менчик өзгөчөлүгү.

Төмөндө биз «Манас» эпосуна байланыштуу студенттер ээ боло турган этномаданий булактардын моделин сунуш кылабыз.

Таблица 3.1.1. – «Манас таануу» курсунда студенттерге сунушталуучу этномаданий булактардын модели

Жогорудагы таблицадан көрүнүп тургандай студенттер «Манас таануу» курсун окуп-үйрөнүү процессинде этнотилдик, этноэтикеттик, этнопедагогикалык, этноэкономикалык, этнографиялык маданий баалуулуктарга ээ болот, аларга ээ болуу үчүн окутуучу менен окуу каражаттарынын (көркөм текст, окуу программасы, окуу китеби, аудио жана видео каражаттары, кошумча илимий жана методикалык эмгектер ж.б.) биримдиктеги таасирин алууга тийиш.

Студенттерге этномаданий билим берүүнүн негизги милдети жана күтүлгөн натыйжасы – жаштардын этномаданий багыттагы компетенттүүлүгүн өнүктүрүү, өстүрүү жана калыпка салуу. Ал мындай деңгээлден турат:

- этнофилологиялык (элдик тил, элдик оозеки чыгармачылык, оозеки сөз өнөрү);
- этнокөркөм чыгармачылык (элдик айтыш, элдик ыр-күү, элдик бий, чечендик өнөр, кол өнөрчүлүк ж.б.);
- этно этикет (бул адамдардын жүрүш-туруш эрежелери, улуттук жана бул же тигил уруунун, элдин өздөрү тарабынан иштелип чыккан жана колдонулуп келе жаткан адептик-нравалык кодекстери жана этнопедагогиканын стеротиптери);
- этно көз караш (адамдардын дүйнөгө, кудайга, жаратылышка карата илимий эмес, тажрыйбага гана негизделген турмуштук ой жүгүртүүлөрү).

Этномаданий компетенттүүлүк ар бир жарандын өз өлкөсүн, мекенин, кичи мекенин, элин ошол ар биринин өзүнө гана таандык рухий, маданий өз алдынчалыгын сүйүү, аларды өнүктүрүүгө салым кошуу менен байланышат. Этномаданий компетенттүү инсан төмөнкүдөй руханий, маданий, педагогикалык сапаттарга ээ болот:

- улуттук баалуулуктарды сыйлайт;
- тарыхый эс тутуму жогору;
- элинин менталитетин, улуттук философиясын жогору баалайт жана аларды өздөштүрүүгө кызыгат;
- өз элинин салттарын, жөрөлгөлөрүн үйрөнөт жана башкаларга үйрөтө билет;
- улуттук кызыкчылыкты өз кызыкчылыгынан жогору коёт;
- өзүн элинин адептик педагогикалык эрежелерине ылайык тарбиялайт ж.б.

Демек, медициналык багыттагы колледждердин студенттеринин этномаданий компетенттүүлүгү кыргыз эли байыртадан бери колдонуп келе

жаткан дөөлөттөрүн «Манас таануу» курсун окуп-үйрөнүү процессинде өздөштүрүү, андан соң аларды өз боюна синдирүү менен байланышат.

«Манас таануу» дисциплинасын окутуу процессинде студенттерге «жети ата» түшүнүгү менен таанышытыруу.

Кыргыз элинде «жети ата» түшүнүгү бар. «Жети атасын билбеген жетесиз» дейт. Улуу адамдар балдарга жолукканда жети атасын такып сурайт, а балдар жети атасын айтып берүүгө милдеттүү. Дал ушул түшүнүк «Манас» эпосунда берилет.

Студенттерге жети атанын кандай аталышы түшүндүрүлөт: 1. Ата. 2. Чоң ата. 3. Баба. 4. Буба. 5. Жото. 6. Жете. 7. Теги.

Эпостун тексти менен таанышканда чыгарманын башталыш учуру Манас баатырдын жети атасын, тегин айтуу менен башталат.

Жакыпкан – Каракан – Балакан – Ногойкан – Чаянкан – Бөйөнкан (С.Каралаев [198, 20-22]).

Жакып – Ногой – Көгөй – Түбөй – Бабыр – Байгур – Аланча хан – Каракан (С.Орозбаков [195, 184]).

Жакып – Ногой – Кара кан – Чаян кан – Бөйөн кан – Түмөн кан (Тоголок Молдо [200, 19]).

Жакып кан – Орозду – Кара кан – Чайан кан – Бөйөн кан – Бөтөй – Бөдөнө – Кан Мамай (Жусуп Мамай [202, 292-296]) ж.б.

Мына ушул Манастын жети атасын – тегин окуп-үйрөнүү менен студенттер:

биринчиден, өздөрүнүн «жети ата» тууралуу түшүнүктөрүн кеңейтет;

экинчиден, билгендер жети атасын айтып берет;

үчүнчүдөн, жети атасын билбегендер ата-энесинин, тууган-уругунун, айыл аксакалдарынын жардамы менен изилдеп, жети атасын табат;

«Жети ата» түшүнүгү кыргыз элинде эмне үчүн колдонулгандыгын андап билет.

Бул түшүнүк кыргыз эл педагогикасына эң маанилүү, тарбиялык таасири күчтүү түшүнүктөрдүн бири болуп саналат.

«Манас таануу» дисциплинасын окутуу процессинде студенттерге элдик медицинага байланыштуу этномаданий билим берүү.

Улуттун элдик медицинага жана элдик педагогиканын салттуу билимдерге байланыштуу түшүнүгү кыргыздардын элдик дарыгерлерди адистигине жараша бөлүп чыгышы. Алардын айрымдарын карап көрөлү:

Албынчы – адамды деңиз деңгээлинин бийик жерлерде түтөк басканда учурда аны күлдүрүп, же башкача бир психологиялык таасирлер менен сактап калуучу элдик медицинанын өкүлдөрү.

Аначы – кара басып төрөй албай жатканда, же бала туура эмес келип калганда боюнда бар аялдарга жардам берүүчү көбүнчө сөзү күчтүү, кыймыл аракетин күчтүү ургаачылар.

Бадикчи – дененин сыртына кызыл-кызыл болуп чечек чыканда, «Көч, бадик, көч бадик» деп бадик ыры менен оорулууга таасир этип, денедеги чечектерди кайтаруучу адамдар.

Бакшы – талмалууларды, жин ооруларын камчы же чыбык менен ургулап, кызарган темирди тили менен жалап анын оорусун айдап чыккандар. «Манас» эпосунда «Баканды кармап бакырып, бакшы менен бүбүдөн, немесин койбой чакырды», «Жаманын билбей, жакшы деп, жиндисин билбей бакшы деп тийишкениң кандай кеп» деген саптарды тексттен учуратабыз.

Бүбү – «Манас» эпосунда Кыяздын үйүндө жети бүбү кемпир болуп, алар оң каармандарга тескери таасирин тийгизип турат. Бүбүлөр аял бакшылар. Алар жеке да, бир топ болуп да аракеттенишет.

Дарымчы – жараларды, уулуу жаныбарлардын чакканын, тиш ооруусун, ооз ооруларын дарымдап дарылайт. Алардын методу – жаралардын өзөгүн чыгарып тилүү, дары чөптөрдү коюу, жылдызга карап тиш байлоо ж.б.

Демчи – оорулууга таасир этүү үчүн куран аяттарынан окуп, оозуна суу ууртап, аны бүркүү.

Канчы – булар согуш талаасында биринчи жардам көрсөтүүдө өзгөчө керек болгонда наштар же кортык менен буюмдары менен ооруган жерден, шишиктерден уюп калган кандарды чыгарып, организмди тазалаган.

Көчөтчү – оорулуунун дартын башка нерселерге: жандыкка, ташка, даракка ж.б. буюмдарга өткөрүп ийүүчү адам.

Кыбачы – майдаланып сынып талкаланып кеткен адамдын сөөктөрүн кыбалап, ашташтырып ордуна салган киши.

Сыныкчы – адамдын же малдын сөөктөрү сынганда, же чыгып кеткенде аны ордуна келтирүүчү элдик дарыгер.

Табып – тамыр кармап, оорунун дартын билген жана аны дарылоонун жолун көрсөткөн адам.

Тамырчы – адегенде адамдын күрөө тамырын кармай да, анын ритминен оорунун себептерин табат, ошол эле кезде дары өсүмдүктөр жана жаныбарларды эти, майы, болбосо мүнөздөп суу, кордо, кымыз ж.б. азык-түлүктөрдү колдонуу менен организмге таасир эткен киши.

Тилмечи – бетке, мурунга чыккан тилме оорусун устаранын учу же наштар менен тилип, айыктыруучу элдик медицинадагы адис.

Түкүрчү – оозундагы сууну оорулууга бүркүү жолу менен дарылоочулар ж.б.

Жогорудагы элдик медициналык кесиптер тууралуу түшүнүк берүү үчүн студенттер менен аткарылуучу иштер:

- ар бир кесиптин эмне жумуш кыларын так ажыратуу;
- эмне үчүн ошентип («албынчы», «кыбачы», «көчөтчү» ж.б.) аталып калганын түшүнүү;
- «Манас» эпосунун текстинен жогорудагы адистер катышкан учурларды табуу жана аларды талдоо;
- элдик дарыгерлердин адистигин, жумушун азыркы медицина кызматкерлеринин адистиги, жумушу менен салыштыруу;
- элдик дарыгерлердин оорулууга таасир этүү, айыктыруу технологияларын өздөштүрүү ж.б.

«Манас таануу» дисциплинасын окутуу процессинде студенттердин этноастрологиялык, этнокосмологиялык түшүнүктөрүн калыптандыруу.

Дагы бир этномаданий түшүнүктөр кыргыздардын Ай, Күн, жылдыздар тууралуу этноастрологиялык, этнопедагогикалык түшүнүктөрү. Улуттук философияда жана педагогикада асман телолорунун өзгөчө орду болгондугунун себеби кыргыздар бийик тоолордо жашаган, жаз-жай-күз көчүп конуп жүргөн, алардын жашоо-шартында убакытты, мезгилди, аба ырайын билиши ошол жылдыздардын, биринчи кезекте Үркөр жылдызынын абалына байланыштуу каралган. Эпостун башкы каарманы да элдик түшүнүктө ошол Асман жана Жер менен параллель, экөөнүн ортосун бекемдеп туруучу касиеттүү күч катары каралат:

Асман менен Жериңдин,
Тирөөсүнөн бүткөндөй.
Айың менен Күнүңдүн,
Бир өзүнөн бүткөндөй,
Асмандагы Ай-Күндүн,
Жаркынынан бүткөндөй [334].

Мындай элдик идеядагы тексттин талдоо процессин студенттер өздөштүрүүчү түшүнүктөр: кыргыз эл турмушундагы Асмандын жана Жердин ролу; эл жашоосундагы Ай менен Күндүн мааниси. Кыргыздар таң эрте туруп, Күнгө салам берет, убакытты «Күн чыгайын деген», «Күн чыккан», «Күн аркан бою көтөрүлгөн», «Күн шашке», «Күн төбөгө келген», «Күн батарда» ж.б. күнгө байланыштуу белгилейт, алардын «Күн сааты» болгон, адам каза болгондо «күнү бүтүптүр» дешет, оорулуу адамдын денесине май сыйпап күнгө какташат ж.б. Күн алар үчүн энергиянын булагы гана эмес, ыйыктын ыйыгы, мына ошону үчүн Манасты күнгө салыштырып атат.

Ай да ошондой, жаңы туулган Айга жүгүнүшөт, Айды карап даарат кылбайт, жаңы Айга карап, алдыдагы бир ай кандай болорун айтат, сулуу кыздарды Айга салыштырат, оорулууну эмдөө процедураларын Айдын кайсыл бир учуруна карата жүргүзөт, Ай арасында этият болушат, Ай толгондо эски оорулар кармайт деп эсептешет ж.б. Мына ушундай ыйык

нерселерден куралган Манас – Ыйык, кадыресе бир көрпөндө эмес, башкача бир ааламда турган Адам.

Эпостогу элдик ишенимдер менен азыркы студенттерди тааныштыруу технологиялары.

«Манас» эпосунда кездешкен кыргыздардын дагы бир этномаданий түшүнүгү – ар бир адамдын колдоочусу болот дегендик. Кыргыз элинин курамында бугу, бөрү, жору, багыш ж.б. жаныбарлардын аты менен аталган уруулук топтор бар, алар түпкү тегин ошол жапайы айбандардан чыкканбыз деп эсептешет да, аларга ыйыктык катары сыйынышат, пир тутушат.

Манасты согуш учурунда колдоп жүргөндөр: ак буура, жолборс, арстан. Сейтектин колдоочулары: кара чаар кабылан – кара жалдуу арстан – сур жолборс – алп кара куш-зымурук – кырк жолборс Көтөрмө ж.б.

Элинен, жеринен куулуп, аябай оор абалда калган Семетей Чыйырды энеси жана Каныкей апасы менен дүйнөлүк маданиятта кеңири тараган мифологиялык дарак Байтеректин түбүнө жатып калат. Ошондо түн бир оокумда ак бугу келип баланы ойготуп, ага өзүнүн эмчегин салганда, эмчек ийип, андан сүт чыгат. Жаныбар баланы ээрчитип кетет. Апасы баласын таппай калат. Чыйырды баланын атасы Манас да ушундай окуяга туш болгонун айтып, Семетейди издешет. Аны эмизген он эки айры ак бугу буларда ата-бабасынан бери колдоп жүргөн колдоочу, кайберен, пир болуп чыгат. Семетей ак бугунун сүтүн эмген соң эки колу тийген жер коломто сындуу оюлуп, эки тизе тийген жер кол арык болуп бөлүнүп калган экен». Ак марал кайыптан бүткөн мал болуу менен ал баатыр болор баланы ажалдан куткарып гана калбай, ага алты миң эрдин сүрүн калтырып берип кетет [294, 216-240].

Мындан биз кыргыз этномаданиятындагы дагы бир түшүнүк менен кездешебиз. Ал – пир туткан жаныбар менен эмчектеш болуу. Семетей он эки айры ак бугу менен эмчектеш болот, ал жөн гана жаныбар эмес, ал зоомифологиялык кудурет күч, ал өлүм алдында жаткан балага аталарынын рухун алап келет жана тагдырын башка нукка бурат.

Чыйырды Манас боюна бүткөндө сумурук куштун көз майы – чечекейине, жолборстун жүрөгүнө, шердин тилине талгак болот. Кийин ошолор энесинин каны жана сүтү аркылуу Манаска өтөт.

Мына ушуларды айтуу менен медициналык колледждин студенттерине кыргыз этномаданиятындагы «талгак» түшүнүгүнүн мааниси талданат. Азыркы илимий медицинада бул көрүнүштү мындай түшүндүрөт: «Талгак – көңүл айнуу жана куску келүү менен коштолгон кош бойлуу аялдардын кеңири жайылган абалы. Жатын көндөйүндө жумуртканын уруктануусунун биринчи саатынан баштап аялда эң маанилүү гормоналдык өзгөрүү болот. Ал аялдын ден соолугуна, жүрүм-турумуна, өзүн сезүүсүнө таасир этет. Бала жайгашып алгандан кийин болочок эненин организминин иштеши бала менен энеге бирдей ылайыкташып өзгөрүп баштайт. Андан талгак башталат. Биринчи кезекте аялда ар кандай нерселерге кыжырдануу пайда болот, шилекейи көп бөлүнүп чыгат, табити жоголот, жүрөгү айланат, алсыз болуп, уйку басат, даам сезүүсү өзгөрүп, мунун баары кусуу жана салмак жоготуу менен коштолот. Аялдагы күчтүү талгак түйүлдүктүн кыз же эркек бала экенинен көз каранды эмес» [325].

Ал эми Манас энесинин уруюнда пайда болгонго дейре эле, анын энесинин эң кучтүү жаныбар жолборстун жүрөгүнө күсөп, талгак болушу – болочок баатырдын көк жал, тайманбас болушунун белгиси. Чын эле наристе жарык дүйнөгө келгенде мындай белгилер менен төрөлөт: «Маңдайы жазы, башы кууш», «кочкор тумшук, кош кирпич», «көркү калча, көзү тик, жалаяк ооз, жар кабак, жаагы жазы, ээги узун, эрди калың, көзү үңкүр», «алакан жазык, колу ачык», «кең көкүрөк, жайык төш, аркасы кең, бели түз, айбаты катуу, заар жүз – пил мүчөсү көрүнөт», «жолборс моюн, жоон билек, жооруну калың, таш жүрөк, жылма кабак, жылдыз көз, бөрү кулак, жолборс төш, бөлөкчө түрү бар экен» [338]. Мунун баары кыргыздык, накта улуттук белги. Эгер бала славян улуттарында, мисалы, орустарда туулса, ак аюуга, күрөң аюуга, аралдарда, мисалы, филиппиндерде туулса, кандайдыр бир балыктын, киттин түрлөрүнө салыштырылмак. Этномаданий белги деген мына ушулар,

«Манас таануу» курсунда студенттердин этномаданий компетенттүүлүгү мына ушундай кыргыз улутуна гана таандык белгилерди окуп-үйрөнүү менен байланышат, ал эми мындай белгилер эпостун текстинде эң эле кеңири кездешет.

3.2. Медициналык багыттагы колледждерде «Манас таануу» курсун окутуунун дидактикалык принциптери жана методикалык өзгөчөлүктөрү

«Манас таануу» курсунун окуп-үйрөнүүдө жалпы педагогиканын тарыхында ачылган жана колдонулуп келген дидактикалык принциптер сакталат, албетте, алар адистиктин өзгөчөлүгүнө байланыштуу айрым толуктоолорго ээ болот. Дидактикалык принциптерди эң алгачкы жолу Я.А.Коменский илимге киргизген жана алардын зарылдыгын көрсөткөн, бул болсо окутуунун илимий жолун белгилөө болгон, А.Дистервег дидактикалык принциптерге атайын талаптарды коюу керектигин белгилеген. К.Ушинский негизги төрт дидактикалык принципти сунуштаган, алар: окуучулардын аң-сезимдүүлүгүнүн, активдүүлүгүнүн принциби; көрсөтмөлүүлүк принциби; удаалаштык принциби; билимдин бекемдиги принциби. Мына ошондон кийин советтик педагогикада дидактикалык принциптер улам толукталып, аларга мүнөздөмө берилип келген.

Кыргыз дидактары Э.Мамбетакунов жана Т.Сияев төмөнкү принциптерди атап кетет:

- акыл-эстүүлүк жана аң-сезимдүүлүк принциби;
- көрсөтмөлүүлүк принциби;
- системалуулук жана ырааттуулук принциби;
- бышыктык принциби;
- жеткиликтүүлүк принциби;
- илимий принцип;
- теориянын практика менен байланышы принциби;
- тарыхка кайрылуу принциби;

- улануучулук принциби;
- гумандуулук принциби жана башка [189, 194-195].

И.Бекбоевдин дидактикалык принциптерди бөлүштүрүүсү мындай:

- окутуунун илимийлүүлүк принциби;
- окутуунун жеткиликтүүлүк принциби;
- окутуунун турмуш менен, коомдук курулуштун практикасы менен байланыштуулук принциби;
- окутуунун системалуулук жана удаалаштык принциби;
- окуучулардын окууга (билим алууга) ынтызар болуусун стимулдаштыруу принциби;
- окутуунун сезимталдуулук принциби;
- окутуудагы билимдердин бекемдик принциби;
- окуу процессинин фронталдык (жалпы класстык), группалык жана жекече формаларын оптималдуу айкалыштырып пайдалануу принциби;
- окутуунун көрсөтмөлүүлүк принциби;
- сабакта окуучуларга билим берүү, аларды тарбиялоо жана өстүрүп өнүктүрүү милдеттерин оптималдуу айкалыштырууга багыттап окутуу принциби [110, 10-13].

Принцип деген педагогикада окутуунун алгачкы негизи, уюткусу, ал «...окутуу процессинин мазмунун, формасын жана методун аныктоочу негизги жобо, эреже», «...окутуу процессинин жүрүшүн окутуунун негизги закондоруна жана закон ченемдүүлүктөрүнө туура келтирүүнүн нормалары, негиздери» [189, 194-195].

Акыл-эстүүлүк жана аң-сезимдүүлүк принцибин ишке ашыруу окутуучу менен студенттердин акыл-оюн, эс тутумун багыттоо менен, ар бир айтылып жаткан ойдун, сөздүн маани-маңызын, баалуулугун туура көрсөтүү, студенттердин акыл-эсин ойготуу менен байланышат. Мисалы, «Манас таануу» курсунда лекцияда да, практикалык сабактарда да эпостогу орбаздар системасы боюнча темалар берилген жана алар баатырлардын образы,

аялдардын образы деген эки бөлүмдөн турат. Мына ошол аялдардын образынын ичинен Каныкейдин образы өзгөчө каралат, ал трилогиянын үч бөлүмүндө тең активдүү катышат. Студенттердин аң-сезимине ал образды туура жеткирип, андан үлгү алуу үчүн бир нече өңүттөн карап, текст менен ар тараптуу иштейбиз.

Каныкейдин өз аты Санирабига, «хан никейи», «хандын никелүү аялы» дегенден Каныкей аталып кетет. Ал баатырдын баатыр жары, акылын айткан кеңешчиси, бала төрөп тарбиялаган эне, бир гана Семетейдин энеси эмес, Манас баштаган бүт кыргыз жоокерлеринин жана хандыктагы бардык элдин энеси («Калк энеси Каныкей» деген саптар кайра-кайра айтылат), ал уз жана колунан баары келген идеялдуу инсан. Кыргыз эл педагогикасында өрнөктүү аялзат тууралуу ойлор дал ушул Каныкей аркылуу туюнтулуп берилген. Манасты ажалдан сактап калган айлакерлик, акылмандык, чечкиндүүлүк, сабырдуулук Каныкейди баатырдын жары катары көрсөтүп турат.

Каныкей – эң биринчи кезекте акылман. Акылмандык кыргыз эл педагогикасында өзгөчө бийик сапат катары бааланат. «Ал Каныкей капыры, адамдан бөлөк акылы...», «Оюн терең жиберип», «Үзүлгөнүн улаган», «Ыраазы кыла сөз айткан», «Кылган иши баары амал», «Он асыйга тең экен» деген ыр саптарында баатырдын жарынын терең акылман экендиги камтылган. Көп учурда анын акылмандагы Бакайдан да, Кошойдон да, Манастан да артып түшөт.

Мына ушул Каныкейдин акылмандыгын тактоо үчүн студенттерге лекциянын жүрүшүндө төмөнкүдөй суроо коюлду:

1. Манасчылар эмне үчүн Каныкейди башка жактын кызы катары көрсөтүп жатат? Манаска эмне өз айылында, же кыргыз журтунда татыктуу аял жок беле?

2. Эмне үчүн Каныкейдин образы акылман катары берилет деп ойлойсуңар?

3. Каныкей Манастын биринчи аялы эмес, андай болсо ал баатырдын үй-бүлөсүн бузган аялбы?

Мындай суроолорго студенттер кызыгуу менен жооп беришет, алар эпос тууралуу мурда билгендеринин негизинде ой жүгүртүшөт. Мындай акыл-эстүүлүк менен аң-сезимдүүлүк, ой жүгүртүүчүлүк окутуунун башкы принциби катары активдешет.

«Манас» эпосунда кыргыз элинин аялзаты жөнүндөгү түшүнүгү боюнча Каныкей – кара сурдун сулуусу, ала жипти аттабаган аруу, жакшылык менен жамандыкты алдын ала билген көсөм, олуя, даанышман, көрөгөч, акылман, сарамжалдуу, эл башына күн түшүп турганда айлакер, куу. Анын мыкты сапаттары «Көкөтөйдүн ашы», «Чоң казат» эпизоддорунда, Манастын сөөгүн коюуда, ага арнап күмбөз салдырууда өзгөчө көрүнөт.

Манаска кыз издеп жүргөн атасы Жакып бакчадагы сууга келген кыздардын ичинен Атемир кызы Санирабига көзү түшөт. Ошондо болочок келинин сындап, баа берет, анын биринчи эле көрүнүштөгү сапаттары «Жыла сүйлөп, шыңк этип, акыл толгон кези экен», «Оюн терең жиберип, оң жагынан имерип», «Үзүлгөнүн улаган», «Жеткире акыл ойлогон, тереңдик жайы бар экен», «Кылган иши баары амал, кызылдай бою сарамжал».

Ушул эле образды *көрсөтмөлүүлүк принциби* менен талдап түшүндүрүүдө студенттердин Каныкей тууралуу маалыматтарды көзү менен көрүүсү, кулагы менен угуусу аркылуу алат. Мында көрсөтмөлүүлүктүн төмөнкүдөй каражаттары пайдаланылат:

1. Каныкейдин сүрөтчүлөр тарткан портреттери. Ал портреттерди көрүү менен студенттер андагы образдын ар түрдүү жактарын байкашат.
2. Кинофильмдердеги («Саякбай», «Манастап ураан чакырып...» ж.б.) Каныкей катышкан кадрларды көрүү жана талдоо.
3. Каныкейдин скульптурасын көрүү.
4. Ж.Садыковдун «Айкөл Манас», «Манастын уулу Семетей» драмалары, «Манас» операсы боюнча Каныкейдин образына байкоо салуу.
5. Интернет булактарынан Каныкей боюнча тартылган сүрөттөрдү жыйноо.

Мындай көрсөтмөлүүлүк студенттердин каарманды элестөөсүн жана абстракциялоосун өстүрөт, өздөрү да Каныкейдин образына байланыштуу көрсөтмө куралдарды жасап келишет, мисалы, ватмандын бир жагына Каныкейдин сүрөтүн коюп, экинчи жагына ал тууралуу эпостон алынган саптарды жайгаштырышат (*тиркеме №3*).

Ушундай эле жол менен «Манас» эпосундагы башка каармандар, баатырлардын минген аттары боюнча да көрсөтмө куралдарды жасашат, алар чоң форматта гана эмес, компьютерге да киргизишип, өздөрүнүн социалдык түйүндөрдөгү баракчаларына коюшат.

«Манас таануу» курсун окутуунун кийинки принциби – материалдарды үйрөтүүдө *системалуулук жана ырааттуулук принциби*. Эгер бул принцип ишке ашпаса, тема ачылбайт, идея студенттерге жетпейт. Окутуучунун лекциясы да ырааттуу болушу керек, мисалы, жогорудагыдай эле Каныкейдин образын талдоо процессинде адегенде Жакыптын уулуна жар издеши, кудалашуу, Манастын Каныкейге келиши, андагы окуялар баяндалып, баатырдык үйлөнүүнүн салттары көрсөтүлөт, ошондон кийин жаңы келиндик жөрөлгөлөрү уланып отуруп, Көкөтөйдүн ашындагы узчулугу, баатыр Чоң казатка аттанардагы сарамжалы, Манасты жерге берүү, Семетейди төркүнүнө алып качуу ж.б. окуялар ырааты менен баяндалып, ошол баяндоолордо каармандын образы улам жаңы кыры менен ачылып, улам тереңдеп отурат. Мында студенттерге сунуш кылынуучу материалдар күн мурун пландаштырылып, бири-бири менен байланышкан тексттер, бөлүктөр тандалап, ошол бөлүктө негизги басым кайсыларга жасалары аныкталат, алар бири-бирине удаалаштыкта талданат. Каармандын тексттен алынган ар бир иш-аракетинен кийин ошол аракеттин жыйынтыктары, натыйжалары белгиленүү менен алар жалпыланып жана системалаштырылып, жыйнакталып турат.

Бышыктык (бекемдик) принциби. Окуу материалын окутуучу үйрөтүү процессинде аны үйрөнүүчүлөрдүн эсинде кантип, канчага чейин сакталарына өзгөчө көңүл бурат, бул болсо ошол материалдын мазмунуна, формасына,

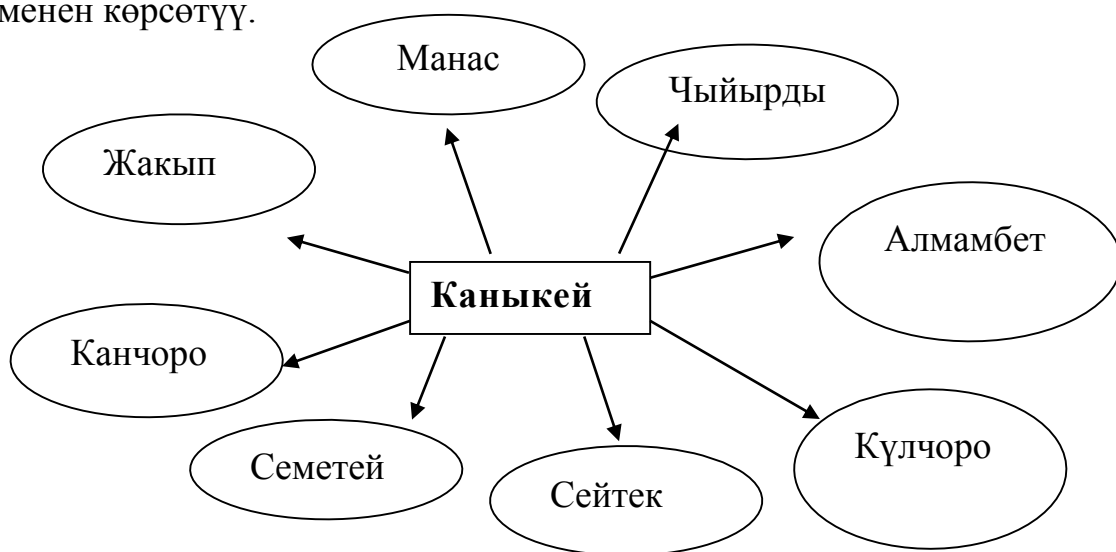
көлөмүнө, үйрөтүүчү адистин ишмердүүлүгүнө байланыштуу. Студенттерге айткан билим бекем болушу үчүн, алардын эсинде ар дайым сакталып жүрүшү үчүн окуу материалы арналып жаткандардын психологиялык жана курактык өзгөчөлүктөрү эске алынат. Мисалы, жогорудагы Каныкейдин образы студенттердин акыл-эсинде унутулбай, көпкө сакталышы үчүн бир топ методикалык ыкмалар жана жолдор, каражаттар сунушталат.

Биринчиси, аялзатына байланыштуу элдик макал-ылакаптарды табуу, жаттоо жана аларды Каныкей менен байланыштыруу. Мында студенттер төмөнкүдөй макал-ылакаптарды табышты: «Аял жакшы – эр жакшы, вазир жакшы – хан жакшы»; «Эрди эл караткан да – аял, жер караткан да – аял»; «Жакшы ургаачынын колунда куту, койнунда ырысы толо»; «Зайыптарсыз ак ордо караңгы да, ак шейшептүү калың жууркан суук»; «Жакшы аял – дөөлөт, жаман аял – мээнет»; «Жакшы аял – бороондогу үй, жаман аял – үйдөгү бороон» ж.б.

Экинчиси, тексттен Каныкейди сүрөттөгөн жерлерди таап, алардын маанисин ачуу жана жаттоо.

Үчүнчүсү, Каныкейдин негизги сапаттарын көрсөткөн саптарды өзгөчө белгилөө.

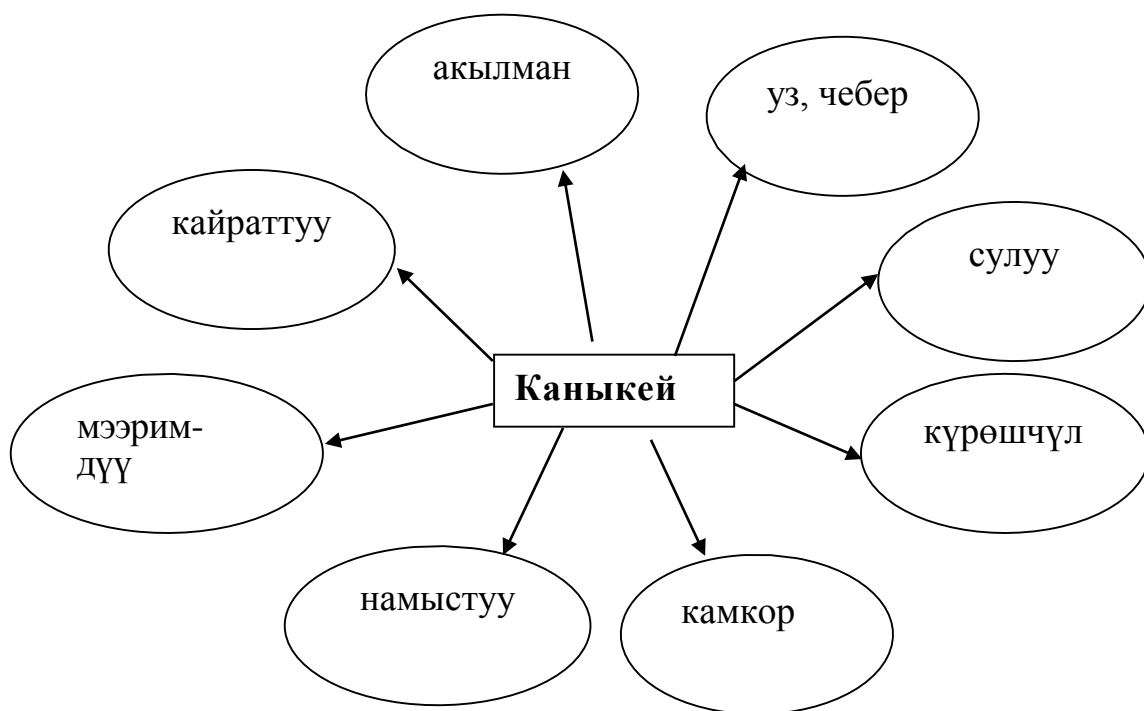
Төртүнчүсү, эпосто Каныкей менен карым-катышта турган ар бир каарман менен кайсыл окуяларда, кандайча байланышкандыгын төмөнкүдөй кластер менен көрсөтүү.

Сүрөт 3.2.1. – Каныкей менен карым-катышта турган каармандар

Андан кийин бул каармандар менен кайсыл окуяларда, кандайча байланышкандыгын, алардын натыйжаларын окутуучу студенттер менен бирге талдап чыгат.

Бешинчиси, Каныкей негизги адамдык сапаттарын төмөнкүдөй кластер менен көрсөтүү.

Сүрөт 3.2.2. – Каныкейдин адамдык сапаттары

Бул таблицаны толтуруу жана талдоо үчүн студенттер текст менен таанышып, кайсыл окуяларда каармандын жогорудагы сапаттары кандайча көрүнгөндүгүн айтып беришет.

Алтынчы, «Манас» эпосунан Каныкейге байланыштуу үзүндү угуу.

Жетинчи, окумуштуулардын Каныкей тууралуу пикирлерин топтоо. Мисалы, мындай эмгектерден пикирлер топтолду: Самар Мусаев «Каныкейдин образы» («Манас» эпосунун элдүүлүк проблемасына карата)» [259, 25]; С.Байгазиев «Аялзаттын тунугу, ак жоолуктун улугу Каныкей – Ала-Тоолук кыздардын руханий-адептик маягы» [71,68], Н.Х.Бекмухамедова «Эволюция женских образов эпоса «Манас» [111, 118] ж.б.

Студенттер жыйнаган материалдарын окуп беришет.

1-студент: «Манасчылар Каныкей тууралуу жогорку нота менен гана айтат, «үзүлгөндү улаган, чачылганды жыйнаган» деген салттуу формуланы аны менен көп жолу кошо кайталап айтып турушат» (Р.З.Кыдырбаева) [176].

2-студент: «Каныкейдин кыймыл-аракеттери аркылуу берилген мүнөздөрүндө кандык, аристократтык кылык-жоруктар байкалбайт. Ал дайыма эл менен, эл үчүн, тууган жер үчүн өзүн курман кылууга даяр. Ошондуктан кыргыздардын Манас баштаган колу «Чоң казатка» аттанганда, элди чаап, малды олжолоп кеткен жоону жеңип келүүнү тилеп, Каныкей өзүнүн бардык чеберчилигин, ишмерлигин, билермандыгын жумшап жасаган ок өтпөс кийим-кечектерин Манаска, анын кырк чоросуна тартуу кылат. Кыргыздар өз ичинен чыккан чыккынчы душмандар менен күрөшкөндө да Каныкей жоо-жарагын асынып, эркек алп-баатырлардан кем калышпай, тулпарга минип, кан майданга кирет. Көзкамандар алдап барып Манасты ууктуруп өлтүрө турган болгондо, эч ким козголто албас тоодой Манасты баатыр Каныкей өңөрө качып, өлүмдөн куткарат.

Каныкей аркылуу жөн билгич, келечекти баамдагыч билерман, акылман аялдын образы берилет. Каныкейдин бул сапаты келечекте Көкөтөйдүн ашында кыргыздар менен калмактардын ортосунда намыс талашкан чоң мелдеште Кошойго керек боло турган кандагайды күн мурун даярдашы аркылуу, Манастын кош канаты болгон Аккуланы багып тапташы аркылуу, көркөмдүктүн жайын билген архитектордун ролун аткарып, Манаска адамды айран калтырган күмбөз салдырышы, Семетейди алып качып барып, элин сүйгөн баатыр кылып тарбиялашы сыяктуу фактылар аркылуу көрсөтүлгөн.

Эркин махабат темасы да жомокто Каныкейдин образы аркылуу жүзөгө ашырылат. Эпостун жалпы мазмунуна караганда, Жакыптын Темирге куда түшүшү формалдуу түрдө. Калың иретинде айдалып барылган сан жеткис бакма жана жапайы жаныбарлар калыңга болгон пародия (шылдың) катары сезилет. Каныкей менен Манастын ортосундагы мамиле – бирин-бири чын ыклас менен кадиксиз сүйгөн жарлардын мамилеси. Ал эми эпосто кездешкен бирин-бири бычак менен сайып, камчы менен тартып жиберүү сыяктуу майда

учурлар алардын чыныгы мамилесине мүнөздүү эмес: алар эски үрп-адатка байланыштуу тез унутулуучу эпизоддор катарында көңүлгө алынбай, унутулуп кала берет. Эл баштаган баатыр эрин айныгыс сүйгөн, анын оор иштерине баа жеткис жардам көрсөткөн, башка түшкөн кыйынчылыктарын тең бөлүшкөн адилетчил жаркын аялдын образы – Каныкей» (Б.М.Юнусалиев) [329, 3-20] ж.б.

Сегизинчи, Каныкейге байланыштуу эпитеттерди, салыштырууларды жыйноо: «Акылга дыйкан даанышман», «Тула бою нур экен», «Боюнда жалгыз арстан», «Көкүрөк жайык келишкен», «Алакан жайык, колу ачык», «Ак көрпө жайыл ургаачы», «Жабылуу катар кара инген», «Жакшысы элге билинген», «Манасты Манас кылган Каныкей», «Алты айчылык кырсыкты алдын ала айта алат» ж.б.

Тогузунчу, Каныкей жасаган буюмдардын аттарын атоо:

1. Ак калпак (аны тигүүдө кедик койдун тармал жүнүн таза жерге жыктырат да, тасмалдатып кырктырып алып, тогуз жүз кемпирге тыттырат, кемпирлер жүндү тырмакка салып тытышат, анан келиндерге кесе бастырат, кыздарга кыя тиктирет, тогуз ай башта кылдатат, уздан узга сындатат, ошондо гана сайса найза тешкис болот, чапса кылыч кескич болот, баары алтындан чоктолот [197, 90].

2. Каныкей кырк бийкеч менен кырк күн узанып отуруп, кийиз калпакты ойлоп тапкан, анын аппак тоо сымал жасаган да, чокусуна кыпкызыл чок таккан, астына капкара кең кыр салган. Анын «кыргагына кар жукпайт, тигишине бит турбайт», «бүйүрмөлүү оозу бар, бапык таккан боосу бар», «мылтык атса ок өтпөс, милте жанса чок өтпөс, чапса кылыч кесе алгыс, сайса найза теше алгыс».

3. Тонду «табак-табак болотко албарс эгеп аралаш, арасына төктүрөт».

4. Каныкей тиккен жоокерлердин кышкы баш кийими ичи суусар, тышы буулум, үч талаа кылып бычылган, алкым бүчүсүн айкаштыра түйүүгө ылайыктаган, баргек чоктолган тумак.

5. Ар бирине «Он эки көйнөк, он дамбалдан, ак чүчтө көйнөк, суп дамбалдан» камдап салат. Чоң куржундун түбүнө кепин тонун, узун сүлгү, кыска сүлгү, чопкут салат.

6. Кырк жигиттин кош жылаажын салдырган өтүгү.

7. Кемер куру, оттугу, бычагы, белбоосу, милтеси, тинтеси ж.б. эң эле керектүү буюмдары даярдалган.

Оунчу, тексттин негизинде студенттерге бир нече суроо коюу, мисалы:

1. «Манасты Манас кылган Каныкей» дегенди кандай түшүнөсүңөр?

2. «Каныкей – жалпы кыргыздын энеси» деп эмне үчүн айтабыз?

3. Каныкейдин Манасты сактап калган учурлары кайсылар?

4. Каныкей кайсыл окуяларда кимдин баталарын алган?

Жогорудагы он методикалык ыкма жана каражат, же технологиялар «Манас таануу» курсунда студенттердин аң-сезиминде ал материалдын терең сакталышы үчүн педагогикалык шарттарды даярдайт. Мындай ыкмалар менен студенттердин ой жүгүртүүсү менен эске сактоосу бирдей айкалышат, кандайдыр бир ассоциацияларды ишке ашырууга мүмкүнчүлүк берет. Ошол эле кезде окуу материалдарын бышыктоо үчүн кошумча булактар менен иштөөнү, тексти дагы терең изилдөөнү, ыр саптарын жаттоону үйрөтөт.

Жеткиликтүүлүк принциби оор, кабыл алууга татаал материалдарды жөнөкөй, түшүнүктүү кылып берүү, же көбүрөөк убакыт бөлүү менен байланышат. Студентке материал же тапшырма сунуштоодо алардын турмуштук тажрыйбасы, акыл-эсинин деңгээли, кызыгуусу эске алынат. Мында жалпы группаны майда топторго бөлүп алуу да оң натыйжа берет. Мисалы, өтө көп студенттер «Манас» эпосундагы сөздөрдүн маанилерин туура аңдай албай кыйналышат. Биз аларды сөздүктөрдүн жардамы менен түшүндүрдүк. Мисалы:

Кандагай – тоо теке, багыш сыяктуу териси калың жаныбарлардын терисинен эр сайышта, күрөштө кийүүгө ылайыкталып жасалган чалбар шым.

Ажыдаар – жаныбар, жети жана көп баштуу мифологиялык жаныбар

Азреил – жан алгыч, адамды өлтүрүп жанын алып кетүүчү диний түшүнүк

Ай балта – согуш куралы, жакындан салышуучу ай сыяктуу балта

Ак келте – Манас баатырдын ок атуучу куралы, мылтыгы

Ак күбө – Манас баатырдын жоого кийүүчү сырт кийими

Аламан байге – каалоочулардын баары катыша берүүчү, узак аралыкка белгиленген ат чабыш ж.б.

Ушундай сөздөрдү тексттен табуу, алардын маанилерин чечмелөө, сүрөтүн көрсөтүү ж.б. чыгармачыл иш-аракеттер текстти жеткиликтүү кылуунун жолдорун шарттап эпостун идеясын, темасын, окуялардын жүрүшүн, каармандардын образдарын түшүнүүдө жардам берет.

Илимий принцип – окуу материалынын илимий-теориялык базага негизделгендиги, окутуу процессинин илимий мүнөзү менен белгиленет. «Манас таануу» курсун окутуу процессинде сабак берүүчү сабак алуучуларга дүйнөнү, табиятты, көркөм чыгарманы илимий жактан таанытат, ишке ашырат, аны үчүн фольклористика, эстетика, философия, лингвистика ж.б. илимдердин негиздерин үйрөтөт. Бул принциптин жоболору төмөнкүлөр менен тыгыз байланыштуу: «окутуу процессин педагогика, психология жана дидактика илимдеринин жана алдыңкы тажрыйбанын жетишкендиктерин колдонуу менен жүргүзүү; студенттердин жаш курактык өзгөчөлүгүнө жараша көрсөтмөлүүлүк менен абстракциялоону эриш-аркак пайдалануу; окуу предметинин ички логикасына ылайык, илимдин жетишкендиктерин орду менен аралаштырууга аракеттенүү; ар бир кубулушту жана закон ченемдүүлүктү өздөштүрүүгө диалектикалык мамиле жасоо, студенттердин дүйнөгө болгон илимий көз караштарын калыптандырууга шарт түзүү; жаңы өздөштүрүлгөн түшүнүктөрдү системалуу түрдө кайталап туруу, убакыттын өтүшү менен анын мазмунуна жаңы белгилерди киргизүү менен өнүгүүсүн камсыз кылуу; ар бир окуу предмети боюнча пайда болгон жаңы илимий терминдерди өз учурунда пайдалануу жана алардын маанисин студенттерге ачык түшүндүрүү; студенттердин илимий-изилдөө ишине болгон кызыгуусун ар тараптан колдоо, алардын жөндөмдүүлүгүн өнүктүрүүгө кам көрүү; акыркы илимий жетишкендиктер жөнүндө толук маалымат берүү менен бирге жаңы

технологиялар боюнча дагы материалдарды берүү; илимий билимдердин адамдын жеке турмушуна жана коомдун өнүгүшүнө тийгизген оң таасирлерин ачык, даана көрсөтүп берүү; илимдин чексиздигин, анын чындыкка тынымсыз жакындашын түшүндүрүү жана башка [189].

Мына ушул багытта биздин окутуу тажрыйбабызда эки татаал маселе болду: биринчиси, «Манас» эпосунун чыгыш доору тууралуу; экинчиси, 1952-жылы 6-10-июнда Фрунзе шаарында өткөн «Манас» эпосунун элдүүлүгү жөнүндөгү» конференциянын материалдары.

«Манас» эпосунун чыгыш доору жөнүндө материалдардын татаалдыгы, эпосту изилдөө боюнча кадыр-барктуу, таанымал окумуштуулардын пикирлеринин ар түрдүүлүгү, алардын эпостун чыгышын бири-биринен алыс кылымдарга алып баргандыгы.

1-пикир: Орхон-Эне-Сай доору – VII-IX кылымдар (М.Ауэзов, А.Н.Бернштам).

2-пикир: Алтай доору – IX-XI кылымдар (Б.Юнусалиев).

3-пикир: Жунгар доору – XVI-XVII кылымдар (А.К.Боровков, И.П.Климович).

Бул пикирлердин кайсынысы туура, кайсынысы туура эмес деген ой студенттерди түйшөлтөт. «Манастын» башталышында айтылат: «Жарымы жалган, жарымы чын...», «Теңи жалган, теңи чын...», - деп. Ошол теңи чын болсо, Манас жашаганбы, болгонбу, болсо, кайсыл убакта болгон? Андай болсо Манастын прототиби ким?

Жогорудагы пикирлердин кыйла илимий анализге ылайыктууларын табуу үчүн биринчи материал эпостун текстти болот, анда кайсыл доордогу окуялар сүрөттөлүп жатат? Мисалы, Жусуп Мамайдын вариантында Манастын жаш чагында атасы Жакып кырк төөгө буудай-дан, жети төөгө алтын-зер, үчөөнө курут-май артып, үч төөгө бирден жигит коюп, Жуңканда жаткан Чыңгыш ханга барат. Чыңгыш хан сый менен барган Жакыпка хандык даража ыйгарат, Жакып ошол жерден жаңы бышты жазгы асый кула тайды баласы Манаска деп сурап алат. Кийин Манас баатыр минген Аккула «түбү

Чыңгыш малы эле» деп айтылат [202, 355]. Бул көркөм адабиятта, ал эми тарыхта Чыңгыз хан (Темучин) Улуу Монгол мамлекетинин негиздөөчүсү. 1155-1227-жылдарда жашаган тарыхый инсан. 1206-жылы 46 уруу эл катышкан бүткүл көчмөндөрдүн курултайында аны хан көтөргөн. Эне-Сай кыргыздары 1207-жылы Чыңгыз ханга баалуу белектерди берип, карамагына өткөн. Ал кезде Алтай-Сибирь аймагында: коңурат, катаган, олкон, боржигин-кыят, кыргыз, татар, уйгур, ойрот, меркит, найман, таңгыт, экерес, курулас, дөрбөң, селжут, кара кытай, корутумат, кыпчак, сарт (сартайыл), тайшит, керээт, жалайыр, журжең, кытай деген уруулар жашаган жана алар Чыңгыз хандын карамагына кирген. 1218-жылы кыргыз уруулары үчкө бөлүнүп, бири Саян тоонун түндүк жагына кетет, башкалары өзөнгө – Абаканга барып жайгашат, эң көп бөлүгү Теңир Тоого, анын ичинде Жети-Сууга, Ысык-Көлгө, Таласка кетет. Мына ушул тарыхый окуялар «Манас» дастанына негиз болушу мүмкүн деген ой студенттер тарыхый булактар менен таанышкан соң пайда болду.

Дагы бир булак кытайлык тарыхчы жана филолог Макелей Өмүрбайдын изилдөөсүнө [275, 6-7] караганда кытай жазма булактарында жана таш эстеликтеринде V-XIV кылымдар аралыгында кыргыз башчылары катары төмөнкүлөрдү көрсөтөт:

1. Какей хан: 583-603-жылдарда хан болгон.
2. Ажо Элтебер Ишбара: Бийликте 643-жылдан 37 жыл турат.
3. Тачам Кутлук: 681-693-жылдары эл башкарган.
4. Жетисан Бекбай Багачор: 693-708-жылдарда багачор болгон жана анын айкели ушул кезге чейин Таң падышачылыгынын борбору Чаң-Анда турат.
5. Барс бек: 708-жылдан бек болгон, 4 жыл эл башкарган, ал тууралуу Орхон-Эне-Сайдагы Тонукук, Күлтегин, Билге каган тууралуу жазылган таш эстеликтерде айтылат.
6. Кутлук Билге каган: 711-жылдан он бир жыл каган болот, Таң жылнамааларында ал тууралуу «атканын жазбаган, беттегинен кайтпаган» кошуунду баштап жүргөндүгү баяндалат.

7. Ишбара Шайжо Баш эркин: Ал 722-жылдан бир гана жыл эл башкарып, «ноён сангун» наамына жетишет.

8. Чолпон Бага Чоң эркин: 723-жылдан 35 жыл эл башкарат, ага да Таң падышачылыгынын ордосуна барганда «ноён сангун» наамы ыйгарылат.

9. Билген Тон эркин: 758-жылдан 790-жылга чейин кыргыз журт башысы болот, ал кезде кыргыздарды уйгур бийлиги басып турган. Арабдар менен соода жүргүзгөндүгү жазылып калган.

10. Кыргыз хан: 790-жылдан 32 жыл тактыда отурган. Уйгурлар менен жыйырма жыл согушканы, алардын ордосун талкалап, олжого Таң императорунун кызын куткарып, аны атасына алып баратканда уйгурлардын анча-мынча калып калган тобуна кезигип, алар элчилерди, коштогон жоокерлерди өлтүрүп, кытай падышасынын кызын тартып алгандыгы жөнүндө айтылат. Аты белгисиз, бирок 982-983-жылдары перси автору тарабынан жазылганы дайын «Худуд ал-‘Алам мин ал-Машрик ила-л-Магриб» («Чыгыштан батышка карай дүйнө чектери») деген китепте да «кыргыздардын баш кишиси Кыргыз хан деп аталары» жазылып калган.

11. Бойла Кутлук жаркан: 822-863-жылдарды эл башкарган.

12. Орус (Ороз) инал: 1207-жылдарда кыргыздарды монголдор басып алганда кытайлардын Юан жылнаамасында жазылгандай Орозду (Орус) иналы, Каркатай иналы деген башкаруучулары болгон.

13. Мөңкө Темир хан: 1399-жылдан эл башкарат, Огачы Кашка, Бурят Огачы деп да аталат. Монгол бийлигинин тушунда атсо, артай уруулары менен кошо ойрот ханын жеңип, такка жеткен. Юан падышачылыгынын наамын ногой (татар) деп өзгөртүүгө жетишкен. «Ойротто жок» баш киши катары өкүм жүргүзгөн.

14. Эскей хан: 1415-1425-жылдардагы эл башчы. Мөңкө Темир хандын уулу. Эл ичинде Отор хан деген ат менен белгилүү. Ойроттор менен катуу согуштар жүрүп, кыргыздар алсырап, батышка карай сүрүлгөн.

Мына ушул 14 өкүмдардын бири Манастын прототиби болушу мүмкүнбү деген суроо да студенттердин бүйүрүн кызытат.

Ушул суроолорду чечүү үчүн бир топ тарыхый эмгектерди [118] окуу сунуш кылынат.

Илимий принцип менен ачып берилүүчү дагы бир материал – «Манас» эпосунун элдүүлүгүн тууралуу конференциянын докладдары. Бул жыйын эпостун кийинки тагдырындагы чечүүчү окуя болгон. Ал жыйынды студенттерге түшүндүрүү жеткиликтүү болсун үчүн бир топ этаптарга бөлүп алдык.

1. «Манас» эпосунун элдүүлүгү тууралуу маселе эмнеден улам келип чыкты?

Биринчиси, «Манас» эпосунун башкы каарманы эл башкаруучу болсо, хан болсо, ошонун турмушу сүрөттөлүп жатса, анан кантип элдик чыгарма дейбиз деген маселе.

Экинчиси, «Манас» эпосунда өткөн доор, кыргыздардын байыркы жашоосу идеализацияланып, ал убак жакшы эле деп жатса, социализмдин идеяларына каршы келип атса, анан кантип бул чыгармада элдүүлүк бар деген суроо.

Үчүнчүсү, «Манас» эпосун окуу программаларына, окуу китептерине киргизген, анын негизгинде көркөм чыгарма жазган К.Тыныстанов, Д.Поливанов, Т.Байжиев, З.Бектенов ж.б. окумуштуулар эмне үчүн репрессияланып кетти деген проблема.

Төртүнчүсү, Москванын Улуу Жеңиштен кийинки жылдарда жарыяланган токтомдорунда элдик фольклордун айрым мурастарында, мисалы, «Жангар», «Эдигей» ж.б. эпосторунда элге каршы идеялар бар, булар элдик чыгармалар эмес, башкаруучулар чыгарган тар чөйрөнүн чыгармалары деп аташкан.

Бешинчиси, Чоң казаттын окуялары «Манас» – киргизский эпос» («Великий поход») деген ат менен 1946-жылы орус тилинде Москвада басылып чыккан, ошол китептеги айрым эпизоддор борбордук басма сөздөрдө, жыйындарда катуу сындалган.

2. Конференция кимдер тарабынан демилгеленип, кимдер уюштурду?

1950-жылы 20-октябрда СССР Илимдер академиясынын Президиуму Москвада өткөрүлгөн чогулушунда өздөрүнүн Академиясынын Кыргыз филиалындагы Тил, адабият жана тарых институтунун ишинин абалын жана кадр маселесин талкуулаган жана анда Кыргыз ССРинде коомдук илимдерди чыңдоо максатында Илимдер академиясы Кыргыз филиалынын Президиумуна 1951-жылы эпостун калкка канчалык таандык экендиги, башкы варианттары жана бириктирилген кошмо вариант түзүү маселелерине арналган илимий сессия өткөрүү тапшырмасын милдеттендирген. Кыргыз ССРинин Коммунисттик партиясынын биринчи катчысы И.Раззаков СССР ИАнын президенти С.Вавиловго, СССР Жазуучулар союзунун Башкы катчысы А.Фадеевге, Казак ССРинин ИАнын президенти К.Сатпаевге, Өзбек ССРинин ИАнын президенти Т.Сарымсаковго «Манас» эпосуна арналган конференцияга адис окумуштууларды жиберүүсүн өтүнүп кат жазган, чарбалык, каржылык, уюштуруучулук иштерине көмөк көрсөткөн, өзү да жыйынга катышып турган.

3. Конференцияны өткөрүүгө даярдыктардын жүрүшү.

Бирок СССР Илимдер академиясынын Президиуму талап кылган мөөнөттө даярдык болбой калган. 1951-жылы 29-сентябрында борбордон келген адабиятчылар, СССР жазуучулар союзунун жана Кыргыз ССРинин жазуучулар союзунун жетекчилери жана өкүлдөрү, республиканын манастануучулары СССР Илимдер академиясынын Кыргыз филиалынын Президиумунун кеңири чогулушунда илимий конференцияны өткөрүүгө али Тил, адабият жана тарых институтунун даярдыгы жетишпейт деген жыйынтыкка келишет. Ошол жыйында профессор Л.И.Климович жана А.К.Боровков сыяктуу борбордон келгендер эпостун элдүүлүк проблемасына өзгөчө көңүл буруу зарылдыгын белгилешкен, ошол кездеги варианттар басууга ылайык эмес дешкен. Конференцияны өткөрүү мөөнөтүн узартып, СССР Илимдер академиясынын Президиуму 1952-жылы 21-январдагы көрсөтмөсү менен илимий конференцияны өткөрүүгө Кыргыз филиалын милдеттендирген. Төмөнкүдөй баяндамалар күн тартибине коюлат:

1. Профессор А.Ю.Якубовский «Об исторических условиях формирования эпоса «Манас» («Манас» эпосунун калыптанышынын тарыхый шарттары).

2. Профессор Л.И.Климович «Итоги и задача изучения эпоса «Манас» («Манас» эпосун изилдөөнүн жыйынтыктары жана милдеттери).

3. Профессор А.К.Боровков «Проблема народности эпоса «Манас» («Манас» эпосунун элдүүлүк проблемасы).

4. Жазуучу Ө.Жакишев «Обзор вариантов эпоса «Манас» («Манас» эпосунун варианттарына обзор).

Аларга жардамчы докладдарды даярдоо, «Манастын» варианттарын жазып алуу ишин уюштуруу, илимий экспедицияга чыгуу, айрым белгилүү манасчылардан эпостун тексттерин кайталап жазып алуу (мисалы, Саякбай Карала уулунан) ж.б. иштер активдүү жүргүзүлөт.

4. Конференциянын алдындагы талкуулар.

Мына ушул талкуудагы макалалар студенттерге жетиши үчүн аларды группаларга бөлүп берип, ар кими бөлүнгөн макаланын маани-мазмунун айтып берүү тапшырмалары сунушталды.

1-студент – жазуучу А.Токомбаев. Макалынын аты – «Манас» – эпос киргизского народа» жана «Манас» – кыргыз элинин эпосу» [313].

2-студент – жазуучу Т.Сыдыкбеков. Макалынын аты – «Манас» эпосунун элдиги жөнүндө [305].

3-студент – адабиятчы Ж.Таштемиров. Макалаларын аты – «Сырткы басып алуучуларга каршы кыргыз элинин жүргүзгөн күрөшү менен «Манас» эпосунун байланыштуулугу тууралуу», «Очистить эпос «Манас» от антинародных наслоений» [309].

4-студент – тилчи Б.М.Юнусалиев. Макаланын аты – «К вопросу об эпохе и возникновении эпоса «Манас» [330].

5-студент – пединституттун окутуучусу И.Шерстюк. Макаланын аты – «О народности эпоса «Манас»[327].

6-студент – адабиятчы П.Балтин. Макаланын аты – «Против фальсификации устных произведений» [102].

7-студент – тилчи И.А.Батманов. Макаланын аты – «Манас» эпосу жөнүндө» [105].

8-студент – жазуучу К.Баялинов. Макалалардын аттары – «Манас» эпосу жөнүндө» жана «Киргизской эпос «Манас»[106].

9-студент – адабиятчы М.И.Богданова. Макалалардын аттары – «Очистить эпос «Манас» от антинародных наслоений», «Манас» эпосунун элдүүлүгү жөнүндө», «Об эпосе «Манас» [122].

10-студент – адабиятчы С.Дароян. Макаланын аты – «К вопросу о народности эпоса «Манас» [136].

11-студент – жазуучу Ө.Жакишов. Макаланын аты – «Манас» эпосунун варианттары жөнүндө» [139].

12-студент – В.Зимогляд. Макаланын аты – «Великий поход» – реакционная антинародная книга [146].

13-студент – адабиятчы Б.Керимжанова. Макаланын аты – «Манас» эпосунун элдүүлүгү туура чечилүүгө тийиш» [166].

14-студент – адабиятчы С.Мусаев. Макаланын аты – «Элдик эпостун туура бааланышы зарыл» [261] ж.б.

«Манас» эпосунун элдүүлүгү боюнча жазылган жогорудагы макаларды үйрөнүү процессинде студенттер төмөндөгүдөй компетенттүүлүктөргө жетишти:

- «Манас» эпосунун эл турмушундагы маанисин тереңирээк өздөштүрдү;

- бири-бирине касташып жүргөн адамдарды (мисалы, А.Токомбаев менен Т.Сыдыкбеков) да «Манасты» сактап калуу тууралуу идея бириктирип коё тургандыгы;

- илимий изилдөөлөрдүн жазылышын, стилин үйрөнүштү;

- эпостун текстти илимий жана публицистикалык макалаларда кандай талдана тургандыгын билишти;

- адабият теориясындагы элдүүлүк түшүнүгүн аңдап көрүү менен эпостун элдүүлүгүнө баа беришти;

- окутуучунун жана студенттердин убактылары үнөмдөлдү;

- ар бир студент өздөрү таанышып келген макалаларын интернеттеги жеке баракчасына киргизип, архив түзүлдү ж.б.

5. Конференциянын жүрүшү.

Конференциянын ишине Кыргыз ССРинен тышкары Москва, Ленинград, Алма-Ата шаарларынан жана башка союздук республикалардан келген фолькорчу аалымдар, жазуучулар, партиялык төбөлдөр, чарбалык жана идеологиялык кызматкерлер катышты. Докладдар мазмуну боюнча биринчи тобу «Манас» эпосунун элдиги жөнүндөгү проблемага жана экинчиси «Манас» эпосунун варианттарына мүнөздөмө берүүгө багыталды. Жыйын беш күнгө созулду. Негизинен баяндамачылар орусча болду, кимдир бирөө кыргызча сүйлөгөн болсо дароо синхрондуу түрдө орусча которулуп турду. Бардык сөздөрдүн стенограммасы кагазга түшүрүлгөн, алар 704 бет болгон. Маалыматтар «Кызыл Кыргызстан», «Советская Киргизия» газеталарынын 7-8-10-июндагы сандарына баяндама түрүндө берилген.

Башкы баяндамачы А.К.Боровков марксчыл-ленинчил эстетиканын позициясын айтып келип, эпостун варианттары жана пайда болуп калыптанышы так изилденген эмес, ошол кездеги «бир агым» («единый поток») деген А.Н.Веселовскийдин окуусу жана Н.Я.Маррдын тил илимине сунуштап жаткан жаңы теориясы «Манас» эпосун изилдөөгө таасир этип, чаташууларга алып келген дейт да, эпосто карапайым калкка туура келбеген жорук-жосундар кездешет, жалпы идеясы мусулман динине үгүттөө менен байланыштарылат, башкы каарман бөтөн элдерди басып кирет, алардын мал-мүлкүн талап алып, адамдарын олжолойт, ушул согуштар идеалдаштырылат, мамлекет түзүү тууралуу жалган идея берилгенин сынга алат, пантүркизм бар экендигин кылтыйтып өтөт. Бирок сөзүнүн аягында эмгегедир эпоско оң баа берген болот.

Л.И.Климович жалаң гана «Чоң казаттын» орусча басылып чыккан үлгүсүнүн негизинде эпосту сындап таштайт.

Б.М.Юнусалиев эпостун башкы идеясы – боштондук, эркиндик, кыргыз урууларын бириктирип, сырттан келген душмандарга каршы күрөш деп эсептейт. Эпос XII кылымга чейин эле пайда болгон дейт. П.Балтин «Библияны» алып чыгып, «Манасты» ошол ыйык китеп аркылуу сындаганда Б.Юнусалиев В.И.Ленин менен И.В.Сталиндин томдорун чоң кара сумкасынан алып чыгып, Библияга каршы коюп, оппенентине катуу сын айтат.

Жазуучу жана окумуштуу Мухтар Ауэзов үч маселеге өзгөчө токтолот, биринчиси, «Манас» кыргыз элине мындан кийин керекпи, керек болсо эмне үчүн керек деген маселе; экинчиси, эпостун тексттерин бириктирип бир вариант түзүүгө болобу деген маселе; үчүнчүсү, кыскартылып, бириктирилген вариантты түзүп чыгуунун критерийлери жана принциптери. Бул доклад аябай жактыруу менен кабыл алынат. Башкы баяндамачы А.К.Боровковдун докладынын токсон тогуз пайызы терс, бир гана пайызы оң экендигин сындап келип, «Манас» кыргыздарга келечекте өтө керектүү мурас деп, ага 34 жылдан бери советтик доордо да кыргыз элинин арасында айтылып, угулуп, кабыл алынып келишин мисалга тартып, эпосто кыргыз тилинин, ошол тилдин поэтикасынын, жалпы элдин рухий маданиятынын баа жеткис асыл казынасы сакталганын айтып тез арада эпостун курама вариантын түзүп, басып чыгарууну сунуш кылат.

Жазуучулар Ө.Жакишев, К.Маликов, А.Токомбаев, К.Баялинов да эпостун элдүүлүгүн коргоп сөз сүйлөшөт.

Жыйындын ишин үзгүлтүккө учуратуу үчүн Климович, Самаганов, Балтин, Нуоров тескери пикирлерин ортого салат.

Конференциянын жыйынтыгы боюнча «Манас» эпосу элдик чыгарма деп таанылып, 1952-жылы 1-августта СССР ИАнын Президиумунда каралып, эпосту коомчулукка жеткирүүнүн программасы сунушталган. Ага ылайык алты пункттан турган № 465-токтомдо «Манас» эпосунун курама вариантын

1953-жылдан 1955-жылдарга чейин иштеп чыгуу милдеттендирилген. Белгилүү окумуштуулар А.К.Боровков, М.И.Богданова, К.К.Юдахин кыргыз окумуштууларына кеңешчилик кылат деп эсептелген. Ал эми конференциянын негизги материалдарын, баяндамаларды кайра иштеп чыгып, жыйнак түрүндө бастыруу СССР ИАнын Кыргыз филиалынын 1953-жылдагы басма планына киргизилген. Ошону менен бирге 1953-жылдан СССР Илимдер академиясынын Кыргыз филиалынын базасындагы Тил, адабият жана тарых институтунун курамына фольклор изилдөө секторун ачуу жана ага жети штат бирдигин бөлүп берүү жагы СССР Министрлер Советинен суралган.

Жогорудагыдай мисалдарды, фактыларды айтуу «Манас таануу» курсунун илимий принципке таянганын тастыктайт, себеби ал жерде так фактылар аныкталат, ойлор далилденет, карама-каршы пикирлерден чындык изделет, пикирлерге илимий позициядан баа берилет ж.б.

«Манас таануу» курсунда дидактиканын *теориянын практика менен байланышы, тарыхка кайрылуу, улануучулук, гумандуулук принцибине* да жогорудагыдай эле көңүл бурулат. Мындай принциптерди ишке ашыруу, окутуу процессинде колдонуу бир нече факторлорго байланыштуу:

- окутуучунун илимий дидактика боюнча билимине, компетенттүүлүгүнө;
- кайсыл учурда кандай дидактикалык принциптерге таянуу керектигин аңдап билүүсүнө;
- окутуучу менен студенттин чыгармачылык иш-аракеттеринин биримдигине.

3.3. «Манас» эпосунун негизиндеги курсту окутууда студенттердин этнопедагогикалык түшүнүктөрүн калыптандыруунун технологиялары

«Манас» эпосун окутуунун бир кылымга жакын тарыхы бар, ал эми мына ушул бир кылымдык тарыхы бар көрүнүштүн жетише албай жаткан жактары, негизги мүчүлүштүктөрү С.Байгазиевдин пикиринде төмөнкүлөр [61]:

Биринчиси, «1948-жылы «Манас» эпосун жана Октябрь революциясына чейинки доордогу акындар чыгармачылыгын анализдөөнү чагылдырган алгачкы биринчи окуу китеби басмадан басылып чыгары менен мектептерде өрттөлгөн да, анын авторлору Ташым Байжиев жана Зияш Бектеновго буржуазиячыл-улутчул инсандар деген жарлык тагылып, куугунтукталып, түрмөгө отургузулгандыгы. Демек, бул эпосту окуп-үйрөнүүнү саясатташтыруу, эпостун текстинен зыяндуу элементтерди табуу менен байланышат.

Экинчиси, «Ал эми 70-80-жылдардын башында мектептерге арналган «Кыргыз адабияты» программасын карап көрөлүчү. Программада «Манас» эпосуна бар болгону 6 саат гана бөлүнүп олтурат. «Манастын» керемет дүйнөсүн, кучак жеткис байлыгын ушул 6 саатта балдарга терең, кенен-кесир жеткирүү деги мүмкүнбү? Бир сөз менен айтканда, пролетардык интерноационализмдин, коммунисттик космополитизмдин, социалисттик калктардын тарыхый жаңы жалпылыгы жөнүндө империялык жасалма саясий ураандын негизинде адамдарды маңкуртташтыруу процесси күч алып турган шарттарда мектептерде, окуу жайларында улуттун тарыхын, элдин эзелки нарктарын, түпкүрдөн түпкүлөнүп чыккан асыл кенчтерин камтыган «Манасты» окутууга кең-кесири жол ачылышы мүмкүн беле? Албетте, кыйын эле». Бул мезгилдеги, социализмдин тоталитардык доорундагы, «Манасты» окутуудагы кемчилдик – программага өтө аз сааттын берилиши, жалпы коомдун улуттук асылнарктардан качып турушу.

Үчүнчүсү, «2004-жылы март айында кыргыз тили жана адабияты боюнча мектеп окуучуларынын республикалык олимпиадасына катышкан жер-жерлерден тандалып келген 60 мыкты деген окуучунун ичинен «Манастын образы – адамдык айкөлдүктүн жана патриотизмдин эң жогорку үлгүсү» аттуу темада жалгыз бир гана бала дил баян жазууга батынган. 90-жылдарда Бишкектин жогорку окуу жайларынын 4-курста окуган 40ка жакын студенттин бирөө да Манастын образын эпостун сюжетинин негизинде айтып бере албаган, бирөө да үчилтикти толук окуп чыкпаган». Демек, «Манас»

эпосун үйрөтүү ишинин, эпоско кызыктыруунун жоктугунан улам окуучулар да, студенттер да бул чыгарманы тиешелүү деңгээлде өздөштүрө алган эмес, алардын эпоско кызыгуусу жок болгон.

Төртүнчүсү, «мектептерде да, жогорку окуу жайларында да «Манас» эпосу жөнүндө таасири күчтүү, таалим-тарбиясы жугумдуу, жан дүйнөнү козгогон, эффективдүү сабактарды өтүүгө кедерги болуп жаткан факторлордун бири – бул «Манасты» окутуунун илимий-методикалык негиздеринин иштелип чыкпагандыгы... өкүнүчтүү нерсе, бизде ушу убакка чейин «Манасты» окутуу боюнча атайы адистешкен «Манастын» методикасын, педагогикасын кесип кылып алган манастануучу-методист, окумуштуу-педагогдор жокко эсе. «Манасты» окутуунун методикасы боюнча атайы методист-илимпоз кадрларды даярдоого республикада көңүл бурулбай келатат. Мына ошондуктан «Манасты» окутуунун илимий-методикалык негиздери иштелип чыкпагандыктан, окуу жайларда эпосту окутуу көбүнчө стихиялуу мүнөздө болуп, «алыбек алына жараша» дегендей, ар ким өз билгенинче сабак өтүп келет...». Демек, төртүнчү көрүнүш «Манас» эпосун, анын ичинде «Манас таануу» курсун окутуунун илимий-методикалык негиздеринин тиешелүү деңгээлде иштелип чыкпагандыгы, иштелип чыккандарынын да мугалимдерге толук жетпегендиги, манастануучу адистердин жокко эсе экендиги.

Мына ушул жагдайларды эске алуу менен «Манас таануу» курсун колледждерде, тагыраагы, медициналык багыттагы колледждерде этнопедагогикалык негизде окутуунун технологияларын иштеп чыктык.

Курсту окутуу технологиялары, мисалы, интерактивдүү окутуу, анын ичинде сабак-диспут формасы С.Байгазиевдин эмгектеринде көрсөтүлүп, өзү практикада окутуп көргөн сабактарынын сценарийлери берилген. Бул багытта Б.Исаков, Т.Үсөналиев, Д.Саалиева, Б.Оторбаев ж.б. методисттер ар түрдүү окутуу технологияларын көрсөткөн.

Биз эмгегибиздин көлөмү чектелүү болгондуктан алардын методикалык ыкмаларын жана жолдорун кайталап отурбай, манастануучу окутуучулар

тарабынан анчалык колдонула бербеген эки технология тууралуу кененирээк токтолобуз.

Биринчи технологиялар топтому – интернет материалдарына негиздеп, манасчылар тууралуу фактыларды изилдеп, үйрөнүп, башка манасчылар тууралуу ошондой материал даярдоо.

Сагымбай Орозбаков тууралуу фактылар:

Манасчы 1868-жылы Ысык-Көл өрөөнүнүн Күңгөй жагындагы Кабырга деген айылда туулган. Бирок ал өмүрүнүн көбүн Кочкор жергесинде өткөргөн. Ал кошокторду, элдик ырларда да билген, элге айтып жүргөн. Анын айтуусунда «Манас» эпосунун биринчи гана бөлүмү («Манас») жазылып калган. Ал бөлүм 180 миң 378 саптан турат. Айтуучунун ден соолугуна жана ал кездеги техникалык мүмкүнчүлүккө байланыштуу үчилтиктин «Семетей», «Сейтек» бөлүмдөрү жазылып калган эмес. Айтуудан ал «Семетей» бөлүмүн өзгөчө көркөм айтчу экен жана өзүн семетейчи катары эсептептир. Анын айтуусундагы «Манас» эпосунда 600дөн ашуун каарманга, 129 тулпарга мүнөздөмө берилет.

Анын манасчылыкта аркалап калышы да салттуу окуялар менен байланышат, б.а, аян берет. Ал чечек менен ооруп ар нерселерди айтып жөөлүп атканда, сырттан аттардын дүбүртү чыгып, Манастын колу өтүп бараткан болот. Ошондон кийин Алишер деген агасы экөө тең «Манас» айтып кирет.

Ал 1916-жылы Үркүндө эл менен бирге Кытайга качып барып, бир жылдай турат. Ал жакта да манасчылык өнөрүн таштабайт.

Анын устаты Тыныбек манасчы болгон. 1923-жылы курултайда анын айтуусундагы «Манас» бүт жазылып алынсын деген бүтүм чыгат да, Ыбырай Абдрахманов жаза баштайт. 1926-жылга чейин жазышат. Эпостун биринчи гана бөлүмү жазылып калат да, 1930-жылы катуу ооруп каза болот.

С.Орозбаков тууралуу жогорудагы фактылар менен иштөөдө окутуучулар менен студенттердин чыгармачылык ишмердүүлүгү төмөнкүдөй учурларга өзгөчө бурулат:

- Сагынбай манасчынын өң-түсү, келбети;
- манасчынын үнү;
- Сагынбай Орозбаковдун манас айтып калуу тарыхы;
- эпосту жазып алуу тарыхы;
- айтуучунун чыгармачылык индивидуалдуулугу, манасчылык вариант жаратуу дарамети;
- манасчынын биографиясы;
- Сагынбай Орозбаковго башкалардын берген баасы;
- Манасчынын устаттары жана шакирттери ж.б.

Саякбай Каралаев тууралуу фактылар:

Саякбай Каралаев 1894-жылы Ысык-Көлдүн тескей жээгинде – Тоң районунун Ак-Өлөң айылында жарык дүйнөгө келген. «Манасты» 1925-жылдан тартып толук түрүндө айтып кирет. 1935-1954-жылдары филармонияда артист катары иштеп, анын чыгармачылыгы кеңири тараган. Анын айтуусундагы үчилтиктин «Манас» бөлүгү 83 миң 830 сап, жалпысы – 500миң 553 сап. Анын Солтон-Сары жайлоосунда 23 күн Манас айткандыгы белгиленип жүрөт.

Анын оозунан 1958-1961-жылдры 45 миң метр тасмага үчилтиктин «Манас», «Семетей», «Сейтек» бөлүмдөрү жазылып калган.

Анын Чыңгыз Айтматов менен ата-баладай ээрчишип жүргөн учурлары болгон. Манасчылыктан тышкары бүркүтчү катары да Ысык-Көл өрөөнүнө жакшы таанылган.

Айтуучунун талантына СССРдин мамлекеттик жетекчиси И.В.Сталин жогору баа берген. Ал эми казак жазуучусу М.Ауэзов Каныкейдин жомогун айтып атканда ыйлаган. Жазуучу манасчыны «XX кылымдын Гомери», «Могикандардын акыркысы» деп атаган.

Ал кездеги жаш режиссер Болот Шамшиев манасчы Саякбай Каралаев тууралуу «Манасчы» деп аталган даректүү фильм, Мэлис Убукеев үч бөлүктөн турган «Саякбай Каралаев», Эрнест Абдыжапаров «Саякбай» деген көркөм фильм жараткан.

1971-жылы 77 жашында улуу манасчы каза болгон.

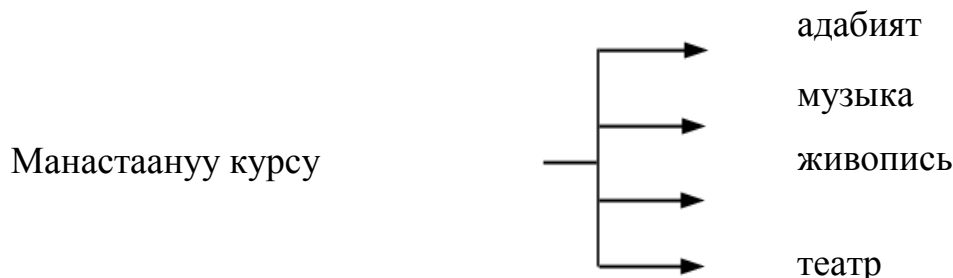
С.Каралаев тууралуу жогорудагы фактылардан студенттердин өздөрү үчүн эң керектүү болгон төмөнкүдөй маалыматтарды алат:

- С.Каралаевдин манас айтуу өзгөчөлүгү;
- манасчынын өң-түсү, келбети, мүнөзү;
- С.Каралаевдин бүркүтчүлүк ышкысы;
- С.Каралаевдин манас айтып калышы;
- С.Каралаев айткан варианттын көлөмү;
- манасчынын өмүр жолу;
- С.Каралаев тууралуу пикирлер;
- С.Каралаевдин устаттары ж.б.

Мына ушул эки манасчы тууралуу кызыктуу материалга окшоштуруп, ар түрдүү булактардан пайдаланып студенттер Назар, Тыныбек, Чоюке, Тоголок Молдо, Жусуп Мамай, Шаабай Азизов, Талантаалы Бакчиев ж.б. бир топ манасчылардын өмүрүнө, манасчылык өнөрүнө байланыштуу кызыктуу фактыларды жазып беришти. Аларды жазууда заманбап маалымат технологияларын пайдаланышты.

Экинчи технологиялар топтомунун – «Манас» таануу курсун башка дисциплиналардан берилүүчү илимий билимдер менен интеграциялоо. Интеграциялап окутуу же интеграциялоо – соңку жылдарда педагогикада кеңири колдонула баштады. Интеграция – билимдердин биримдигинин жана бирге өнүгүүсүнүн, окутуу процессинде алардын бири-бирин толуктап, бышыктап таасир этип туруусунун жалпы процесси. Предметтер аралык интеграциялоо – ар түрдүү окуу предметтеринин объекти болгон билимдерди, практикалык аракеттерди бир максатка алып келүү. Интеграция – бул предметтердин жалпылыгын, окшоштугун табуу, аларды айкалыштыруу, алардын тутумдашкан учурлары менен иштөө. Бул процессте студенттердин сөз болуп жаткан түшүнүктү ар тараптуу аңдап билүүсү, илимий көз карашы тереңдеп, алган билимдери бекем жана жеткиликтүү болот.

Интеграциялык байланыштар кайсыл илимий билимдер, искусствонун түрлөрү канчалык даражада, кандай деңгээлде болорун окутуучу алдын ала белгилейт. Биздин «Манас таануу» курсун интеграциялоо боюнча моделибиз төмөнкүдөй болду:

Сүрөт 3.3.1. – «Манас таануу» курсун интеграциялоо боюнча модель

М.Тешебаев «Кайсы учурда предметтерди интеграциялоого болот?» деп суроо коюп, ага төмөнкү принциптерди көрсөтөт:

- биринчиси, изилдөө объектиси дал келиши же жакын болушу керек;
- экинчиси, интеграцияланган окуу предметтеринде изилдөөнүн окшош же бири-бирине жакын методдору колдонулушу зарыл;
- үчүнчүсү, интеграцияланган окуу предметтери жалпы мыйзам ченемдүүлүктө, жалпы теориялык концепцияларда курулушу кажет.

Жогорудагы үч принцип сакталганда гана предметтерди интеграциялап окутууга мүмкүнчүлүк ачылат. Интеграциялоодо ошол интеграцияланып жаткан предметтердин мазмуну чачкын болуп, бөлүнүп-бөлүнүп калбашы керек, тескерисинче, биригүүнү талап кылып турушу максатка ылайыктуу» [311, 58-59].

Андан ары изилдөөчү «Манас» эпосун окутууда бул чыгарманын адабий тексттин талдоо учуруда географияны да (Алтайдан кыргыздардын Ала-Тоого көчүп келген жолун көрсөтүү), сүрөттү да (Т.Герцендин, Б.Жумабаевдин ж.б. авторлордун сүрөттөрүн демонстрациялоо), тарыхты да (Эне-Сай кыргыздары), тилди да (Орхон-Эне-Сай таш жазуулары), математиканы да (Эне-Сайдан Ала-Тоого чейинки аралыкта эсептөө) ж.б. предметтердин түшүнүктөрүн пайдаланып, ар биринин конкреттүү жардамын колдонууга

мүмкүндүгүн айтып келип, өзүнүн интеграциялап окутуу боюнча методикасын мындай сунуштайт: «Биздин методика боюнча Бишкек, Талас жана Баткен шаарынын окуучулары «Манас» эпосун же Манастын образын өтүү алдынан Манастын эстелигине саякат кылышат. Саякаттын максаты – адабий образ менен скульптуралык чыгарманы салыштыруу. Канткенде окуучулар ташка чегилген образды көрө алышат деген маселе ар бир мугалимди ойлондурут. Изилдөөлөргө ылайык окуучулардын төрттөн бири гана скульптуралык чыгармаларды анча-мынча түшүнбөсө, калгандары аларга кайдыгер карашат. Муну үчүн төмөнкүдөй маселелер чечилиши керек болот:

- скульптуранын искусствонун ичиндеги орду;
- скульптуранын кыска тарыхы;
- скульптуранын жанрдык өзгөчөлүгү;
- скульптуралык чыгарманы «көрө билүү» маданияты;
- скульптуралык чыгарма үчүн пайдаланылган материалдар;
- көрүнүктүү кыргыз скульпторлору;
- дүйнөлүк таанымал чыгармалар (алардын авторлору, сүрөттөрү) ж.б.

Жогорудагыдай жумуштардан кийин Бишкектеги Улуттук филармониянын алдындагы «Манас» архитектуралык-скульптуралык комплексиндеги, Таластын «Манас-ордо» улуттук-этнографиялык комплексиндеги, Баткен шаарындагы Манастын эстелигинин астындагы айкелдер менен бетме-бет сабак өтүлөт.

Манасчы (же Манас айткан окуучу) Манас баатырдын образын чагылдырган жерди айтат:

Болжолуна караса,
Болот өткүс кара таш.
Күрсү тийсе оюлгус,
Туюк сөөк, чулу баш.
Аз кийгеним дегени,
Атан төөлүк жүгү бар.
Адам уулу тик бакпас,

Ажыдаар түгү бар.
Сакалы саадак кабындай,
Муруту сайса өткөндөй.
Букарлыктын шабындай.
Ызгаардуу айткан сөзү бар,
Шыркыраган ширенди,
Кызыл жалын көзү бар... [339].

Ушул учурда окуучулар Манастын скульптор тарткан бейнесин көрүшөт. Ошондо алар баатырдын жолборсту, ажыдаарды, арстанды качырган айбатын көрө алабы, ошол эле кезде анда акылмандык, калыстык, айкөлдүк көрүнөбү? Окуучулар менен бирге ушул багыттагы жумуштар жүргүзүлөт.

Эгерде окуучулар искусствонун, анын ичинде скульптуранынын спецификасын жакшы билбесе, анда алардын «Манасты» түшүнүү деңгээли бир жеринен аксап калат.

Скульптуралык эстеликтерде Манас көбүнчө минген аты менен берилген, экөө бири-бирин толуктап турат. Мисалы, Манас менен Аккуланын эстелигин көрүп жатканда манасчынын үнү угулат:

Аккула деген аты бар,
Айбандан бөлөк заты бар.
Чаткы аягы чаткалдай,
Жүрүп берсе, чатына,
Жүктүү төө баткандай,
Куюшкандын кошконго,
Он бир карыш казанды,
Ойноп, күлүп аскандай.
Болжолу жок чоңдугу,
Бооруна карандын,
Момолой ийин казгандай.
Таноосуна, мурдуна,
Кирер болсо жорголоп,

Азыркы жүргөн адамдар,
 Кийми менен баткандай.
 Камыш кулак, сом туяк,
 Балтыры өгүз белиндей,
 Басканы сырттын желиндей... [339].

Ушул саптар менен окуучулар Аккулага көз жүгүртүшөт. Ушул жерден окуучулардын таанып билүүсүн арттыруучу эффективдүү ыкма бар, ал – скульптура аркылуу буюмдарды таанытуу. Мисалы, азыркы окуучулар шаар жеринде, айыл-кыштакта дале «чаткы аягы», «чаты», «куюшкан», «боору», «таноосу», «мурду», «камыш кулак», «сом туяк», «балтыр» деген түшүнүктөрдү жакшы билбей калышы мүмкүн. Ал эми скульптуралык чыгармаларда аларды өз көзү менен көрөт, керек болсо кармап чыгат.

Скульптура аркылуу окуучулар «тирүү» Манас, «тирүү» Аккула, «тирүү» Бакай, «тирүү» Чыңгыз менен кездешет, демек алардын образын дагы терең түшүнүүгө, керек болсо кыялында «баарлашууга» мүмкүнчүлүк алышат» [311, 60-61].

Методист окуучулардын мисалында көрсөткөн жогорудагыдай методикалык ыкмаларды биз студенттердин мисалында пайдаланып көрдүк жана алар эффективдүү экендигине ынандык.

Биздин «Манас таануу» курсубуз медициналык колледждерде окутулуп жаткандыктан медициналык багыттагы илимий-билимдер менен интеграциялоо өзгөчө мааниге ээ. Анын мисалы төмөндө чагылдырылат.

Таблица 3.3.1. - «Манас» эпосундагы элдик медицина менен илимий медицинанын интеграцияланышы

илимий медицина	«Манас» эпосундагы элдик медицина
хирургия	Хирургиялык ыкмалар: ириңдеген жерлерди жаруу; чириген эттерди агызуу; бузулган канды жана ириңди тарттыр-уу; ок кустуруу; окту же осколканы денеден чыгаруу. Хирургиялык инструменттер: аштар – жараны тилип

	иринди агызуучу аспап; курмушу – токтобогон канды кийиз күйгүзүп басуу; тинтүүр жана шимшүүр.
фармо- кология	эбеп менен себеп, апы менен үпү, барпы, ийсең, момуя, кырма кызыл дары, кайнатма кара дары, жуушан, кытайдын кара дары, жот дары, искеме дары, ак дары, кун, нуш, медет, карышкырдын өтү, түлкүнүн өтү, кажырдын өтү. дарылардын курамы: чөптөр (мээр чөп, уулжан, оржемил, киемин, нуржемил, ак кодол, күчала, жалбыз); тамырлар; жаныбарлардын органдары (өт, жүрөк, тери, май); минералдык суулар (мүрөк суулар, арашан суулар)
акушердик	толгоону ыкчамдатуучу дарыларды колдонуу; толгоо келбей жатканда жин-шайтанды кубалоо; баланы ичтен оңдоо; киндик кесүү; ичтеги баланын кыз же эркек экенин билүү ж.б.
ортопедия	сынган жерге жыгач аштап шак-шак коюп таңуу; сөөктү алыс жакка алып кетүү ж.б.
диетология	ысык, суук тамак берүү; жаныбарлардын эти менен дарылоо; карандай суу ичирүү; ысык булактарга түшүрүү ж.б.

«Манас» эпосунда колдонулган дарылардын функциясы:

Медет – оору басат, денеден ууну алып чыгат.

Себеп – медет менен кошулганда оору басып, денеден ууну алып чыгат.

М.: Медет деген дарыны

Берениндин башына

Беш которуп салды эле,

Себеп деген дарыны

Сээп туруп салды эле.

Дарыны мынча салган соң,

Ичинде уусун алган соң,

Көк жал Манас султандын

Ооруган жери басылды,

Умачтай көзү ачылды [335].

Апы – ооруну басат, денеден ууну алып чыгат, Мысырдан (азыркы Египет) алынып келинет.

Үпү – Апы менен бир колдонулат.

М.: Апы деген бир дары,

Үпү деген бир дары

Төмөнкү кең Мысырдан алдырды [335].

Нуржемил – ууну чыгарат, сууга салып эзип ичирет.

Киемин – ууга каршы дары, дуб өсүмдүгүнүн бир түрү деп айтылат.

М.: Нуржемил улук дары экен,

Жанчыганда Серектин

Жарым байса бар экен.

Аябай сууга салганы,

Арстан эрге жуткун деп,

Алып келип калганы.

Аткый жутуп эр Манас,

Ачылып көзү калганы [203, 1404].

Киемин деген чөп экен,

Киеминдин чөбүндө

Канча ичсе да уу өтпөс,

Касиети көп экен [203, 1381].

Тинтүүр – денеге кирип калган окту же найзанын сыныгын табуучу жана окту ордунан жылдыруучу аспап болуп, алтындан, күмүштөн, коргошундан, темирдин зым сыяктуу жасалган.

Шимшүүр – денеге кирип калган окту же найзанын сыныгын терини кесип чыгаруучу аспап.

Сом жеринде ок бар деп,

Тинтүүр менен копшутуп [203, 91].

Ок жуткуруп окшутуп,

Сом эттеги окторду

Шимшүүр менен копшошуп,
Тилип жаткан дагы бар [203, 101].

Мына ушундай жолдор менен «Манас таануу» курсунда адабий көркөм чыгарманын ичиндеги элдик медициналык түшүнүктөрдү азыркы илимий медицинанын алкагына салыштырып карайбыз. Мындай чыгармачылык иштер андан ары улантылат.

3.4. Эпостогу образдарды этнопедагогикалык багытта талдоо

Билим берүү мекемелеринде адабий чыгармаларды окутуунун негизи советтик учурда болсун, андан кийин болсун образдык талдоого байланышат. Бул болсо адабий чыгарма бул же тигил каармандын образын ачууну башкы максат кылып алат. Сюжеттин жүрүшү, бардык кыймыл-аракет башкы каармандын айланасына топтолот, башка каармандар ошол каармандын образын толуктоо үчүн кызмат кылат. Демек, чыгарманы образдык талдоо – ошол чыгарманынын идеясын, темасын, сюжети жана композициясын туура түшүнүү менен тыгыз байланышат.

Медициналык багыттагы колледждерде бул багытта «Манас» эпосундагы Манас баатырдын образын талдоо жумуштарынын жүрүшүн чагылдырабыз.

Окутуучунун лекциясынын башкы концепциясынын тезистери.

1. Манас баатырдын төрөлүшүнө чейинки кыргыздардын абалы: Кыргыздар Ногой хандын (айрым варианттарда Кара хандын) учурунда жер чегин кеңейтип, эли бактылуу жашап, тынч өмүр сүрөт. Бирок ал киши каза болгондон кийин улам чет жерден келген баскынчылар жерин талап, элин кулга айлантып, кыргыздар бири Эренге, бири тереңге кетет, Анжиянды Алооке хан ээлеп алат. Туш тарапка чачылган кыргыз урууларын топтоп бириктирген баатырдын зарылдыгы көрүнөт.

2. Балага зар болгон атанын абалы. Дүйнөлүк эпикалык дастандардын традициялуулугу – болочок баатырдын көпчүлүк элди күттүрүп төрөлүшү. Манас да Жакыптын зарланып тапкан уулу. Ата-эне мазарга барат, кудайга жалынып-жалбарат, уккандын баарын аткарат, бирок бала бойго бүтпөй көпкө

күттүрөт. Ата-энеси аян берилет, туш көрөт, энеси жолборстун жүрөгүн күсөйт, ушундай бала төрөлөт деп душмандардын сыйкырдуу китептерине аты да, өзү тууралуу да жазылып калат.

3. Болочоктогу баатырдын адаттан тыш төрөлүүсү. Манас эки колуна кан чеңгелдеп түшөт; анын маңдайы жерге тийгенде Жер титиреп кетет; эркек туулганын уккан энесинин сүйүнгөндөн эси ооп жыгылышы; колу-бутун орогон аялдардын ал ишти аткарууга алдарынын келбеши; салмагынын он бештеги баладай оор болушу; карын май менен оозандарганда үч карын майда бир жеп салышы; энесинин эмчегин эмгенде биринчи сүт, анан суу, анан кан чыгышы ж.б.

4. Баланы сүйүнчүлөө салты (бул тууралуу башка бөлүмдө айтканбыз).

5. Бала ат коюу салты (бул тууралуу башка бөлүмдө айтканбыз).

6. Манастын колдоочулар: жолборс, ажыдаар, бөрү, алп кара куш ж.б. Бул эпикалык салттуулук гана эмес, кыргыздардын тотем жаныбарлары болуп эсептелет. Баатырды ар кандай кыйынчылыктарда ушул жаныбарлар колдоп жүрөт. Ал душманга качырып келе жатканда аны менен согушка чыккан киши эки жагынын эки жолборсту көрүп тайсалдап калган учурлар эпосто көп айтылат.«Алп кара куш арбайып, Асмандан буту тарбайып Манаска жолдош болуптур», «Артын сала бергенде ажыдаар түрү бар» ж.б.

7. Баатырды асман телолоруна салыштыруу. Көп учурда Манасты «Асман менен Жериңдин тирөөсүнөн бүткөндөй, Айың менен Күнүңдүн бир өзүнөн бүткөндөй» деген саптар менен мүнөздөйт. Асман менен Жер, Ай менен Күн – тирүүлүктүн, чексиздиктин, берешендиктин, жашоонун символу. Кыргыздын элдик түшүнүгүнө Манас баатыр мына ушул эң ыйык символдор менен катар коюлат. Бул жаратылыш менен адамды гармонияда кароо.

8. Манастын кереметтүү, башкача бир касиеттүү адам болгондугу. Анын жаман көрүп караган кишиси аман калчу эмес, «айланып карап койгондо тыңдаймын деген тыңчы өлгөн, сындаймын деген сынчы өлгөн» ж.б.

9. Баатырдын портрети:

Астыңкы ээрди албайып,

Үстүңкү ээрди далбайып,
Ал муруту сеңирдей,
Айбаты албарс темирдей,
Муруну тоонун кырдачтай,
Муруту чөлдүн камыштай,
Көзү көлдүн буткулдай,
Каарданып караса,
Көрүнгөндү жуткундай [334]

Мунун өзү мифологиялык-баатырдык эпоско таандык сүрөттөөлөр. Мындагы эпитеттер, метафоралар, салыштыруулар адамдан башкача бир жаныбарлар келбетин чагылдырат. Дал ушунусу менен Манас – Манас болуп турат. Поэтикалык күчтүү жана таасирдүү сүрөттөө көз алдыбызга биз күткөн каарманды алып келет. Демек, ушундай адамдардан башкача адам гана душмандарды жеңип, өзүнүн туусунун астына башка майда урууларды бириктирип, кыргыз хандыгын түзө алат деген идея берилет.

10. Манастын мүнөзүндөгү айрым терс сапаттары. Алар кенебестиги, алабармандыгы, ишенчээктиги, энөөлүгү. Бул көптөгөн баатырдык эпикалык эпосторго тиешелүү көрүнүш, баатырлар ушундай сапаттарга ээ болушат. Мына ушундай сапаттарынан улам көп жолу азап тартат, а түгүл Коңурбай да анын кенебестигенин пайдаланып жарадар кылып кетет. Бакай, Каныкей, Алмамбет сыяктуу акылман, кыраакы каармандар мындай учурда аны жемелеп, оң жолго салып, катасын оңдотуп турат.

11. Манастын образын ачуудагы жоо кийимдери жана курал-жарактары: саадактуу жаа, найза желектүүсү жана желексизги, айбалта, кылыч, коргонуучу калкан, денесине кийген соот, башына кийген чарайна, туулга ж.б. Баатыр буларсыз баатыр боло албайт. Ал баатыр болушу үчүн ак олпогу менен туулгасын кийиши керек, Аккуласын алкынтып миниши керек, азыр эле алдынан жоо чыга тургандай сырнайзасын сундуруп ачалбарсын колуна ыңгайлаштырып, айбалтасын белиндеги күмүн кемерине кыстарып, жаасын

жана аккелтесин ала коё турган болуп жонуна асынып душманга каршы аттанышы керек.

12. Манастын инсандык сапаттары. Эң биринчи кезекте ал мекенчил, өз элинин, жеринин эркиндигин баарынан жогору коёт, ал элдик баатыр, өзүн эмес, элин коргойт. Анын башкы максаты – эркиндик идеясы, элдин, өзүнүн эркин, көз карандысыз болушу. Ал кыргыз элинин сүйөт, ошол сүйүүсүн сырткы душмандар менен күрөшүүгө түртү берет. Манас мамлекеттүүлүк идеясын көтөрүп чыгат да, кыргыз мамлекетин түзөт. Ошол мамлекеттин өз идеологиясы, саясаты, мамлекеттик түзүлүшү түптөлөт.

Манастын образын ачуу үчүн студенттер менен жүргүзүлүүчү ишмердүүлүктүн формалары жана технологиялары төмөнкүдөй багыттарда жүргүзүлөт.

1. Баатыр менен байланышкан окуяларды талдоо, сюжеттик-мазмундук багытта үйрөнүү.

Манас баатырдын инсан катары калыптануусуна таасир эткен ата-эненин ролун көрсөтүү. Чыйырдынын иш аракеттерин талдоо.

Баатыр, мекенчил инсан катары тарбиялоодогу Ошпурдун, Бакайдын, Ажыбайдын, Кошойдун, Жамгырчынын ар биринин салымын көрсөтүү. Тексттен алынган мисалдар менен далилдөө. Кыргыз элинин педагогикалык маданияты бул эпосто бала чагында Манасты тарбиялоого канчалык салым кошконун анализдөө.

Манастын бала чагындагы окуялары, анын тарбиясындагы кемчилдиктерди ата-энесинин байкап калышы.

«Чоң жиндинин» кылык-жоруктары.

Манас жана Аккула ж.б.

2. Манастын образын ачууда искусствонун ар түрдүү формаларын пайдалануу. Мисалы, бир студент Манастын портрети тууралуу же башка текстти окуп жатканда ошого байланыштуу скульптуралык, театралдык, живописстик чыгармаларды көрсөтүү, фильмден үзүндү коюу ж.б.

3. Манас айтуу. Каармандын образы студенттерге дагы да жеткиликтүү болушу үчүн эпосту манасчынын же айрым студенттердин айтуусунда угуу.

4. «Манас таануу» викторинасы же таймашы. Мында студенттер эки (же андан) көп топ болуп алып конкреттүү бир темасынын (бул жерде Манастын образынын) айланасында бири-бирине суроо беришип, алардын жообун алып таймаш уюштурушат.

5. Тексттеги көркөм сөз каражаттарын пайдаланып Манастын образы тууралуу айтып берүү.

Семинардык-лабораториялык сабакта образдарды этнопедагогикалык талдоо андан ары улантылат. Анда бир сабактын жүрүшү төмөндө чагылдыралат.

Сабактын темасы: «Манас» эпосундагы образдар системасы

Сабактын максаттары:

- студенттер «Манас» эпосундагы баатырлардын, аялдардын образындагы өзгөчөлүктөргө баа беришет;
- эпостогу оң каармандар менен терс каармандардын мүнөздөрүн салыштырышат;
- кайсы окуяда каармандардын образы таасын ачылгандыгын талдашат;
- көркөм сөз каражаттарын өз кебине кошуп сүйлөөгө, көркөм окууга машыгышат;
- эпостогу медицинага байланыштуу түшүнүктөрдү баалашат.

Күтүлүүчү натыйжалар:

- студенттер чыгармадагы баатырлардын, аялдардын образдарын талдай алышат;
- өз пикирлерин оозеки жана жазма түрдө аргументтештире алышат;
- окуп түшүнүү, угуп түшүнүү көндүмдөрүнө машыгышат.

Калыптандыруучу компетенциялар: ОН-4 ЖК-14

Пайдаланылган адабияттар:

Манас. С. Орозбаковдун варианты. 1-4-китептер. – Фрунзе, 1981.

Манас. С. Орозбаковдун варианты. – Бишкек, 2010.

Манас. С.Каралаевдин варианты. 1-2-китептер. – Фрунзе, 1984.

Манас. С.Каралаевдин варианты. – Бишкек,2010.

«Манас» энциклопедиясы, 1-2-китеп – Бишкек, 1995.

Давлатова С., Исаева М., Жолдошнва А. Манас таануу. – Ош, 2015.

Байгазиев С. «Манас эпосунун руханий, адептик-философиялык, патриоттук улуу дөөлөттөрү жана педагогикалык асыл нарктары. – Б.,2014.

Байгазиев С. Улуу «Манас» эпопеясы – дүйнөлүк көркөм маданияттын өчпөс жылдызы. – Б., 1994.

Исаков Б. Манас сабагы. – Б.,1994.

Мультимедиялык каражаттар:

Улуу Манас баяны. DVDдисктери

Семетей баатыр баяны.DVDдисктери

Эр Сейтектин балдары. DVDдисктери.

Таблица 3.4. 1. – Сабактын жүрүшү:

Сабактын этаптары	Убактысы	Аткарылуучу ишмердүүлүктөр
Мотивациялоо, билимдерин актуалдаштыруу	7 мин	а) Муз жаргыч «Манас»эпосунан Манасты, Каныкейди сүрөттөгөн эпизод уктурулат. Студенттер эки топко бөлүнүшөт. 1-топко балдар бөлүнөт. Алар баатырларга, жигиттерге байланышкан макалдардан айтышат. 2-топ кыздыр бөлүнүп, аялдарга, кыздарга байланышкан макалдардан айтышат. М: «Баатырдын атын алыстан ук, алдына келсең бир киши», «Жакшы аял, жаман эркекти хан кылат»ж.б. б) Сабактын максаттары менен таанышуу. Окутуучунун көрсөтмөсү менен сабактын темасын табышат,

		максаттарды аныкташат.
2. Үй тапшырмасын текшерүү	15 мин	<p>Үйгө тапшырма: «Манас» эпосундагы өзөк окуялар</p> <p>1- тапшырма: Сүйлөмдөрдү толуктагыла</p> <p>а) Баланы наристе кезинде.....бербейт.</p> <p>б) Бешиктеги баланы .....калтырбайт.</p> <p>в) Баланын кичине чагында бетине .....коет.</p> <p>г) Жаңы төрөлгөн баланы.....менен оозантат.</p> <p>Пайдаланылуучу сөздөр: көө сүртүп, көп карай, сары май, жабуусуз.</p> <p>2- тапшырма : Төмөнкү сүйлөмдөрдү уланткыла</p> <p>1. Көкөтөйдүн ашында Каныкейдин .....</p> <p>2. Кошой баатырдын намыскөйлүгү .....</p> <p>3. Алмамбеттин көрөгөч, көсөмдүгү .....</p> <p>4. Мааникерди душманга бербей койгондугу – Манастын .....</p> <p>3 - тапшырма : Туурасын «Т», катасын «К» тамгалары менен белгилегиле.</p> <p>1. Манас Мааникерди берүүгө макул болот. ( )</p> <p>2. Коңурбайга Алгараны кайтарып берген Манаска Алмамбет ыраазы болот. ( )</p> <p>3. Коңурбай менен эр сайышка Манас Алмамбетти чыгарат. ( )</p> <p>4. Жолой дөөгө каршы балбан күрөшкө эч ким чыкпай, Жолой жеңүүчү болот. ( )</p>

		<p>5. Каныкей кырк чоронун баарына тең чопкут, ок дары, соот, тери шым даярдайт. ( )</p> <p>4-тапшырма. «Семетей», «Сейтек» эпосторунун өзөк окуяларын кара сөзгө айландырып жазып, кыскача айтып бергиле</p> <p>Баалоо критерийлери:</p> <p>Сүйлөмдөрдү туура толуктап жазгандыгы үчүн – 1упай</p> <p>Сүйлөмдөрдү туура улантып жазгандыгы үчүн – 1упай</p> <p>Сүйлөмдөрдүн туура белгиленишине – 1 упай</p> <p>«Семетей»,«Сейтек» эпосторунун мазмунуна – 2 упай</p>
Өтүлгөн материал менен жаңы теманы байланыштыруу	5 мин	<p>Каармандар парады. Эпостогу каармандардын сүрөттөрү слайд аркылуу көрөтүлөт.Сүрөттөрдү көрүү,</p> <p>аны талкуулоо аркылуу өтүлгөн материал менен жаңы тема байланыштырылат.</p>
Жаңы материалды өздөштүрүү	20 мин	<p>Тема: «Манас» эпосундагы образдар системасы</p> <p>1. Эпостогу баатырлардын образы</p> <p>2. Эпостогу аялдардын образдары;</p> <p>3.«Манас» эпосундагы оң каармандар менен терс каармандарды салыштыруу.</p> <p>Окутуучунун суроосу аркылуу жаңы материалды түшүнүүгө чакыруу жасалат.</p> <p>Жаңы материалды түшүнүү топтук иш аркылуу ишке ашырылат.</p> <p>1-топко тапшырма:</p>

	<p>а) Тексти окугула. Манастын кандай сапаттары даана ачылды, түшүндүргүлө. Манастын сыны сүрөттөлгөн саптарды толуктагыла.</p> <p>б) Алмамбет, Манас, Көкчө баатырлардын мүнөзүнүн айырмаланган сапаттарын жана окшош жактарын аныктагыла. Венндин диаграммасын түзгүлө.</p> <p>Баалоо критерийлери:</p> <p>Каармандардын мүнөздөрүн ачып берүүсүнө – 1упай</p> <p>Каармандардын мүнөзүн салыштырып, түшүндүрүп бериши – 2упай</p> <p>Азыркы учур менен салыштыра алуусу – 1упай</p> <p>Маалымат булактарынан пайдалана алуусу – 1упай</p> <p>2-топко тапшырма:</p> <p>а) Каныкейдин образын чагылдырган тексттердердеги көп чекиттин ордуна туура келген сөздөрдү койгула. Тексттерди талдагыла.</p> <p>б) Каныкейдин образы боюнча кластер түзгүлө.</p> <p>Баалоо критерийлери:</p> <ol style="list-style-type: none"> 1. Текстти талдап, көп чекиттин ордуна сөздөрдүн туура коюлушу – 2упай 2. Кластер боюнча каармандардын мүнөздөрүн ачып бериши – 1упай 3. Азыркы учур менен салыштыра алуусу – 1упай
--	---

		<p>4. Маалымат булактарын пайдалана алуусу – 1упай</p> <p>3-топко тапшырма.</p> <p>а) Манас баатыр менен Коңурбайды салыштырып, Венндин диаграммасын түзгүлө</p> <p>б) Төмөнкү каармандарды мүнөздөп таблицаны толтуруп жазгыла.</p> <table border="1" data-bbox="671 600 1505 1249"> <thead> <tr> <th data-bbox="671 600 901 792">Каармандар</th> <th data-bbox="901 600 1278 792">Мүнөзүндөгү оң же терс сапаттар</th> <th data-bbox="1278 600 1505 792">Кайсы окуяларда көрүнөт</th> </tr> </thead> <tbody> <tr> <td data-bbox="671 792 901 922">1. Алмамбет</td> <td data-bbox="901 792 1278 922"></td> <td data-bbox="1278 792 1505 922"></td> </tr> <tr> <td data-bbox="671 922 901 987">2. Манас</td> <td data-bbox="901 922 1278 987"></td> <td data-bbox="1278 922 1505 987"></td> </tr> <tr> <td data-bbox="671 987 901 1052">3. Бакай</td> <td data-bbox="901 987 1278 1052"></td> <td data-bbox="1278 987 1505 1052"></td> </tr> <tr> <td data-bbox="671 1052 901 1117">4. Арууке</td> <td data-bbox="901 1052 1278 1117"></td> <td data-bbox="1278 1052 1505 1117"></td> </tr> <tr> <td data-bbox="671 1117 901 1182">5. Каныкей</td> <td data-bbox="901 1117 1278 1182"></td> <td data-bbox="1278 1117 1505 1182"></td> </tr> <tr> <td data-bbox="671 1182 901 1249">6. Чыйырды</td> <td data-bbox="901 1182 1278 1249"></td> <td data-bbox="1278 1182 1505 1249"></td> </tr> </tbody> </table> <p>Баалоо критерийлери:</p> <p>Манас менен Коңурбайды салыштыруусуна – 2 упай</p> <p>2-3 түшүнүктү таблицада чагылдырып бериши – 1упай</p> <p>Таблицанын бардык бөлүгүн толтурушу, баяндап берүүсүнө – 2упай.</p>	Каармандар	Мүнөзүндөгү оң же терс сапаттар	Кайсы окуяларда көрүнөт	1. Алмамбет			2. Манас			3. Бакай			4. Арууке			5. Каныкей			6. Чыйырды		
Каармандар	Мүнөзүндөгү оң же терс сапаттар	Кайсы окуяларда көрүнөт																					
1. Алмамбет																							
2. Манас																							
3. Бакай																							
4. Арууке																							
5. Каныкей																							
6. Чыйырды																							
Бышыктоо	27 мин	Топтордун презентациясы жана аларды талкуулоо аркылуу жаңы материал бышыкталат.																					

<p>Үйгө тапшырма берүү</p>	<p>5 мин</p>	<p>Үйгө тапшырма</p> <p>1-тапшырма. Тест суроолоруна жооп бергиле.</p> <p>2-тапшырма. Окугула. Силер билген варианттардан төмөнкү маалыматтар эмнеси менен айырмаланат?</p> <p>3-тапшырма. Тексттеги кимдин түшү, эмне жөнүндө кабар берет? Кырааты менен окугула. (<i>№4 тиркемеде берилет</i>)</p> <p>Баалоо критерийлери:</p> <p>Тесттин суроолоруна так жооп берүүсү -2 упай</p> <p>Өз аргументтерин келтире алышы – 1 упай</p>
<p>Жыйынтыктоо</p>	<p>6 мин</p>	<p>«Мен бүгүнкү сабактан өзүмө эмнелерди ала алдым?»</p> <p>Ушул суроого студенттерден жооп алуу жана максаттарга кайрылуу аркылуу сабак жыйынтыкталат.</p>
<p>Баалоо</p>	<p>5 мин</p>	<p>Сабактын жүрүшүндө калыптандыруучу баалоонун техникалары колдонулат.</p> <p>Ар бир студент тапшырмаларда берилген баалоо критерийлерине таянып бири-бирин баалашат.</p> <p>8-9упай – «5»</p> <p>6-7упай – «4»</p> <p>4-5упай – «3»</p> <p>3 же андан аз упай – «2»</p>

Үчүнчү бап боюнча корутунду

Бул бап «Колледж студенттерине «Манас таануу» курсун окутууну этнопедагогикалык негизде өркүндөтүүнүн илимий-методикалык негиздери»деп аталат, анын «Студенттердин этнопедагогикалык компетенттүүлүктөрүн калыптандырууда «Манас» эпосунун ролу» деген бөлүгүндө кыргыз эл педагогикасындагы ата жана бала түшүнүгүн этномаданий негизде «Манас» эпосунун мисалында студенттерге жеткирүү технологиялары«бала», «балалуу болуу», «туяк», «туяк калтыруу», «мураскер тандоо» сыяктуу элдик педагогикалык идеялар менен байланышта каралат. Мында борбордук орунда Жакып менен Чыйырдынын балалуу болуу үчүн элдик салттарды, ишенимдерди аткаруусу көрсөтүлөт. Муну көрсөтүү үчүн окутуу процессинде: биринчиси, тексттен алынган мисалдар; экинчиси, этнографиялык эмгектер; үчүнчүсү, Манас доорундагы баланын төрөлүшүнө байланыштуу салттарды азыркы кыргыз салттары менен салыштыруу технологиялары колдонулуп, студенттердин этномаданий компетенттүүлүгү жогорулайт. Кыргыз эл педагогикасындагы болочоктогу баатыр баланын калыптануу процессин студенттерге үйрөтүү технологиялары «Манас» эпосунун сюжетин этнопедагогикалык аспектиде тааныштыруунун кийинки этабында чыгармадагы Манастын бала чагын көрсөтүү менен байланышат. Кыргыз элинин этномаданий түшүнүгүндөгү мекенчилдик идеясын «Манас» эпосунун мисалында студенттерге жеткирүү технологияларын ишке ашыруу үчүн диссертацияда көптөгөн мисалдар келтирилет. Мына ушул концепциянын идеяларын жүзөгө ашыруу үчүн медициналык колледждерде «Манас таануу» курсун окутууда студенттердин этномаданий компетенттүүлүктөрүн калыптандырууга өзгөчө мүмкүнчүлүктөр бар экендиги белгилеп, аларга төмөнкүлөр көрсөтүлөт: эпосто кыргыздардын байыркы доордон азыркы күнгө чейинки эл турмушунун ар тараптуу чагылдырылышы; эпостун тексттинде элдик акылмандуулуктун берилиши; чыгармада элдик салттардын, жөрөлгөлөрдүн кеңири көрсөтүлүшү; «Манас» эпосуна элдик рухтун өтө бекем синдирилиши; чыгарманын аябагандай бай

жана көркөм элдик тил менен айтылышы; манасчылардын элдик педагогдор болгондугу ж.б.

Студенттердин этнопедагогикалык компетенттүүлүктөрүн калыптандырууда «Манас» эпосунун ролун аныктоо үчүн андан ары «компетенттүүлүк» түшүнүгүнүн мааниси такталган. «Манас таануу» дисциплинасын окутуу процессиндеги студенттер ээ болуучу этномаданий булактар көрсөтүлөт.

Студенттер «Манас таануу» курсун окуп-үйрөнүү процессинде этнотилдик, этноэтикеттик, этнопедагогикалык, этноэкономикалык, этнографиялык маданий баалуулуктарга ээ болот, аларга ээ болуу үчүн окутуучу менен окуу каражаттарынын (көркөм текст, окуу программасы, окуу китеби, аудио жана видео каражаттары, кошумча илимий жана методикалык эмгектер ж.б.) биримдиктеги таасирин алууга тийиш.

Студенттерге этномаданий жактан билим жана тарбия берүүнүн негизги милдети жана максаты – жаштардын этникалык маданиятын өнүктүрүү, ошол аркылуу алардын этномаданий компетенттүүлүгүн азыркы шарттары ылайык калыптандыруу, ал мындай деңгээлден турат: этнофилологиялык (элдик тил, элдик оозеки чыгармачылык, оозеки сөз өнөрү); этнокөркөм чыгармачылык (элдик айтыш, элдик ыр-күү, элдик бий, чечендик өнөр, кол өнөрчүлүк ж.б.); этно этикет, б.а., эл тарынбынан иштелип чыккан эреже-нормаларды сактоо менен жүрүш-турушун калыптоо; этникалык аспектиден дүйнө таануу, б.а., жаратылышка жана коомго, адамдарга илимий теориялар боюнча мамиле кылган, эмпирикалык тажрыйбалар аркылуу ой жүгүртүү.

Ушул эле бапта «Манас таануу» дисциплинасын окутуу процессинде студенттерге «жети ата» түшүнүгү менен тааныштыруу, элдик медицинага байланыштуу этномаданий билим берүү, студенттердин этноастрологиялык, этнокосмологиялык түшүнүктөрүн калыптандыруу, элдик ишенимдер менен азыркы студенттерди тааныштыруу технологиялары ар бири өз-өзүнчө каралат.

Экинчи бөлүк «Медициналык багыттагы колледждерде «Манас таануу» курсун окутуунун дидактикалык принциптери жана методикалык өзгөчөлүктөрү» деп аталып, анда дидакт окумуштуулар аныктаган акыл-эстүүлүк жана аң-сезимдүүлүк, көрсөтмөлүүлүк, системалуулук жана ырааттуулук, бышыктык, жеткиликтүүлүк, теориянын практика менен байланышы, тарыхка кайрылуу, улануучулук, гумандуулук принциптерине илимий мүнөздөмөлөр берилип, кайсыл принцип эпосту окутууда кандайча ишке ашырылгандыгы көрсөтүлөт. Мисалы, илимий принцип «Манас» эпосунун чыгыш доорун аныктоодо, Манастын прототиби болушу мүмкүнбү деген суроону чечмелөөдө, 1952-жылдагы «Манас» эпосунун элдүүлүгү боюнча конференциянын материалдарын талкуулоодо кандайча ишке ашкандыгы эмгекте кеңири баяндалат. Мындай принциптерди ишке ашыруу, окутуу процессинде колдонуу бир нече факторлорго байланыштуу: окутуучунун илимий дидактика боюнча билимине, компетенттүүлүгүнө; кайсыл учурда кандай дидактикалык принциптерге таянуу керектигин андап билүүсүнө; окутуучу менен студенттин чыгармачылык иш-аракеттеринин биримдигине ж.б.

«Манас» эпосунун негизиндеги курсту окутууда студенттердин этнопедагогикалык түшүнүктөрүн калыптандыруунун технологиялары» деген 3-бөлүктө бир нече технологияларды көрсөттүк. Биринчи технологиялар топтому – интернет материалдарына негиздеп, манасчылар (С.Орозбаков, С.Каралаев) тууралуу фактыларды изилдеп, үйрөнүп, башка манасчылар тууралуу ошондой материал даярдоо. Экинчи технологиялар топтому – «Манас» таануу курсун башка дисциплиналардан берилүүчү илимий билимдер менен интеграциялоо.

Биздин «Манас таануу» курсубуз медициналык колледждерде окутулуп жаткандыктан медициналык багыттагы илимий-билимдер менен интеграциялоо өзгөчө мааниге ээ. Анын мисалын таблицада чагылдырып бердик.

ЖАЛПЫ ЖЫЙЫНТЫКТАР ЖАНА СУНУШТАР

«Манас таануу» дисциплинасын медициналык багыттагы колледждерде окутуунун башкы максаты – кыргыз улутунун руханий бай мурасынын мактанчы болгон «Манас» эпосунун идеясын, темасын, тилин, оозеки формадан жазылып алынышын, китеп түрүндө басылышын, манасчылардын чыгармачылык өзгөчөлүктөрүн, изилденишин ж.б. проблемаларын болочок медицина кызматкерлерине тааныштыруу менен аларды мекенчилдикке, адептүүлүккө тарбиялоо, улуттук аң-сезимди жогорулатууга салым кошуу. Ошол эле кезде «Манас» эпосуна сиңдирилген кыргыз элинин медициналык салттуу билимдерин өздөштүрүү, аларды ишмердүүлүгүндө пайдалана алууга жетишүү.

Биздин диссертациялык изилдөө «Манас таануу» дисциплинасын медициналык багыттагы колледждерде окутуу проблемасына арналуу менен окутуучулардын адабий-теориялык, кесиптик компетенттүүлүгүн, чыгармачылык ишмердүүлүгүн жогорулатууга жардам берет, аталган курсту үйрөтүү процессинде окутуучулардын методикалык ишмердүүлүгүн өнүктүрүүгө көмөк көрсөтөт.

Диссертацияда алдыга койгон божомолду жана милдет-максатты аткаруу менен изилдөөбүздөн жалпысынан төмөнкүдөй *жыйынтыктарды* чыгардык:

Биринчи милдет «Манас таануу» дисциплинасы боюнча илимий-теориялык адабияттарды талдоо аркылуу бул курстун ааламдашуу доорундагы функцияларын, аталган дисциплинанын жаштарды окутуу тарбиялоодогу маанисин жана ордун аныктоо болгондуктан, ага ылайык «Манас» эпосунун азыркы ааламдашуу доорундагы массалык маданияттын таасиринде турган кыргыз балдарына таалим-тарбиясы канчалык зарыл экендигин, алардын мекенчил, адептүү инсан болуп калыптанышында, эне тилин өздөштүрүүсүндө бул чыгарманын баа жеткис ролу бар экендигин көрсөттүк. Аталган проблеманы көрсөтүү үчүн педагог-окумуштуулардын, адабият таануучулардын, психологдордун, маданият өкүлдөрүнүн пикирлерине таяндык жана ал пикирлерди эмгекте чагылдырдык.

Экинчи милдет «Манас таануу» дисциплинасын окуп-үйрөнүүнүн тарыхына жана анын изилденишине талдоо жүргүзүү, курсту колледждерде этнопедагогикалык негизде окутуунун методологиялык таянычтарын көрсөтүүгө арналгандыктан, аталган курсту окуп-үйрөнүүнүн кыска тарыхына обзордук экскурс жасалды, окуу программалары, окуу китептерди каралды, темабызга тиешелүү көптөгөн окумуштуулардын эмгектерине анализ берилди, изилдөөгө алган илимий темага ылайык философиялык, адабият таануучулук, педагогикалык багыттагы методологиялык эмгектерди тарыхый-хронологиялык тартипте анализдеп чыктык.

Үчүнчү милдет медициналык колледждерде «Манас таануу» дисциплинасынын мазмунун аныктоого коюлуучу талаптарды иштеп чыгуу жана аларды илимий жактан негиздөө, окуу материалдарынын педагогикалык шарттарын, окутуунун дидактикалык принциптерин, студенттерди ээ кылуучу компетенттүүлүктөрдү аныктоо болгондуктан аталган курстун программалары салыштырылды, окутуунун дидактикалык принциптери кайсыл учурда кандайча ишке ашырылгандыгы конкреттүү мисалдардын негизинде көрсөтүлдү. Студенттердин этномаданий, тилдик-коммуникативдик компетенттүүлүктөрүн жогорулатуунун салттуу жана инновациялык технологияларын «Манас таануу» дисциплинасын медициналык колледждерде окутууну этнопедагогикалык негизде өркүндөтүүнүн мисалында практикага сунушталды.

«Манас таануу» дисциплинасынын медициналык колледждерде окутууну этнопедагогикалык негизде өркүндөтүүнүн технологияларын иштеп чыгып, аларды экспериментте сынактан өткөрүү диссертациябыздын **төртүнчү милдети** болуп, бул милдетти аткаруу үчүн аталган дисциплинаны окутуунун ар түрдүү ыкмаларын, жолдорун, каражаттарын сунуш кылдык, аларды колдонуу үчүн медициналык колледждердин окутуу процессин көрсөтүүгө аракет кылдык. Ушул эле милдетке ылайык сунушталган методикалык ыкмалардын, жолдордун натыйжалуулугун эксперимент аркылуу текшерүү болгондуктан Баткен, Жалал-Абад жана Ош областындагы медициналык

колледждерде сынак жүргүздүк, ал жүргүзгөн сынактар биз сунуш кылган технологиялардын эффективдүүлүгүн ырастады.

Диссертациядан улам төмөнкүдөй *практикалык сунуштарды* айтуу зарыл деп эсептейбиз:

1. Манасчылардын айтуусундагы эпостон үзүндүлөрдү CD, DVD дисктер түрүндө таратуу жана аларды интернетте кеңири жарыялоо зарыл;
2. «Манас таануу» дисциплинасы үчүн зарыл болгон хрестоматияларды, адабият таануу багытындагы макалалар жыйнактарын басып чыгаруу кажет;
3. «Манас таануу» дисциплинасын окутуу боюнча методикалык колдонмолорду, алдыңкы тажрыйбаларды жыйынтыктаган эмгектерди окутуучуларга жеткирүү учур талабы болуп эсептелет.

Биздин диссертация «Манас таануу» дисциплинасынын медициналык колледждерге окутуу боюнча эң алгачкы эмгек, бул тема келечекте ар түрдүү аспектиден дагы тереңдетилет.

ПАЙДАЛАНЫЛГАН АДАБИЯТТАР:

1. Абакиров К. Манастаануу илиминин калыптанышы жана өнүгүшү. Монография [Текст] / К.Абакиров. – Үрүмчү, Шинжаң «Манас» изилдөө борбору, 2016. – 377 б.
2. Абдылдаев, Э. Об эволюционном развитии эпоса «Манас» [Текст]: Автореферат дис. на соискание учен. степени канд. филол. наук. 10.07.07 / Э.Абдылдаев. – Фрунзе, АН Кирг. ССР. Ин-т языка и литературы, 1967. – 28 с.
3. Абдылдаев Э. «Манас» эпосунун тарыхый өнүгүшүнүн негизги этаптары [Текст] / Э.Абдылдаев. – Ф.: «Илим», 1981. – 264 б.
4. Абдылдаев Э. Кыргыз фольклорунун тарыхынан. Сын макалалар [Текст] / Э.Абдылдаев. – Ф.: «Кыргызстан», 1983. – 96 б.
5. Абдылдаев Э. «Манас» эпосунун историзми [Текст] / Э.Абдылдаев. – Ф.: «Илим», 1987. – 157 б.
6. Абдымомунова, Г.А. «Манас» эпосунун негизинде жаштарды атуулдукка тарбиялоо [Текст]: пед. илим. кан. деген окумуш. даражаны из. үчүн жазыл дисс. авторефераты. 13.00.01. / Г.А.Абдымомунова – Б.: 2009. – 19 б.
7. Абдыразаков А. «Манас таануу» курсунун жаңы программасы [Текст] / А.Абдыразаков // Кутбилим. – 2008. – 11-апр.
8. Абдыракунов Т. Бабалардан калган сөз. Адабий изилдөө [Текст] / Т.Абдыракунов. – Ф.: Адабият, 1990.
9. Абрамзон, С.М. Этнографическая работа в Киргизии [Текст] / С.М.Абрамзон // Сов. этнография. – 1931. – №1-2
10. Абрамзон, С.М. Современное манапство в Киргизии [Текст] / С.М.Абрамзон // Сов. этнография. – 1931. – №3-4
11. Абрамзон, С.М. Очерк культуры киргизского народа. [Текст] / С.М.Абрамзон– Ф.: 1946. – 123 с.
12. Абрамзон, С.М. К семантике киргизских этнономов [Текст] / С.М.Абрамзон // Сов. этнография. – 1946. – №3. – 155-159 сс.

13. Абрамзон, С.М. Киргизской национальной узор [Текст] /С.М.Абрамзон // Сов. этнография. – 1950. – №1. – 146-157 сс.
14. Абрамзон, С.М. Полевые этнографические работы в Киргизской ССР в 1953 г. [Текст] / С.М.Абрамзон //Сов.этнография.– 1954. – №2. – 155-158 сс.
15. Абрамзон С.М. Кыргыз жана Кыргызстан тарыхы боюнча тандалма эмгектер [Текст] / С.М.Абрамзон. – Б.: «Кыргызстан-Сорос» фонду, 1999. – 895 б.
16. Адиев К. «Манас» эпосундагы салыштырууларды окутуу [Текст] / К.Адиев // Мугалимдер газетасы. – 1989. – 21-июль.
17. Айдаркулов К. «Манас» эпосундагы элдик оюндар [Текст] / К.Айдаркулов. – Б.: 1994. – 54 б.
18. Айтматов Ч. Асман жана сөз // «Манас» Саякбай энциклопедиясы: Академик А.Акматалиевдин жалпы редакциясы астында [Текст] / Ч.Айтматов. – Б.: «Принт Экспресс. – 2016. – 6-9-бб.
19. Айтматов Ч. Байыркы кыргыз рухунун туу чокусу / Айтматов Ч. Чыгармаларынын сегиз томдук жыйнагы. 8-т., 2-бас. [Текст] / Ч.Айтматов. – Б.: «Учкун», 2009. – 9-19-бб.
20. Акимкулова Г.А. Использование этнопедагогической лексики как средства взаимосвязанного изучения родной (киргизской) и русской литератур: На материале эпоса «Манас» и «Слова п полку Игореве» автореф. дисс. на соис. пан. пед. наук. 13.00.01 / [Текст] / Г.А.Акимкулова. – Москва,. – 20 с.
21. Акматалиев А. «Манастын жети осуяты» [Текст]/ А.Акматалиев. - Изб. 2- том. – Б.: Шам, 1998. – 424 б.
22. Акматалиев А. Баба салты, эне адеби: элдик салт [Текст] / А.Акматалиев. – Б.: Баласагын, 1993. – 220 б.
23. Акматалиев А. Каада-салт, үрп-адат, адамдык оң-терс сапат [Текст] / А.Акматалиев. – Б.: Бийиктик, 2002. – 400 б.
24. Акматалиев А. Кыргыздын көөнөрбөс дөөлөттөрү [Текст] / А.Акматалиев. – Б.: Шам, 2000. – 348 б.

25. Акматалиев А.А. Балдарга арналган салт жана ырым-жырымдар [Текст] / А.А.Акматалиев. – Б.: 2000. – 224 б.
26. Акматалиев, А. Кыргыз адабияты: тарых жана мезгил. [Текст] / А.Акматалиев. - Б., «AVRASYA SAYINCILIK», 2010. – 940 б.
27. Акматов Б. «Манас» эпосун окутуунун айрым маселелери [Текст] / Б.Акматов // Мугалимдер газетасы. – 1990. – 21-сент.
28. Акмолдоева Ш.Б. Древнекыргызская модель мира (на материалах эпоса «Манас») [Текст] / Ш.Б.Акмолдоева. – Б.:«Илим», 1996. – С. 219.
29. Акмолдоева Ш.Б.К проблеме философского исследования эпоса «Манас» // Эпос «Манас» и эпическое наследие народов мира: Тезисы международного научного симпозиума, посв. 1000-летию эпоса «Манас» [Текст] / Ш.Акмолдоева. –Б.: «Кыргызстан», 1995. – С. 167-168
30. Алимбеков, А. Мектеп окуучусунун этномаданий компетенциялары [Текст] / Алимбеков А. // Шоокум. – 2012. - №2. – 26-б.
31. Алимбеков, А. Кыргыз элинин билим берүү салттары [Текст] / Алимбеков А. – Б.: Алтын тамыр, 2001 – 42 б.
32. Алимбеков, А. Кыргыз этнопедагогикасы [Текст] / Алимбеков А. – Б.: Алтын тамыр, 1997. – 62 б.
33. Алимбеков, А. Теория и практика этнопедагогической подготовки учителя в системе высшего педагогического образования [Текст]: автореф. дисс. док.пед. наук: 13.00.01 /А.Алимбеков. – Бишкек, 2010. – 42 с.
34. Алимбеков, А. Формирование у будущих учителей готовности к эстетическому воспитанию младших школьников на прогрессивных традициях народной педагогики (На материале педвузов Киргизии): [Текст]: автореф. дис. ... канд. пед. наук: / А.Алимбеков. 13.00.01. – Москва, 1990. – 25с.
35. Анаркулов Х.Ф. Кыргыз эл оюндары [Текст] / Анаркулов Х.Ф. – Б.: Кыргызстан, 1991. – 246 б.
36. Анаркулов Х.Ф. Кыргызские народные подвижные игры и физические упражнения [Текст] / Анаркулов Х.Ф. –Б.: 2003. – 205 с.

37. Анаркулов Х.Ф. Кыргызские народные подвижные игры, физические упражнения и современность [Текст] / Анаркулов Х.Ф. –Б.: 2003. – 284 с.
38. Анаркулов Х.Ф. Пути повышения эффективности физического воспитания школьников на основе учёта региональных факторов и народных подвижных игр (на материале Киргизской ССР) [Текст]: автореф. дис... док. пед. наук: / Х.Ф.Анаркулов. 13.00.01. – Б.: 1980. – 19 с.
39. Алымов Б. Кыргыз совет адабиятын окутуунун методикасы. Жогорку окуу жайларынын студенттери үчүн окуу китеби [Текст] / Б.Алымов. – Ф.: «Мектеп», 1981. – 219 б.
40. Алымов Б. «Биздин адабиятты» 7-класста окутуу [Текст] / Б.Алымов. – Ф.: Мектеп, 1983. – 250 б.
41. Алымов Б. Аалы Токомбаевдин чыгармаларын окутуу [Текст] / Б. Алымов.– Ф.: Мектеп, 1976. –188 б.
42. Алымов Б. Кыргыз адабиятын (1920-1990-ж.ж.) мектепте окутуунун илимий-методикалык негиздери: Педагогикалык илимдердин доктору деген окумуштуулук даражаны изденүү үчүн илимий доклад түрүндөгү диссертациянын авторефераты [Текст] / Б.Алымов. /13.00.02. – Б.: 1994. – 42 б.
43. Алымов Б. Кыргыз совет адабиятын окутуу методикасы. II китеп [Текст] / Б.Алымов. – Ф.: «Мектеп», 1991. – 310 б.
44. Алымов Б. Кыргыз совет адабиятын окутуунун айрым маселелери [Текст] / Б.Алымов. – Ф.: «Мектеп», 1976. – 286 б.
45. Алымов Б. Мектеп сочинениеси [Текст] / Б.Алымов. – Ф.: «Мектеп», 1982. – 111 б.
46. Апыш Б. Педагогика [Текст] / Б.Апыш, Д.Бабаев, Т.А.Жоробеков. – Ош, 2003. – 440 б.
47. Апышов Б. Тарбия жараяны (окуу куралы) [Текст] / Б.Апышов. – Б.: 2008. – 126 б.

48. Аристов Н.А. Усуни и кыргызы или кара-киргызы. Очерки истории и быта населения западного Тянь-Шаня и исследования по его исторической географии. Ч. I-II. [Текст] / Н.А.Аристов. –Б.: Илим, 2001. – 582 с.

49. Арсалиев, Ш.М.-Х. Использование произведений национальной культуры в подготовке учителей начальных классов [Текст]: автореф.дисс ... канд. пед. наук: 13.00.01 / Ш.М.Арсалиев. – Москва, 1993.– 23 с.

50. Артыкбаев К. Кыргыз адабияты. XI класс үчүн окуу китеби: Ондолуп, толукталып 4-бас. [Текст] / К.Артыкбаев, К.Асаналиев, С.Байгазиев, К.Иманалиев, Н.Ишекеев, А.Муратов. – Б.: Билим-компьютер, 2013. – 336 б.

51. Асаналиев К. Көркөм нарк[Текст] / К.Асаналиев. – Ф.: 1988.–131б.

52. Асанов У.А. Кыргызская наука в лицах: Краткий исторический и библиографический свод. [Текст] // Отв. ред. академик У.А Асанов. – Б.: Центр госязыка и энциклопедии, 2002. – 544 стр.

53. Асипова Н.А. Келечектеги мугалимдердин этномаданий компетенттүүлүгүн калыптандыруу маселелери жөнүндө. Китепте: Кыргызстан менен Түркиянын билим берүү жана экономикалык байланыш жолдору [Текст] / Түз.: Г.Таджиева. – Б.: 2008. – 220-224-бб.

54. Асипова, Н. Билим философиясы жана тарыхы. Окуу китеби [Текст] / Н.Асипова. – Бишкек: КТМУ, 2010. – 240 б.

55. Ауэзов М. Киргизская народная героическая поэма «Манас» // китепте: Ауэзов М. Мысли разных лет [Текст] / М.Ауэзов. – Алма-Ата, 1959. – С. 459-555

56. Афанасьева А.Б. Этнокультурное образование в России: Теория, история, концептуальные основы. Монография [Текст]: А.Б.Афанасьева. – СПб.: Изд-во «Университетский образовательный округ Санкт-Петербурга и Ленинградской области», 2009.

57. Бабанский Ю.К. Избранные педагогические труды [Текст] / Ю.К.Бабанский. –М.: Педагогика, 1989. – 560 с.

58. Бабанский Ю.К. Оптимизация процесса обучения: общедидактический аспект [Текст] / Ю.К.Бабанский. – М.: 1977.

59. Бабанский Ю.К. Оптимизация учебно-воспитательного процесса [Текст] / Ю.К.Бабанский.– М.: 1992.
60. Байгазиев С. «Манас» эпосунун руханий, адептик-философиялык, патриоттук улуу дөөлөттөрү жана педагогикалык асылнарктары [Текст] / С.Байгазиев. – Б.: 2014. – 600 б.
61. Байгазиев С. «Манасты» мектептерде жана жогорку окуу жайларында окутуу: абалы, проблемалары, милдеттери [Текст] / С.Байгазиев // Кутбилим, 2011, 1, 21-июнь
62. Байгазиев С. Адамды жана атуулду жараткан педагогика же Бектур Исаковдун альтернативалуу окутуусу [Текст] / С.Байгазиев // Кутбилим, 2012, 22-фев.
63. Байгазиев С. Гумандуу педагогика [Текст] / С.Байгазиев. – Б.: Алтын тамга, 2006. – 628 б.
64. Байгазиев С. Кыргыз Республикасынын жарандарын, жаш муундарын рухий-адептик, патриоттук жактан тарбиялоо концепциясы [Текст] / С.Байгазиев, Б.Жээнбеков // Кутбилим, 2010, 20-авг.
65. Байгазиев С. Манастаануу: жогорку окуу жайларынын студенттери үчүн [Текст] / С.Байгазиев. – Б.: Гүлчынар, 2010. – 176 б.
66. Байгазиев С. Окутуунун жана тарбиялоонун философиясы [Текст] / С.Байгазиев. – Б.: 2012. – 476 б.
67. Байгазиев С. Улуу Манас улутубуздун дил жана тил бешиги [Текст] / С.Байгазиев. – Б.: Эркин-Тоо, 1995. – 80 б.
68. Байгазиев С. Цивилизация жана Ата журт тагдыры [Текст] / С.Байгазиев. – Б.: Гүлчынар, 2008. – 798 б.
69. Байгазиев С.О. «Манас» эпосу: Каныкейдин улуу махабаты жана анын образынын рухий-адептик, патриоттук сабактары [Текст] / С.Байгазиев. – Б.: 2013. – 84 б.
70. Байгазиев С.О. Өлкөбүздөгү бүгүнкү адеп тарбиясы: абалы жана проблемалары // Педагогика илимдеринин доктору, профессор Абдыкерим Муратовдун 60 жылдык мааракесине карата 2017-жылдын 12-майында

И.Арабаев атындагы КМУда өткөн «Ааламдашуу доорундагы адабият менен педагогиканын орду» деп аталган эл аралык илимий-тажрыйбалык конференциянын материалдары [Текст] / С.Байгазиев / И.Арабаев атындагы КМУнун Жарчысы. – Б.: 2017. – 1-Чыг. 2-бөлүк, Серия: педагогика жана психология. – 12-13-бб.

71. Байгазиев, С. «Аялзаттын тунугу, ак жоолуктун улугу» Каныкей – Ала-Тоолук кыздардын руханий-адептик маягы [Текст] / С.Байгазиев. – Б.: 2016. – 68 б.

72. Байгазиев, С. «Манас» эпосу: тарыхый эстутумга, антимаңкурттук рухка жана мекенчилдикке тарбиялоо [Текст] / С.Байгазиев. – Б.: 2012

73. Байгазиев, С. «Манас» эпосундагы баланы эркин тарбиялоо философиясы [Текст] / С.Байгазиев. – Б.: 2012. – 64 б.

74. Байгазиев, С. «Манас» эпосунун биримдик, достук, ынтымак жөнүндөгү улуу идеялары – бүгүнкү жарандык тарбиянын тиреги [Текст] / С.Байгазиев. – Б.: 2012

75. Байгазиев, С. «Манасты» окутуу боюнча айрым методикалык амалдар [Текст] // Байгазиев С. Гумандуу педагогика. – Б.: Алтын тамга, 2006. 433-446 бб.

76. Байгазиев, С. «Манастын» ата-эне жөнүндөгү этнопедагогикалык осуяты [Текст] / С.Байгазиев. – Б.: 2012. - 62 б.

77. Байгазиев, С. Айкөл Манас [Текст] / С.Байгазиев. – Б.: Текник, 2002. – 168 б.

78. Байгазиев, С. Айкөл Манастын адеп-ахлак кодекси. Осуят китеп [Текст] / С.Байгазиев. – Б.: 2018. – 144 б.

79. Байгазиев, С. Ак калпак кыргыздын рух дөөлөтү: этика жана этнопедагогика [Текст] / С.Байгазиев. – Б.: 2015. – 292 б.

80. Байгазиев, С. Бала Манастын инсан катары калыптанышында эмгек тарбиясынын ролу [Текст] / С.Байгазиев. – Б.: 2012

81. Байгазиев, С. Балдарга Манас баатыр жөнүндө [Текст] / С.Байгазиев. – Б.: Гүлчынар, 2008. – 164 б.

82. Байгазиев, С. Улутту сактап келген улуу наркты окуталы: «Манасты» мектептерде жана жогорку окуу жайларында окутуунун концепциясы [Текст] / С.Байгазиев// Кыргыз туусу, 2012, 8-май

83. Баитова, Ф.Т. «ЖОЖдордо этнопедагогикалык билим берүүнүн мазмунун «Манас» эпосунун таалим-тарбия дөөлөттөрү аркылуу өркүндөтүүнүн жолдору» [Текст] / Ф.Т.Баитова // «Көчмөндөр цивилизациясы: эпостук чыгармалар жана спорттун улуттук түрлөрү» / Эл аралык илимий практикалык конференциянын материалдарынын жыйнагы. – Бишкек, 2014. – 57-62-бб.

84. Баитова, Ф.Т. «Манас» эпосу аркылуу болочок мугалимдерди этнопедагогикалык жактан даярдоонун азыркы абалы [Текст] / Ф.Т.Баитова // Наука и новые технологии. – Бишкек, 2010. – №6. – 200-203-бб.

85. Баитова, Ф.Т. «Манас» эпосу аркылуу болочок мугалимдерди этнопедагогикалык жактан даярдоонун мазмуну жана структурасы, критерийлери [Текст] / Ф.Т.Баитова // «Манас» эпосунун феномени». Манасчы Уркаш Мамбеталиевдин жаркын элесине арналган Республикалык илимий-практикалык конференциянын жыйнагы. – Бишкек, 2013.– 83-87-бб.

86. Баитова, Ф.Т. «Манас» эпосу аркылуу болочок мугалимдерди этнопедагогикалык жактан даярдоо боюнча эксперименталдык-тажрыйба иштеринин натыйжалары [Текст] / Ф.Т.Баитова // Наука и новые технологии. – Бишкек, 2014. – №6. – 108-112-бб.

87. Баитова, Ф.Т. «Манас» эпосу аркылуу болочок мугалимдерди этнопедагогикалык жактан даярдоо. – Пед. илим. канд. деген окумуш. даражаны из. үчүн жазыл дисс. авторефераты. 13.00.01 / Ф.Т.Баитова. – Б.: 2016. – 22 б.

88. Баитова, Ф.Т. «Манас» эпосу мугалимдин этнопедагогикалык билимдеринин кенчи катары [Текст] / Ф.Т. Баитова // Известия ВУЗов. – Бишкек, 2009. – №9. – 243-246-бб.

89. Баитова, Ф.Т. «Манас» эпосундагы түрк элдеринин биримдиги [Текст] / Ф.Т.Баитова // И. Арабаев атындагы КМУнун жарчысы, 2014. – №4. – 192-194-бб.

90. Баитова, Ф.Т. «Манас» эпосундагы эл достугу, ынтымак, биримдик идеяларынын берилиши [Текст] / Ф.Т.Баитова // И. Арабаев атындагы КМУнун жарчысы, 2012. – №2. – 99-100-бб.

91. Баитова, Ф.Т. «Манас» эпосунун руханий дөөлөттөрү магистрлерге этнопедагогикалык билим берүүнүн кенчи катары [Текст] / Ф.Т.Баитова // Ош МУнун жарчысы. – Ош, 2011. – №3. – 133-136-бб.

92. Баитова, Ф.Т. «Манас» эпосунун таалим-тарбия дөөлөттөрү аркылуу этнопедагогикалык билим берүүнүн мазмунун иштеп чыгуунун теориялык негиздери [Текст] / Ф.Т.Баитова // И. Арабаев атындагы КМУнун жарчысы, 2014. – №4. – 194-196-бб.

93. Баитова, Ф.Т. Болочок мугалимдерге «Манас» эпосунун педагогикалык дөөлөттөрү жөнүндө [Текст] / Ф.Т.Баитова // Вестник Исык-Кульского университета. – Каракол, 2011. – №30. – II часть. – 34-38-бб.

94. Баитова, Ф.Т. Мамлекетибиз улуттук идеологияга муктаж [Текст] / Ф.Т.Баитова // «Жетиген» Республикалык көп тармактуу коомдук журнал.– Бишкек, 2012. – №10.– 54-55-бб.

95. Баитова, Ф.Т. Проблемы этнопедагогической подготовки будущего учителя на материалах эпоса «Манас» [Текст] / Ф.Т.Баитова // «Педагогика и психология» журнал Казахского национального педагогического университета им. Абая. – Алматы, 2012. – №1 – С. 37-40.

96. Байтур А. Кыргыз тарыхы [Текст] / А.Байтур. – Б. Бийиктик, 2003. – 346 б.

97. Бакиева Г.А. «Манас» и самосознание кыргызской культуры // Эпос «Манас» и эпическое наследие народов мира: Тезисы международного научного симпозиума, посв. 1000-летию эпоса «Манас» [Текст] / Г.А.Бакиева. –Б.: «Кыргызстан», 1995. – С. 170-173

98. Бактыгулов Дж.С. Основные этапы истории изучения эпоса «Манас» //Эпос «Манас» и эпическое наследие народов мира: Тезисы международного научного симпозиума, посв. 1000-летию эпоса «Манас» [Текст] / Дж.С.Бактыгулов, Ж.Д.Самиева. –Б.: «Кыргызстан», 1995. – С. 23-25.

99. Бактыгулов Дж.С. «Манас» эпосу жана кыргыз элинин түзүлүшү // китепте: Алп манасчы [Текст] / Дж.С.Бактыгулов. – Б.: «Кыргызстан», 1995. – 32-35-бб.
100. Бактыгулов Дж.С. К истории организации и проведения научной конференции по изучению эпоса «Манас» в июне 1952 года в Бишкеке // китепте: «Манас» – улуу рух [Текст] / Дж.С.Бактыгулов. – Б.: 1995. – С. 191-193.
101. Бакчиев Т. Введение в манасоведение. Краткий курс лекций [Текст] / Т.Бакчиев. – Б.: «Текник», 2008. – 104 с.
102. Балтин П. Против фальсификации устных произведений [Текст] / П.Балтин // Советская Киргизия, 1952. – 15-май
103. Батаканова С.Т. Орто мектептерде кыргыз адабиятын окутууда көркөм чыгармаларга талдоо жүргүзүүнүн илимий-педагогикалык негиздери [Текст]: пед. илим. доктору дисс. авторефераты. 13.00.02 / С.Т.Батаканова. – Б.: 2011. – 42 б.
104. Батаканова, С. Мектепте көркөм чыгармаларды талдоонун илимий-педагогикалык негиздери. Монография [Текст] / С.Батаканова. – Б.: 2010. – 286 б.
105. Батманов И. «Манас» эпосу жөнүндө [Текст] /И.Батманов // Кызыл Кыргызстан, 1952, 21-май
106. Баялинов К. «Манас» эпосу жөнүндө [Текст] /К.Баялинов // Кызыл Кыргызстан, 1952, 25-май
107. Баялинов К. Киргизской эпос «Манас» [Текст] /К.Баялинов // Советская Киргизия, 1952, 27-май
108. Бартольд В.В. Избранные труды по истории кыргызов и Кыргызстана: Сост. О.Караев [Текст] / В.В.Бартольд. – Б.: Шам, 1996. – 608 с.
109. Бекбоев И. Элдик педагогика деген эмне? [Текст] / И.Бекбоев // Эне тили. – 1992, 14-апр.

110. Бекбоев И.Б. Инсанга багыттап окутуу технологиясынын теориялык жана практикалык маселелери. 2-бас. [Текст] / И.Б.Бекбоев. – Б.: «Педагогика века», 2004. – 384 б.
111. Бекмухамедова Н.Х. Эволюция женских образов эпоса «Манас» [Текст] / Н.Х.Бекмухамедова. – Б.: «Эркин-Тоо», 1997. – 118 с.
112. Бектенов, З. Кыргыз адабияты: Орто мектептин 8-классы үчүн окуу китеби [Текст] / З.Бектенов, Т.Байжиев. – Ф.: 1948. – 283 б.
113. Бернштам А.Н. Эпоха возникновения великого киргизского героического эпоса «Манас» [Текст] / А.Н.Бернштам. – Ф.:«Кыргызмамбас», 1946. – с. 149
114. Беспалько В.П. Педагогика и прогрессивные технологии обучения [Текст] / В.П.Беспалько. – М.: 1995. – 336 с.
115. Беспалько В.П. Слагаемые педагогической технологии [Текст] / В.П.Беспалько. – М.: 1989.
116. Бичурин И.Я. Описание Джунгарии Восточного Туркестана в древнем и нынешнем состоянии[Текст] / И.Я.Бичурин. – СПб.,1829
117. Бичурин И.Я. Соб. сведений о народах, обитавших в Средней Азии в древние времена (Соч. монаха Иакинфа). ч. I-II. [Текст] / И.Я.Бичурин. –СПб., 1851
118. Бичурин И.Я. Собрание сведений о народах, обитавших в Средней Азии в древние времена[Текст] / И.Я.Бичурин. – М.-Л., 1950. ч. 1. – С. 352
119. Богданова М. «Манас» эпосунун элдүүлүгү жөнүндө [Текст] / М.И.Богданова // Кызыл Кыргызстан, 1952, 11-май.
120. Богданова М. Киргизская литература. Очерк [Текст] / М.Богданова. – М.: Советский писатель, 1947. – 290 с.
121. Богданова М. Об эпосе «Манас» [Текст] / М.Богданова// Литературная газета, 1952. – 27-май
122. Богданова М. Очистить эпос «Манас» от антинародных наслоений [Текст] / М.Богданова// Советская Киргизия, 1952. – 18-апрель

123. Борбугулов, М. «Манас» эпосу: башаттары, эволюциясы [Текст] / М.Борбугулов. – Б.: 2004. – 159 б.
124. Ботоканова Г. «Манас» эпосундагы элдик дарыгерлик боюнча салттуу билимдер [Текст] / Г.Ботоканова // 2015-жылдын 24-25-октярбрында Үрүмчү шаарындагы Шинжаң педагогикалык университетинде болуп өткөн «Манас» жана кыргыз салты» деген темада эл аралык илимий талкуу жыйындын материалдары. – Үрүмчү (Кытай эл республикасы), Шинжаң «Манас» изилдөө борборунун материалдары 21, 2. – 546-547-бб.
125. Ботоканова Г.Т. Традиционные знания (философский анализ) [Текст] / Г.Ботоканова. – Б.: Кут-Бер, 2015. – 298 с.
126. Бутанаев В.Я История енисейских кыргызов[Текст] / Бутанаев В.Я Худяков Ю.С. // Абакан: ХГУ им. Н.Ф. Катанова, 2000. – С. 272.
127. Валиханов Ч.Ч. Соч. – ЗапискиРусского географического ов-ва по отделению этнографии. т. XXIX. – 1904.
128. Волков Г.Н. Письмо о «Манасе» [Текст] / Г.Н.Волков. // Литературный Кыргызстан. 1971. – №1. – С. 71-81.
129. Волков, Г.Н. Созвездия земли: избранная педагогическая публицистика [Текст] / Г.Н.Волков. – Чебоксары: Чувашкнигоиздат, 1979. – 460 с.
130. Волков, Г.Н. Народная педагогика[Текст]: Краткий словарь-справочник/ Г.Н.Волков. – М.:1996. –54 с.
131. Волков, Г.Н. Педагогика любви: Избранные этнопедагогические сочинения: В 2 т. [Текст] / Г.Н.Волков. – М.: Издательский Дом МАГИСТР-ПРЕСС, 2002. – Т. 2. – 460с.
132. Волков, Г.Н. Педагогика национального спасения: Избранные этнопедагогические сочинения [Текст] / Г.Н.Волков. – Элиста: АПП «Джангр», 2003.
133. Волков, Г.Н. Этнопедагогика [Текст] / Г.Н. Волков. – М.: Владос, 1999. – 168 с.

134. Волков, Г.Н. Этнопедагогика [Текст] / Г.Н.Волков. – М.: АСАДЕМА, 2000. – 176 с.
135. Волков, Г.Н. Этнопедагогика [Текст] / Г.Н.Волков. – Чебоксары: Чувашкнигоиздат, 1974. – 367 с.
136. Дароян С. К вопросу о народности эпоса «Манас» [Текст] / С.Дароян // Советская Киргизия, 1952. – 13 апр.
137. Дахужева, З.К. Этнокультурное ориентирование образовательной системы региона: Научно-педагогические основы и опыт реального функционирования в республике Адыгея [Текст]: автореф. дисс... канд. пед. наук: 13.00.01. / З.К.Дахужева. – Майкоп – 2003. – 18 с.
138. Дьяченко В.К. Новая дидактика [Текст] / В.К.Дьяченко. – М.: 2001.
139. Жакишев Ө. «Манас» эпосунун варианттары жөнүндө [Текст] / Ө.Жакишев // Кызыл Кыргызстан, 1952. – 28-май
140. Жирмунский В.М. Введение в изучение эпоса «Манаса» [Текст] / В.М.Жирмунский. – Ф.: 1948. – 111 с.
141. Жирмунский В.М. Тюркский героический эпос [Текст] / В.М.Жирмунский. – Л.: «Наука», 1974. – 727 с.
142. Жирмунский, В.М. Сравнительное литературоведение [Текст] / В.М.Жирмунский. – Л.: «Наука», 1979. – 386 б.
143. Жумалиев К. Манасчылар тууралуу түшүнүк берүү [Текст] / К.Жумалиев // Эл агартуу, 1987, №5
144. Жуматурду А. Кытайда «Манас» эпосун изилдөө. Китепте: Кыргыздар 14 томдук: санжыра, мурас, салт, элдик билимдер жана рухий маданият. 5-т. [Текст] / Түз.: К.Жусупов, К.Иманалиев. – Б.: «Бийиктик», 2011. – 405-411-бб.
145. Жуматурду А. Манасчылардын өздүк орду жана орток өзгөчөлүктөрү [Текст] / А.Жуматурду// 2015-жылдын 24-25-октярбрында Үрүмчү шаарындагы Шинжаң педагогикалык университетинде болуп өткөн «Манас» жана кыргыз салты» деген темада эл аралык илимий талкуу жыйындын материалдары. – Үрүмчү (Кытай эл республикасы), Шинжаң «Манас» изилдөө борборунун материалдары 21, 2. – 180-189-бб.

146. Зимогляд В. «Великий поход» – реакционная антинародная книга [Текст] / В.Зимогляд // Советская Киргизия, 1952. – 15-май
147. Ибраимов К. «Манас» эпопеясы – кыргыз элинин рухий феномени // «Манас» Ааламы: манастануу-фольклортаануу илимий журналы [Текст] / К.Ибраимов. – 2016. – №1. – 130-б.
148. Измайлов А.Э. Народная педагогика: педагогическое воззрение народов Средней Азии и Казахстана [Текст] / А.Э.Измайлов. – М.: Педагогика, 1991. – 256 с.
149. Иманалиев К. Кыргыз адабиятын окутуу методикасынын орчундуу маселелери [Текст] / К.Иманалиев. – Ф.: «Мектеп», 1984. – 176 б.
150. Иманалиев К. Кыргыз адабиятын окутуунун методикасы [Текст] / К.Иманалиев. – Ф.: «Мектеп», 1976. – 250 б.
151. Иманалиев К. Кыргыз мектептеринде адабиятты окутуунун жолдору. 9-10-класстар үчүн [Текст] / К.Иманалиев. – Ф.: «Мектеп», 1966
152. Иманалиев К. Кыргыз совет адабиятын окутуунун айрым маселелери. I китеп [Текст] / К.Иманалиев. – Ф.: «Мектеп», 1972
153. Иманалиев К. Орто мектептерде кыргыз адабияты боюнча проблемалык окууну уюштуруу иши [Текст] / К.Иманалиев. – Ф.: «Мектеп», 1981. – 144 б.
154. Иманалиев К. Орто мектептерде кыргыз адабиятын окутуунун методикасынын негизги маселелери [Текст] / К.Иманалиев. – Ф.: «Мектеп», 1973. – 208 б.
155. Иптаров С. Манасият – духовная основа возрождения культуры народа [Текст] / С.Иптаров // Русский язык и литература в школах Кыргызстана. – 1995. – № 4. – С. 9-16.
156. Иптаров С. Три священных символ-понятия в педагогической пансофии киргизов // Народная педагогика и современные проблемы воспитания: Материалы Всесоюзной научно-практической конференции [Текст] / С.Иптаров. – Ч.1. – Чебоксары: 1991. – С. 84-88.

157. Исаков Б. «Манас» сабагынын мааниси терең. Кыргыз Республикасынын Президенти Роза Отунбаевага Кыргыз Республикасынын Эл мугалими Бектур Исаковдон кат [Текст] / Б.Исаков. // Кутбилим, 2010. – 15-окт.
158. Исаков Б. Манас сабагы. III-XI класстар үчүн окуу китеби [Текст] / Б.Исаков. – Б.: 1994. – 650 б.
159. Исаков Б. Манастын жети осуяты [Текст] / Б.Исаков. – Б.: 1997
160. Исаков Б. Окутуп тарбиялоо (мугалимдер үчүн колдонмо) [Текст] / Б.Исаков. – Ф.: Мектеп, 1979. – 104 б.
161. Исаков Б. Санат сөз. 1-2-китептер [Текст] / Б.Исаков. – Б.: Учкун, 2005.
162. Исаков Б., Исакова Ч. Кыргыз адабияты. Орто мектептердин 8-классы үчүн окуу китеби. 1-бас., [Текст] / Б.Исаков, Ч.Исакова. – Б.: 2002.
163. Исаков, Б. «Манас» наама. Жогорку окуу жайларынын студенттери үчүн окуу куралы [Текст] / Б.Исаков. – Ф.: 2005.
164. Ишекеев Н. История изучения кыргызской литературы в школах республики и ее актуальные проблемы на современном этапе [Текст]: автореф. дисс. док. пед. наук: 13.00.02. / Н.И.Ишекеев – Алматы, 1994. – 45 б.
165. Ишекеев Н. Кыргыз адабиятын мектептерде окутуунун тарыхы [Текст] / Н.Ишекеев. – Б.: 1994. – 387 б.
166. Керимжанова Б. «Манас» эпосунун элдүүлүгү туура чечилүүгө тийиш [Текст] / Б.Керимжанова // Кызыл Кыргызстан, 1952, 5-июнь
167. Керимов Д. Айкөл Манас оюндары [Текст] / Д.Керимов. – Б.: «Улуу тоолор», 2016. – 208 б.
168. Кыдыралиев К. Этнопедагогика – улуттук нуктагы таанып-билүүнүн жана тарбиялоонун булагы [Текст] / К.Кыдыралиев. – Б.: 2010, 488 б.
169. Кыдырбаева Р.З. Эпос «Манас» [Текст]: Генезис. Поэтика. Сказительство / Р.З.Кыдырбаева. – Б., 1996. – 393 с.
170. Кыдырбаева, Р.З. Кыргыз адабий илиминин терминдер сөздүгү [Текст] / Р.З.Кыдырбаева, К.Асаналиев. – Б.: ОсОО «БИЛД», 2004. – 572 б.
171. Кыдырбаева, Р.З. «Манас» эпосун комплекстүү изилдөө маселелери

[Текст]/ Р.З.Кыдырбаева. – Б., 1984.

172. Кыдырбаева, Р.З. Генезис эпоса «Манас» [Текст]/ Р.З.Кыдырбаева. – Ф.: Илим, 1980. – 278 с

173. Кыдырбаева, Р.З. К проблеме традиционного и индивидуального в эпосе «Манас» [Текст]/ Р.З.Кыдырбаева. – Ф.: Илим, 1967. – 245 с.

174. Кыдырбаева, Р.З. Сказительское мастерство манасчи [Текст]/ Р.З.Кыдырбаева. – Ф.: Илим, 1984. – 118 с.

175. Кыдырбаева, Р.З. Специфические особенности варианта эпоса «Манас» в сказании М.Чокморова [Текст]/ Р.З.Кыдырбаева // в книге: «Манас» эпосунун варианттары. – Ф.: Илим, 1988. – 157 с.

176. Кыдырбаева Р. «В начале было слово...» [Текст] / Р.З.Кыдырбаева. – Б.: 2013. – 324 с.

177. Кырбашев К. «Манас» эпосунун стили [Текст] / К.Кырбашев. – Ф.: «Илим», 1983. – 174 б.

178. Кыргыз адабияты: терминдердин түшүндүрмө сөздүгү [Текст] / Түз.: Шериев Ж., Муратов А. – Б.: 1994. – 158 б.

179. Кыргыз адабияты: терминдердин түшүндүрмө сөздүгү. Толуктоолор менен 2-бас. [Текст] / Түз.: Шериев Ж., Муратов А. – Б.: 2003. – 200 б.

180. Кыргыз адабияты: энциклопедия [Текст] // Мамлекеттик тил жана энциклопедия борбору, Манастаануу жана көркөм маданияттын улуттук борбору. Башкы редактор: Ү.Асанов, жооптуу редактор: А.Акматалиев – Б.: 2004. – 408 б.

181. Кыргыз адабиятынын программасы (Жалпы орто билим берүүчү кыргыз мектептеринин V – XI класстары үчүн). Оңдолуп, толукталып 5-басылышы [Текст] Түз.: С.Байгазиев, А.Муратов. – Б.: «Билим» басма борбору, 2014. – 48 б.

182. Лернер И.Я. Дидактическая система методов обучения [Текст] / И.Я.Лернер. – М.: Знание, серия «Педагогика и психология», 1976. - №3.

183. Лернер И.Я. Дидактические основы методов обучения [Текст] / И.Я.Лернер. – М.: Педагогика, 1981.

184. МаксUTOва Н. Манасчы Сагынбай Орозбаков жөнүндө кызыктуу 15 факты. Көөдөнгө баткан 180 миң сап [Текст] / Н.МаксUTOва // <https://sputnik.kg/culture/20171028/1036045464/sagymbaj-orozbekov-zhonundo-kyzyktuu-15-fakty.html>

185. МаксUTOва Н. Сакадай бою сары алтын, улуу манасчы Саякбай Каралаев жөнүндө кызыктуу 15 факты [Текст] / Н.МаксUTOва // <https://sputnik.kg/culture/20160403/1023922733.html>

186. Мамбетакун М.. «Манас» эпосунун варианттары жана манасчылык [Текст] / М.Мамбетакун. – Үрүмчү: Шинжаң эл басмасы, 1998.

187. Мамбетакун М. Кыргыз эл ооз адабиятынын Памир мектеби: [Текст] / М.Мамбетакун. – Үрүмчү, 2009. – 347 б.

188. Мамбетакун М. «Манас» эпосунун варианттары жана манасчылык. Баш сөзүн жазган жана басмага даярдаган Чолпон Субакожоева [Текст] / М.Мамбетакун. – Б.: «Нур-Ас», 2014. – 319 б.

189. Мамбетакунов Э. Педагогиканын негиздери: Жогорку жана орто окуу жайларынын студенттери менен мектеп мугалимдери үчүн окуу куралы. 2-бас. [Текст] / Э.Мамбетакунов, Т.М.Сияев. – Б.: Айат, 2008. – 304 б.

190. Мамыров М. Ордо оюнунун тарыхы [Текст] / М.Мамыров // Кыргызстан маданияты. – 1992. - № 2,9-январь. – 15-б.

191. Манас. Кыргыз элинин баатырдык эпосу [Текст] / 1-китеп. С.Каралаевдин варианты б-ча. – Ф.: Кыргызстан, 1984. – 247 б.

192. Манас. Кыргыз элинин баатырдык эпосу [Текст] / 2-китеп. С.Каралаевдин варианты б-ча. – Ф.: Кыргызстан, 1986. – 449 б.

193. Манас. Кыргыз элинин баатырдык эпосу [Текст] / 3-китеп. С.Каралаевдин варианты боюнча академиялык басылышы. – Б.: Кыргызстан, 1998. – 787 б.

194. Манас. Кыргыз элинин баатырдык эпосу [Текст] / 1-китеп. С.Орозбаковдун варианты б-ча. – Ф.: Кыргызстан, 1978. – 296 б.

195. Манас. Кыргыз элинин баатырдык эпосу [Текст] / 2-китеп. С.Орозбаковдун варианты б-ча. – Ф.: Кыргызстан, 1978. – 799 б.

196. Манас. Кыргыз элинин баатырдык эпосу [Текст] / 3-китеп. С.Орозбаковдун варианты б-ча. – Ф.: Кыргызстан, 1981. – 666 б.
197. Манас. Кыргыз элинин баатырдык эпосу [Текст] / 4-китеп. С.Орозбаковдун варианты б-ча. – Ф.: Кыргызстан, 1982. – 366 б.
198. Манас. Кыргыз элинин баатырдык эпосу [Текст] / 1-китеп. С.Каралаевдин варианты б-ча. – Б.: Кыргызстан, 1995. – 446 б.
199. Манас. Эпос. Биринчи бөлүк. 1-китеп. [Текст] / Кыскартылып бириктирилген вариант [Текст]. – Б.: Кыргыз китеп борбору, 2014. – 80-б.
200. Манас: 1-бөлүк. Тоголок Молдо-Байымбет Абдыракман уулунун варианты [Текст] / Түз.: О.Сооронов. – Б.: Турар, 2013. – 680 б.
201. Манас: С.Каралаевдин варианты боюнча. 1-т. [Текст] / Түз.: А.Жайнакова, А.Акматалиев. – Б.: «Турар», 2010 – 1005 б.
202. Манас: Жүсүп Мамай – Manas: Jusup Mamaу [Текст] Ж.Мамай. – Үрүмчү, 2014. – 562 б.
203. Манас. Кыргыз элинин баатырдык эпосу [Текст] / С.Орозбаковдун варианты б-ча. – Б.: «Хан-Теңир», 2010. – 1840 б.
204. Манас: Энциклопедия. 1-2-том. [Текст] / – Б.: КЭ, 1995
205. Манас. Сагымбай энциклопедиясы: Академик А.Акматалиевдин жалпы редакциясы астында. – Б.: Бийиктик Плюс. – 2015. – 1416 б.
206. Манас. Саякбай энциклопедиясы: Академик А.Акматалиевдин жалпы редакциясы астында. – Б.: «Принт Экспресс. – 2016. – 1260 б.
207. Манас: кыскартылып бириктирилген вараиант. 4 китеп [Текст] – Ф.: 1958
208. Манаска карап түздөнөлү [Текст] / Талас районундагы Арал орто мектебинин мугалими Бектур Исаков менен журналист М.Токторовдун маеги // Кутбилим, 2007. – 2-фев.
209. Манастаануу: Жогорку окуу жайлары үчүн программа [Текст] // Түз.: С.Байгазиев, А.Заркунов / китепте: Байгазиев, С. Гумандуу педагогика. – Б.: 2006. – 612-621-бб.

210. Манастаануу: окуу китеби. Мектептер, атайын орто жана жогорку окуу жайлар үчүн окуу китеп [Текст] / Ред кеңеш: Т.Абдырахманов ж.б. – Б.: 2013. – 384 б.
211. «Манас» сөздүгү [Текст] / Академик А.Акматалиевдин жалпы редакциясы астында. – Б.: Бийиктик Плюс. – 2015. – 286 б.
212. «Манас» эпосу жөнүндө Кыргыз Республикасынын мыйзамы [Текст] // Алиби, 2010. – 3-дек.
213. Махмутов М.И: Современный урок. Вопросы теории [Текст] / М.И.Махмутов. – М.: Педагогика, 1981.–191с.
214. Министр Д.Нур уулунун жарлыгы [Текст] Д.Нур уулу // Кутбилим 2006. – 15-дек.
215. Молдобаев И.Б. «Манас» – историко-культурный памятник кыргызов [Текст] / И.Б.Молдобаев. – Б: «Кыргызстан», 1995. – 312 с.
216. Молдобаев И.Б. Эпос «Манас» как источник изучения духовной культуры киргизского народа [Текст] / И.Б.Молдобаев. – Ф.: «Илим», 1989. – С. 148.
217. Молдобаев И.Б. Эпос «Манас» как источник по истории государственности кыргызов. – Б.: 2004. – 174 с.
218. Молдокулова Д.Т. Кыргыздардын үй-бүлөлүк мамилелеринде жана турмуш-тиричилигинде колдонулган салттык жүрүм-турум маданияты (XIX кылымдын аягы XX кылымдын башы) [Текст]: тарых. илим. кан. дисс. автореф. 07.00.07 / Д.Т.Молдокулова. – Бишкек, 2014. – 24 б.
219. Момуналиев С. Кыргыз орто мектептеринде лирикалык чыгармаларды окутуунун педагогикалык-методикалык негиздери [Текст]: пед. илим. док. деген окумуш. даражаны из. үчүн жазыл дисс. авторефераты. 13.00.01; 13.00.02 / С.Момуналиев. – Бишкек, 2011. – 34 б.
220. Момуналиев С. Орто мектептердеги лирика [Текст] / С.Момуналиев. – Б.: 2014. – 592 б.
221. Момуналиев С. Орто мектептердеги лирика. I к. [Текст] / С.Момуналиев. – Б.: 2008. – 155 б.

222. Муратов А. «Манас» эпопеясындагы кыргыз элдик медицинасы [Текст] / А.Муратов // «Манас» ааламы. Манастаануу-фольклор таануу илимий журналы. – Б.: 2017. - №3. – 105-109-бб.

223. Муратов А. «Манас» эпосундагы элдик медицина [Текст] / А.Муратов // 2016-жылдын 12-13-декабрында Бишкек шаарында болуп өткөн «Айтматов окуулары – 2016» эл аралык илимий-практикалык конференциясынын материалдары. – Б.: «Мукай», 2016. – 290-296-бб.

224. Муратов А. Адабиятты жаңыча окутуу: методдор, каражаттар жана иштелмелер [Текст] / А.Муратов, Б.Байсабаев. – Б.: 2010. – 72 б.;

225. Муратов А. Кыргыз адабияты сабагында көркөм тексттин маңызын ачуу [Текст] / А.Муратов. – Б.: 2009. – 116 б.

226. Муратов А. Кыргыз адабиятын окутуу: теориясы жана практикасы [Текст] / А.Муратов. – Б.: «Турар», 2013. – 554 б.

227. Муратов А. Кыргыз эл педагогикасы: табияты, таралышы жана тарыхы. 1-китеп. [Текст] / А.Муратов. – Б.: «Турар», 2011. – 604 б.

228. Муратов А. Кыргыз эл педагогикасы: элдик ишенимдер, тыйымдар жана табыркалар. 2-китеп. [Текст] / А.Муратов. – Б.: «Айат», 2016. – 240 б.

229. Муратов А. Кыргыз элинин дарыгерчилик эмпирикалык билимдери жана тажрыйбалары [Текст] / А.Муратов / И.Арабаев атындагы КМУнун 70 жылдыгына жана Кыргыз Эл мугалими, коомдук ишмер Мукаш Базаркуловдун 80 жылдыгына арналган «Кыргыз Республикасынын педагогикалык билим берүүсүн модернизациялоонун көйгөйлөрү жана перспективалары» аттуу эл аралык илимий-практикалык конференциянын материалдары // И.Арабаев атындагы КМУнун жарчысы. – Б.: 2015. Атайын чыгарылышы. Серия: педагогика. – 446-450-бб.

230. Муратов А. Кыргыздардын салттуу дарыгерчилиги жана алардын «Манас» дастанында чагылдырылышы [Текст] / А.Муратов // Хакас элинин чыгаан этнографы, тарых илимдеринин доктору, профессор В.Я.Бутанаевдин 70 жылдык мааракесине арналып 2016-жылдын 14-апрелинде И.Арабаев

атындагы КМУда өткөн «Энесайлык данакер этнограф» аттуу илимий-практикалык конференциянын жыйнагы. – Б.: 2016. – 220-227-бб.

231. Муратов А. Кыргыздын элдик дарыгерлери [Текст] / А.Муратов // Тил жана маданият, 2016. – 30-сентябрь; 27-октябрь; 31-октябрь.

232. Муратов А. Окуучулардын адабий-теориялык түшүнүктөрүн калыптандыруунун жолдору [Текст] / А.Муратов. – Б.: 2009. – 140 б.

233. Муратов А.Ж. «Манас» эпосундагы педагогикалык ойлор [Текст] / А.Муратов // «Цивилизациялардын кесилишиндеги – тил, маданият, коомдук аспекти» деген темадагы 2014-жылдын 12-13-мартта өткөрүлгөн 11-эл аралык илимий конференциянын материалдары. т. I. Япония. Цукуба университети, БГУ. – Цукуба: 2014. – 189 – 192-бб.; Сагымбай Орозбаковдун вариантындагы педагогикалык көз караш // «Манас» Сагымбай энциклопедиясы: Академик А.Акматалиевдин жалпы редакциясы астында. – Б.: Бийиктик Плюс. – 2015. – 1089-1093-бб.

234. Муратов, А. «Манас» жана элдик илим [Текст] / А.Муратов: 2015-жылдын 24-25-октябрбында Үрүмчү шаарындагы Шинжаң педагогикалык университетинде болуп өткөн «Манас» жана кыргыз салты» деген темада эл аралык илимий талкуу жыйындын материалдары. – Үрүмчү (Кытай эл республикасы), Шинжаң «Манас» изилдөө борборунун материалдары 21, 2. - 174-177 - бб.

235. Муратов, А. «Манас» эпопеясындагы кыргыздардын физикалык жана химиялык элдик билимдери [Текст] / А.Муратов // «Манас» ааламы. Манастаануу-фольклор таануу илимий журналы. Б.: 2016. - №2. – 64-72-бб.

236. Муратов, А.«Манас» эпопеясындагы элдик техникалык билимдер [Текст] / А.Муратов // «Манас» ааламы. Манастаануу-фольклор таануу илимий журналы. – Б.: 2017. – №4. – 73-79-бб.

237. Муратов, А. «Манас» эпосу жана математика [Текст] / А.Муратов // Кутбилим, 2016, 30-ноябрь. - 11-б.

238. Муратов, А. «Манас» эпосун үйрөтүү процессинин методикалык өзгөчөлүктөрү [Текст] / А.Муратов // Жусуп Мамайдын чыгармачылык

мурасына арналган IV эл аралык «Жусуп Мамай жана түрк калктарынын эпостору» аттуу темадагы Ж.Баласагын атындагы улуттук университетте 14-апрелде болуп өткөн илимий-тажрыйбалык жыйындын баяндамалар жана макалалар жыйнагы. – Б.: 2017. – 309-315-бб. (Б.Кыдырбаева менен авторлош).

239. Муратов, А. «Манас» эпосундагы аскерий билимдер [Текст] / А.Муратов // Жусуп Мамайдын элесине арналган 3-эл аралык «Жусуп Мамай жана кыргыз элинин манасчылык салты» аттуу темадагы Жалал-Абад мамлекеттик университетиндеги илимий-тажрыйбалык жыйындын баяндамалар жана макалалар жыйнагы. – Б.: 2016. – 346-351-бб.

240. Муратов, А. «Манас» эпосундагы элдик генетикалык билимдер [Текст] / А.Муратов // КР Мамлекеттик туусунун 25 жылдыгына жана анын авторлорунун бири, көрүнүктүү этнопедагог-изилдөөчү Сабыр Иптаровдун 60 жылдыгына арналган «Салттык педагогикалык маданият жана балдар дүйнөсү» деп аталган VIII республикалык илимий-практикалык симпозиумдун жыйнагы. – Б.: 2017. – 193-198-бб.

241. Муратов, А. «Манас» эпосундагы элдик географиялык жана математикалык билимдер [Текст] / А.Муратов // 2016-жылдын 15-январында Бишкек шаарында А.А.Акматалиевдин 60 жылдыгына карата болуп өткөн «Манастан Чыңгыз Айтматовго карай: проблемалар жана көз караштар» эл аралык илимий-практикалык конференциясынын материалдары. // Тил, адабият жана искусство маселелери. – Б.: 2016, №1. – 388-395-бб.

242. Муратов, А. «Манас» эпосундагы элдик тарбиялык салттар [Текст] / А.Муратов / К.К.Юдахиндин 125 жылдыгына карата илимий конференциянын материалдары // ОшМУнун жарчысы. - 2015. - №4, 3-чыг. – 197-203-бб.

243. Муратов, А. Ат этнопедагогикасы – Айтматовдо [Текст] / А.Муратов. – Б.: 2005. – 54 б.

244. Муратов, А. Кыргыз этнопедагогикасы. Педагогикалык адистик берүүчү жогорку окуу жайларынын студенттери, магистрлери үчүн окуу китеби. I китеп [Текст] / А.Муратов, Б.Тажикова, К.Акматов. – Ош, 2015. – 264 б.

245. Муратов, А. Кыргыздардын ботаникалык жана зоологиялык салттуу билимдери [Текст] / А.Муратов // Кыргыздын туңгуч этнограф айымы Какен Мамбеталиеванын 80 жылдык мааракесине арналып 2016-жылдын 4-апрелинде Бишкек шаарында өткөн «Ала-Тоодогу заманбап этнография көйгөйлөрү» аттуу илимий-практикалык конференциянын жыйнагы. – Б.: 2016. – 96-100-бб.

246. Муратов, А. Кыргыздардын генетика боюнча элдик билимдери («Манас» эпосунун мисалында) [Текст] / А.Муратов // Кыргыздын көрүнүктүү этнографы жана манас таануучусу, тарых илимдеринин доктору, профессор И.Молдобаевдин 75 жылдыгына арналган «Имел Молдобаев жана заманбап кыргыз этнографиясы» аттуу темадагы КР УИАда 18-апрелде болуп өткөн илимий-тажрыйбалык жыйындын баяндамалар жана макалалар жыйнагы. – Б.: 2017. – 101-107-бб.

247. Муратов, А. Кыргыздардын салттуу математикалык билимдери. 1-макала [Текст] / А.Муратов // 2017-жылдын 24-декабрында ОшМУда өткөн «Этнопедагогика – заманбап социумдагы этномаданий дөөлөттөрдү сактоонун фактору катары» деп аталган темадагы эл аралык илимий-практикалык конференциянын материалдары / ОшМУнун жарчысы. – Ош: 2017. – Атайын чыгарылыш (8). – 47-51-бб.

248. Муратов, А. Кыргыздардын салттуу математикалык билимдери. 2-макала [Текст] / А.Муратов // 2017-жылдын 24-декабрында ОшМУда өткөн «Этнопедагогика – заманбап социумдагы этномаданий дөөлөттөрдү сактоонун фактору катары» деп аталган темадагы эл аралык илимий-практикалык конференциянын материалдары / ОшМУнун жарчысы. – Ош: 2017. – Атайын чыгарылыш (8). – 51-57-бб.

249. Муратов, А. Кыргыздардын тамак-аш технологиялары тууралуу элдик билимдери [Текст] / А.Муратов // Жусуп Мамайдын чыгармачылык мурасына арналган IV эл аралык «Жусуп Мамай жана түрк калктарынын эпостору» аттуу темадагы Ж.Баласагын атындагы улуттук университетте 14-апрелде болуп

өткөн илимий-тажрыйбалык жыйындын баяндамалар жана макалалар жыйнагы. – Б.: 2017. – 301-309-бб.

250. Муратов, А. Кыргыздардын элдик географиялык билимдери жана «Манас» эпосу. 1-макала. [Текст] / А.Муратов. // Профессор Э.Т.Токсонбаеванын 70 жылдыгына арналып 2016-жылдын 14-октябрында И.Арабаев атындагы КМУда өткөн «Педагогикалык билим берүүнүн өнүгүү перспективалары жана көйгөйлөрү» аттуу илимий-практикалык конференциянын материалдары / И.Арабаев атындагы КМУнун Жарчысы. – Б.: 2016. №2. Серия: педагогика жана психология – 313-316-бб.

251. Муратов, А. Кыргыздардын элдик географиялык билимдери жана «Манас» эпосу. 2-макала. [Текст] / А.Муратов // Профессор Э.Т.Токсонбаеванын 70 жылдыгына арналып 2016-жылдын 14-октябрында И.Арабаев атындагы КМУда өткөн «Педагогикалык билим берүүнүн өнүгүү перспективалары жана көйгөйлөрү» аттуу илимий-практикалык конференциянын материалдары / И.Арабаев атындагы КМУнун Жарчысы. – Б.: 2016. №2. Серия: педагогика жана психология – 317-320-бб.

252. Муратов, А. Сагымбай Орозбаковдун вариантындагы элдик билимдер [Текст] / А.Муратов // «Манас» Сагымбай энциклопедиясы: Академик А.Акматалиевдин жалпы редакциясы астында. – Б.: Бийиктик Плюс. – 2015. – 1147-1150-бб.

253. Муратов, А. Саякбай Каралаев – этнопедагог-айтуучу [Текст] / А.Муратов // Педагогика илимдеринин доктору, Орусиянын табигый илимдер академиясынын мүчө-корреспонденти А.С.Раимкулованын 60 жылдык мааракесине арналып 2016-жылдын 20-апрелинде Ж.Баласагын атындагы КУУда өткөн «Коомдогу социалдык-экономикалык жаңылануу шартында педагогикалык кадрларды сапаттуу даярдоо: проблемалары жана өнүгүү тенденциялары» деген темадагы эл аралык илимий-практикалык конференциянын материалдары. Б.: КУУнун Жарчысы. – 2016, атайын чыг. – 269-274-бб.

254. Муратов, А. Саякбай Каралаевдин вариантындагы педагогикалык көз караш [Текст] / А.Муратов // «Манас»: Саякбай энциклопедиясы: Академик А.Акматалиевдин жалпы редакциясы астында. – Б.: Принт Экспресс. – 2016. – 939-942-бб.
255. Муратов, А. Чыңгыз Айтматов – жазуучу-этнопедагог [Текст] / А.Муратов. – Б.: 2006. – 204 б.
256. Муратов, А. Элдик математикалык билимдер жана «Манас» эпосу [Текст] / А.Муратов / «Ата Түрк-Ала-Тоо» университетинде 2016-жылдын 28-29-апрелинде болуп өткөн «Маданий байланыштарды куруу: тил, адабият, котормо жана журналистика» деген темадагы VIII эл аралык илимий-практикалык конференциянын материалдары // ALATOO ACADEMIC STUDIES. – Б.: 2016. - №4. – 149-153-бб.
257. Мурзакметов А.К. Кыргыз ырым-жырымдары. 1-китеп [Текст] / А.К.Мурзакметов. – Ош, 2005. – 110 б.
258. Мурзакметов А.К. Кыргыздардын баланын төрөлүшүнө жана өсүшүнө байланышкан ырым-жырымдар жана ишенимдер (Түштүк Кыргызстандын материалдары боюнча) [Текст]: тарых. илим. кан. дисс. авторефер. 07.00.07 / А.Мурзакметов. – Бишкек, 2007. – 19 б.
259. Мусаев С. Каныкейдин образы («Манас» эпосунун элдүүлүк проблемалары) [Текст]: автореферат дисс... канд.филол.наук / С.Мусаев. – Фрунзе, 1963. – 25 с.
260. Мусаев С. Манастаануу илиминин калыптанышы жана өнүгүшү // китепте: Кыргыз адабият таануу илими жана сыны. 1-китеп. [Текст] / А.Акматалиевдин жалпы ред. астында. – Б.: 2005. – 496 б.
261. Мусаев С. Элдик эпостун туура бааланышы зарыл [Текст] / С.Мусаев // Кызыл Кыргызстан, 1952. – 13-апр.
262. Мусаев С. Эпос «Манас» [Текст] / С.Мусаев. – Ф.: 1979. – 204 с.
263. Мусаев С. Манастаануу илиминин тарыхы // Мусаев С. Тандалма илимий эмгектердин эки томдугу [Текст] / С.Мусаев. – Б.: 2015. – 346 б.

264. Наурызбай, Ж.Ж. Научно-педагогические основы этнокультурного образования школьников [Текст]: автореф.дис....д-ра пед.наук: 13.00.01 / Ж.Ж.Наурызбай. –Алматы, 1997. – 45 с.
265. Николаев, В.А. Теория и методика формирования этнопедагогической культуры учителя [Текст]: автореф.дисс...д-ра пед. наук: 13.00.01./ В.А.Николаев. – М., 1998. – 53 с.
266. Ормонов Т. Идеи военно-патриотического воспитания в эпосе «Манас» // Проблемы воспитания (материалы XIII республиканских педагогических чтений [Текст] / Т.Ормонов. – Ф.: 1971. – 65-66-бб.
267. Ормонов Т. Мудрые заповеди народа [Текст] / Т.Ормонов // Семья и школа. – 1977. – №11.
268. Ормонов Т. Педагогическая пансофия киргизского народа [Текст] / Т.Ормонов // Советская педагогика. – 1978. – №1. –С.128-134.
269. Ормонов Т. Педагогические воззрения древних киргизов. Эпос «Манас» [Текст]: автореф. дис... канд. пед. наук: 13.00.01 / Т.Ормонов. – Казань, 1972. – 20 с.
270. Орозобекова Ж. «Манас» эпосундагы тулпарлардын көркөм образдары [Текст] / Ж.Орозобекова. – Б.: «Кыргызстан-Сорос» фонду, 1997. – 200-б.
271. Оторбаев Б. «Манас» үчилтигин V жана VI класстарда окутуу [Текст] / Б.Оторбаев// Эл агартуу. – 1997. - №7-9.
272. Оторбаев Б. «Семетей» жана «Сейтек» эпосторун 8-класста окутуунун айрым маселелери [Текст] / Б.Оторбаев// Эл агартуу. – 1995. - №1.
273. Оторбаев Б. «Семетей» жана «Сейтек» эпосторун окутуунун мазмуну жана методу [Текст]: пед. илим. канд. дисс. авторефер. 13.00.02. / Б.Оторбаев. – Б.: 1995. – 20 б.
274. Оторбаев Б. «Семетей» эпосундагы образдардын маанисин ачуу [Текст] / Б.Оторбаев// Эл агартуу. – 1991. - №11.
275. Өмүрбай М.К. Кытайдан табылган кыргыз ажосунун айкели [Текст] / М.Өмүрбай // Көк асаба. – 2015. – 23-декабрь. – 3, 6-7-бб.

276. Радлов В.В. Образцы народной литературы северных тюркских племен. V. Наречие дикокаменных киргизов [Текст] / В.В.Радлов. – СПб, 1985.
277. Рахимова М.Р. Педагогика тарыхынын очерктери [Текст] / М.Р.Рахимова, Т.В.Панкова, А.Т.Калдыбева. – Б.: 1998. – 405 б.
278. Рахимова, М.Р. Педагогикалык ойлордун жана билим берүүнүн тарыхы [Текст] / М.Р.Рахимова, Т.В.Панкова, А.Т.Калдыбаева. – Бишкек, 2002. – 269 б.
279. Рахматуллин К. Манасчылар. Биографиялык материалдар [Текст] / К.Рахматуллин. – Ф.: 1942. – 124 б.
280. Рахматуллин К. Улуу патриот укмуштуу Манас [Текст] / К.Рахматуллин. – Ф.: 1942. – 83 б.
281. Рысбаев С. Кыргыз балдар фольклорунун педагогикасы [Текст] / С.Рысбаев. – Б.: 2006. – 364 б.
282. Рысбаев С.К. Кыргыз башталгыч мектептеринде адабиятты окутууну этнопедагогикалык негизде өркүндөтүү (улуттук балдар фольклорунун материалдарына таянуу менен) [Текст]: пед. илим. докт. деген окумуш. даражаны из. үчүн жазыл дисс. авторефераты. 13.00.01.; 13.00.02 / С.Рысбаев. – Б.: 2006. – 49 б.
283. Саалиева, Д. «Манас» эпосун окутуу эмнеге муктаж? [Текст] / Д.Саалиева // Мугалимдер газетасы. – 1989. – 3-фев.
284. Саалиева, Д. «Манас» эпосунун текстин үйрөнүү жумуштары [Текст] / Д.Саалиева // Мугалимдер газетасы. – 1990. – 11-май
285. Саалиева, Д. IX класста манасчылар жөнүндө аңгеме өтүүнүн ыкмалары [Текст] / Д.Саалиева // Эл агартуу. – 1990. – №9
286. Саалиева, Д. Мектепте «Манас» эпосун үйрөтүүнүн методикасы [Текст]: пед. илим. канд. деген окумуш. даражаны из. үчүн жазыл дисс. авторефераты. 13.00.02. / Д.Т.Саалиева. – Б.: 1995. – 21 б.
287. Саипбаев, С.М. Идеи воспитание подрастающего поколения в киргизской народной педагогике (на материалах малых эпических форм

киргизского фольклора [Текст]: автореф. дис... кан. пед. наук: 13.00.01 / С.Саипбаев. – Фрунзе, 1979. – 20 б.

288. Саипбаев, С.М. Кыргыз оюндарынын педагогикалык мааниси. [Текст] / С.М.Саипбаев. – Ф.: «Мектеп», 1976. – 44 б.

289. Сайф ад-дин ибн дамулло Шах Аббас Аксикенти жана анын уулу Нурмухаммед. Тарыхтардын жыйнагы (Мажму атут-таворих) [Текст] / Которгон О.Сооронов. – Б.: 1996.

290. Саралаев М.К. Манастан калган оюндар [Текст] / М.К.Саралаев, М.О.Букуев, С.Мамбеткалиев. – Б.: 1995. – 126 б.

291. Саралаев М.К. «Манас» эпосундагы элдик оюндар жана баатырдык мелдештер // «Физкультура жана спорт». Энциклопедия [Текст] / М.К.Саралаев, Э.Ч.Черикбаев. – Б.: Мамлекеттик тил жана энциклопедия борбору, 2002. – 120-б.

292. Сарыпбеков Р. Алмамбеттин образынын эволюциялык өнүгүшү [Текст] / Р.Сарыпбеков. – Ф.: «Илим», 1977. – 174 б.

293. Сарыпбеков Р. «Манас» эпосунун баатырдык мотивдеринин эволюциясы [Текст] / Р.Сарыпбеков. – Ф.: «Илим», 1988.

294. Сарыпбеков Р. «Семетейдин» сюжети. // «Манас»: энциклопедия. 2 томдук, 2-т., - Б.: 1995. – 216-240-бб.

295. Сейтек [Текст] / 4-китеп. Бириктирилген курама вариант. – Ф.: 1960. – 266 б.

296. Сейтек: эпос [Текст] / 1-китеп. С.Каралаевдин варианты б-ча. – Б.: Адабият, 1991. – 352 б.

297. Селевко Г.К. Современные образовательные технологии: Учебное пособие [Текст] / Г.К.Селевко. – М.: Народное образование, 1998. – 256 с.

298. Семенов-Тянь-Шанский П.П. Первая поездка на Тянь-Шань или Небесный хребет до верховья р. Яксарата или Сыр-Дарьи в 1857 г.[Текст] / П.П.Семенов-Тянь-Шанский// Вестн. РГО.: 1858, ч. // XXIII

299. Семенов-Тянь-Шанский П.П. Путешествие в Тянь-Шань в 1856-1857 г.г.[Текст] /П.П.Семенов-Тянь-Шанский. – М.: 1946.

300. Семетей [Текст] / 3-китеп. Жусуп Мамайдын айтуусунда. Араб арибинен азыркы кыргыз арабине түшүргөн К.Кырбашев. – Б.: Шам. – 1995. – 284 б.

301. Семетей: эпос [Текст] / 1-китеп. С.Каралаевдин варианты б-ча. – Б.: Адабият, 1989. – 344 б.

302. Сооронов О. «Манас» трилогиясындагы эпикалык окуялардын сүрөттөлүш өзгөчөлүктөрү [Текст] / О.Сооронов. – Ф.: 1981. – 120 б.

303. Супруненко Г.П. Документы об отношениях Китая с енисейскими кыргызами в источнике IX в. «Ли Вэй-гун Хойчан Ипинь Цзи» [Текст] / Г.П.Супруненко // Известия АН Киргиз. ССР, Фрунзе, 1963. Сер. обществ. наук. Т. 5. Вып. 1. – С. 72

304. Сыдык уулу Д. Жүсүп Мамай варианты боюнча «Манас» эпосундагы кыргыз эмчилигинен учкай баян [Текст] / Д.Сыдык уулу// «Жусуп Мамай жана кыргыз элинин манасчылык салты» деген темада 2016-жылдын 22-24-майында ЖАМУда өткөн илимий-тажрыйбалык жыйындын материалдары. – Б.: 2016. – 70-75-бб.

305. Сыдыкбеков Т. «Манас» эпосунун элдиги жөнүндө [Текст] / Т.Сыдыкбеков // Кызыл Кыргызстан, 1952. – 29-май

306. Сыдыков А. Героические мотивы в эпосе «Манас» [Текст] / А.Сыдыков. – Ф.: 1982. – 135 б.

307. Сыдыков А. «Манас» эпосундагы баатырдык мотивдер. Монография [Текст] / А.Сыдыков. – Б.: «Полиграф-ресурс», 2011. – 152 б.

308. Таштемиров Ж. Очистить эпос «Манас» от антинародных наслоений [Текст] / Ж.Таштемиров // Советская Киргизия, 1952. – 5-июнь

309. Таштемиров Ж. Сырткы басып алуучуларга каршы кыргыз элинин жүргүзгөн күрөшү менен «Манас» эпосунун байланыштуулугу тууралуу [Текст] / Ж.Таштемиров // Кызыл Кыргызстан, 1952. – 17-май

310. Тентигул кызы Н. «Манас» эпосундагы салттуу хирургия жана анын айрым методдору [Текст] / Н.Тунтигул кызы // 2015-жылдын 24-25-октябрбында Үрүмчү шаарындагы Шинжаң педагогикалык университетинде

болуп өткөн «Манас» жана кыргыз салты» деген темада эл аралык илимий талкуу жыйындын материалдары. – Үрүмчү (Кытай эл республикасы), Шинцзян «Манас» изилдөө борборунун материалдары 21, 2. – 563-б.

311. Тешебаев М. Кыргыз адабиятын интеграциялап окутуунун илимий-методикалык негиздери (5-7-класстар) [Текст]: пед. илим. канд. деген окумуш. даражаны из. үчүн жазыл дисс. 13.00.02. / М.Тешебаев. – Б.: 2010. – 159 б.

312. Токомбаев А. «Манас» – кыргыз элинин эпосу [Текст] / А.Токомбаев // Кызыл Кыргызстан», 1952, 28-март

313. Токомбаев А. «Манас» – эпос киргизского народа [Текст] / А.Токомбаев // Советская Киргизия, 1952, 28-март

314. Токторбай уулу С. Манас ата акыл оюндары [Текст] / С.Токторбай уулу. – Ош, 1998. – 91 б.

315. Урманбетова Ж.К. Кыргызский образ мира и «Манас»: фактор этнической культуры кыргызов [Текст] / Ж.К.Урманбетова // Эхо науки: Известия НАН Кырг. Республики. – 1996. – № 3.– С. 75.

316. Усубалиева А.С. Кыргыздардагы адамдын өмүр сүрүү циклине байланыштуу каада-салттар (Талас облусунун мисалында) [Текст]: тарых. илим. кан. дисс. авторефер. 07.00.07 / А.С.Усубалиева. – Бишкек, 2014. – 23 б.

317. Усупбаева Э.Р. «Манас» эпосундагы трагедиялуулук [Текст]: фил.илим. кан-ты дисс. ...автореф.: 10.01.09 / Э.Р.Усупбаева. – Бишкек, 2003. – 20 б.

318. Уэлиханов Ш.Ш. Таңдалмалар [Текст] / Ш.Ш.Уэлиханов. – Алматы, «Жазушы», 1985. – 596 б.

319. Үсөналиев Т. Манастаануу курсун окутуу: Жалпы билим берүүчү орто мектептердин 11-классы үчүн методикалык колдонмо [Текст] / Т.Үсөналиев. – Б.: «Педагогика», 2003. – 108 б.

320. Худяков Ю.С. Вооружение кыргызского воина в позднем средневековье (К вопросу о возможности идентификации некоторых реалий из эпоса «Манас» / Эпос «Манас» и эпические наследие народов мира // Тезисы международного научного симпозиума, посвященного 1000-летию

эпоса «Манас» Бишкек, 27-28 августа, 1995 г. [Текст] / Ю.С.Худяков. – Б.: «Кыргызстан», 1995. – 5-7 с.

321. Худяков Ю.С. Кыргызы на просторах Азии [Текст] / Ю.С.Худяков. – Б.: «Сорос-Кыргызстан», 1995.

322. Усеев Н. «Манас» эпосу жана байыркы түрк жазма эстеликтери I: тилдик окшоштуктар менен каармандар параллели [Текст] / Н.Усеев. – 2017. – 293б.

323. Черикбаев Э.Ч. Первоначальный этап развития киргизских народных игр и физических упражнений [Текст] / Э.Ч.Черикбаев. – Ф.: 1982. – 30 с.

324. Черикбаев Э.Ч. Физическое и военное воспитание древних киргизов [Текст]: автореф. дисс. ... канд. истор. наук. – Фрунзе, 1990. – 20 с.

325. Чокоева Д. Талгак – кош бойлуу аялдын олуттуу көйгөйү [Текст] / Д.Чокоева. - <http://www.lady.kg/node/3520>

326. Шаалы, А.С. Этнопедагогическая подготовка учителя к нравственному воспитанию учащихся тувинской школы на традициях народного этикета [Текст]: автореф. дисс... канд. пед. наук: 13.00.01./ А.С.Шаалы. – М., 1997. – 16 с.

327. Шерстюк И. О народности эпоса «Манас» [Текст] / И.Шерстюк// «Советская Киргизия», 1952. – 18март

328. Ысак кызы Т. Залкар Манасчы Жүсүп Мамай [Текст] / Т.Ысак кызы, А.Жуматурду уулу. – Б.: «Принт Экспресс», 2014. – 328 б.

329. Юнусалиев Б. Баш сөз [Текст] / Б.Юнусалиев // Манас. КБВ. – Ф.: 1958. – 3-20-бб.

330. Юнусалиев Б. К вопросу об эпохе и возникновении эпоса «Манас» // [Текст] / Б.Юнусалиев. // «Советская Киргизия», 1952. – 23-мая

Интернет булактары:

331. <http://bizdin.kg/книга/читать-онлайн/манас-эпосу-1-том/Manas-eposu-1-tom>
332. <http://bizdin.kg/книга/читать-онлайн/сейтек-1960-ж/Seitek5>
333. <http://bizdin.kg/static/media/pdf/Manas-eposu-2010-S-Karalaev.pdf>
334. <http://bizdin.kg/книга/читать-онлайн/манас-эпосу-саякбай-караалаевдин-айтымында-толук-варианты/Manas-eposu-2010-S-Karalaev15>.
335. <http://bizdin.kg/книга/читать-онлайн/манас-эпосу-2-китеп/Manas-2-kitep8>
336. <http://bizdin.kg/книга/читать-онлайн/манас-эпосу-1-китеп/Manas-1-kitep-Sagymbai7>
337. <http://bizdin.kg/книга/читать-онлайн/манас-эпосу-жусуп-мамайдын-айтуусунда/Manas-Zh-Mamaidyn-aituusunda4>
338. <http://kmb3.kloop.asia/2015/01/27/uluu-manastyn-uluttuk-zhana-d-jn-l-k-maanisi-zh-n-nd-bir-eki-ooz-s-z/>
- 339.** http://bizdin.kg/книга/читать-онлайн/манас-эпосу-1958-ж-2-том/manas_1958_2_tom4
340. bizdin.kg/static/media/pdf/manas-1958-1-tom.pdf

ТИРКЕМЕЛЕР

ТИРКЕМЕ №1

«Манас таануу» курсунун программасы (XI класста «Кыргыз адабияты» программасынын курамында)

«Манас таануу» курсу

«Манас» эпосунун кыргыз элинин турмушунан алган тарыхый орду жана анын бүгүнкү күндөгү мааниси (1 саат).

«Манас» эпосунун кыргыз элинин турмушундагы ролу. Эпостун жаралышы: божомолдор, уламыштар, тарыхый далилдер. «Манастын» чыгарма катары калыптануу процесси. Чыгарманын элдин рухий турмушундагы орду.

«Манас» эпосунун сюжети: негизги өзөк окуялары, башкы образдары, эпостун негизги идеясы жана адеп-ыймандык маани-маңызы (8-класстагы сабактарды эске түшүрүү, кайталоо, ой жүгүртүү иретинде, 3 саат).

Трилогиянын жалпы сюжеттик сызыгы: Манас жана анын кыргыз эли үчүн зарылдыгы; баатырдык окуялар; турмуш-тиричилик мотивдер; Бакай, Алмамбет, кырк чоро; аялдар; уруш эпизоддору. Семетей – Манастын ишин улантуучу каарман. Семетейдин ички жана тышкы душмандар менен күрөшү. Сейтек баатырдын турмуштук жана баатырдык жүрүштөрү, күрөш, эркиндик темасы.

«Манас» эпосунун жыйналышы, манасчылык өнөр жана манасчылар (5 саат).

Эпосту алгачкы жыйноочулар, алар жыйнаган региондор жана текстиндеги негизги айырмачылыктар. «Мажму ат-таварих», Ч.Ч.Валиханов, В.В.Радлов. Чет өлкөлүк жыйноочулар жана изилдөөчүлөрдүн манаस्ताанууга кошкон салымы. Советтик доордо эпостун жазылып алынышынын, жарыяланышынын алгачкы этабы (П.Фалеев, К.Мифтаков, Ы.Абдрахманов). 50-жылдардагы «Манас» эпосунун айланасындагы чуулган, 1952-жылдагы илимий конференция (М.Ауэзов, Т.Сыдыкбеков, К.Маликов, Б.Юнусалиев, Т.Байжиев, З.Бектенов ж.б.). 60-жылдардан кийинки эпосту басып чыгаруу. Илимдер Академиясында «Манас» секторунун түзүлүшү. Эпосту изилдөө проблемалары. Башка илимдер жана «Манас» эпосу. Чет өлкөлүк манаस्ताануучулар. Эпосту изилдөөдөгү жаңы көз караштар. «Манастын» 1000 жылдыгы жана анын урматына жарыяланган китептер.

Аттары уламышка айланган манасчылар – Ырамандын Ырчыуул, Токтогул. XIX кылымдагы манас айтуучулар Балык, Тыныбек, Чоюке. Чоң манасчылардын чыгармачылыгына мүнөздөмө. С.Орозбаков жана анын варианты. С.Каралаев – залкар манасчы. Тоголок Молдонун, Ш.Рысменде уулунун, Ш.Азизовдун, Жусуп Мамайдын чыгармачылык өзгөчөлүктөрү. Жазма манасчылар.

«Манас» эпосунун китеп болуп басылуу тарыхы(1 саат).

Эпосту басып чыгаруунун алгачкы аракеттери. 1940-44-жылдардагы «Манас сериялары». Кыскартылган курама варианттын жарык көрүшү жана анын өзгөчүлүктөрү. Сагынбайдын вариантынын китеп болуп чыгышы. Т.Т.Герцендин сүрөттөрү. Саякбай Каралаевдин вариантында «Манас» эпосунун китеп болуп чыгышы. Академиялык басылыштар. Жусуп Мамайдын китебинин жарык көрүшү. Китеп чыгаруудагы проблемалар.

«Манастын» изилдениш тарыхы (6 саат).

«Манастын» орус жана казак окумуштуулары тарабынан изилдениши. Эпосту адабият таануу, тил таануу, тарых, этнография, этнопедагогика, философия, география, социология ж.б. багыттарда талдоого алуулар. Улуттук илимдер академиясынын «Манас» секторунун жана Манас таануу жана көркөм маданияттын улуттук борборунун эмгектери. «Манасты» изилдөө боюнча чет элдик окумуштуулардын жүргүзгөн иштери.

«Манас» эпосунун көркөмдүк ажары (2 саат).

Манасчылардын көркөм чеберчилиги, туруктуу сөз айкаштары, тилдик каражаттары, троптун түрлөрү, макал-ылакаптар. (Баары – 15 саат)¹.

¹ Кыргыз адабиятынын программасы. Жалпы билим берүүчү кыргыз мектептеринин V-XI класстары үчүн. Түзгөн: С.Байгазиев, А.Муратов. 4-бас. – Б.: 2011. – 55-57-бб.

ОШ МАМЛЕКЕТТИК УНИВЕРСИТЕТИ
 КЫРГЫЗ ФИЛОЛОГИЯСЫ ЖАНА ЖУРНАЛИСТИКА ФАКУЛЬТЕТИ
 ФИЛОЛОГИЯЛЫК БИЛИМ БЕРҮҮ ТЕХНОЛОГИЯЛАРЫ КАФЕДРАСЫ

МАНАС ТААНУУ БОЮНЧА
 ОКУУ ПРОГРАММАСЫ

Акушердик иши (0402), дарылоо иши (0401), сестралык иши (0406), фармация (0405), стоматология (0404), стоматологиялык ортопедия (0408) адистиктери үчүн 1-курс (11-кл. базасы).

Акушердик иши (0402), дарылоо иши (0401), стоматология (0404), стоматологиялык ортопедия (0408), сестралык иши (0406), фармация (0405) адистиктери үчүн манас таануу сабагынын программасына

Т Ү Ш Ү Н Д Ү Р М Ө К А Т

Кыргыз элинин көөнөрбөс мурасы – «Манас» эпосу элибиздин каада-салтын, үрп-адатын, социалдык түзүлүшүн, рухий баалуулуктарын чагылдыруу менен эчендеген кылымдарды карытып, муундан-муунга өтүп оозеки түрдө сакталып келген.

«Манас» эпосу кыргыз элинин маданиятында өзгөчө орунду ээлейт. Эпостун баш каарманы Манас – элдик баатыр, кыргыз элинин көзкарандысыздыгы, эркиндиги үчүн күрөшкөн. 500 000ден ашык ыр саптарынан турган «Манас» эпосу жөнүндө оозеки легенда муундан муунга көптөгөн кылымдар бою берилип, айтылып келген. «Манас» эпосу дүйнө жүзү боюнча эң чоң эпикалык чыгарма болуп таанылган. Эпостогу кыргыз элинин көркөм ойлоосунун бийиктигинин чагылдырылышы, анын дүйнө элдеринин эпикалык чыгармаларынын ичинен алган орду, кыргыз урпактары үчүн түбөлүктүүлүгү дисциплинанын актуалдуулугун түзөт.

1996-жылдын 21-июлундагы Кыргыз Республикасынын Өкмөтүнүн «Манас» эпосун жайылтуу жана пропагандалоо жөнүндөгү» №346 токтомунун негизинде 2006-жылдын 10-октябрында 36 саат көлөмүндөгү «Манас таануу» курсун милдеттүү түрдө окутуу жөнүндөгү №631/1 мыйзам жарыяланган.

«Манас таануу» курсун окутуунун максаты:

1. Студенттерге кыргыз элинин улуу «Манас» эпосунун баалуулугу жана уникалдуулугу жөнүндө бекем, илимий жүйөдөгү түшүнүктөргө каныгууда көмөктөшүү.
2. Кыргыз элинин өткөн тарыхы, үрп-адаты, каада-салты, маданияты, этнографиясы, этнопедагогикасы, басып өткөн доорлору «Манас» эпосунда кеңири чагылдырылганы жөнүндө түшүнүк берүү.
3. Элдик оозеки көркөм сөз өнөрүнүн эң бийик үлгүсү, дүйнөлүк адабияттын улуу классикасы, жер жүзүнүн элдеринин эпосторуна салыштырмалуу теңдешсиз монументалдуу океан «Манас» дастанынын негизги сюжетин өздөштүрүү.
4. Эпостун эл оозунан жыйналуу, китеп болуп басылып чыгуу тарыхы, кыргызстандык жана дүйнөлүк окумуштуулар тарабынан изилденүү таржымалы жөнүндө маалымат берүү.
5. Жаштарга залкар эпостун руханий-патриоттук, адептик-ыймандык мазмунун ачып берүү, эпостун тил байлыгын үйрөтүү.
6. Манасчыларды таанытуу, алардагы тарыхый эс тутумду, улуттун улуу маданий мурастары менен сыймыктануу сезимин, патриотизмди калыптандыруу.
7. Эпостун кыргыз элинин турмушунан алган тарыхый ордун, бүгүнкү күн үчүн маанисин, илимий жактан иликтөөгө алынышын өздөштүрүү.

8. «Манас» эпосунун театрда, сүрөттө, кино, музыкада, адабиятта чагылдырылышын, сюжеттик окуяларда эпос даңазалаган идеялар, рух дөөлөттөр жөнүндө түшүнүк берүү.

Дисциплинанын милдети - эпостун сюжетиндеги идеялардын баалуулугун бүгүнкү келечек муундун ички психологиясына сиңирүү, алардын жүрүш-турушунда эпостон алган таасилерди этнопедагогикалык жактан тереңдетүүнү күчөтүү.

Аталган программа лекциялык жана семинардык сабактар менен курсту окутуу эске алынып түзүлгөн. Предметти окутууда көрсөтмө куралдарды, техникалык каражаттарды, кошумча адабияттарды, интернетти кеңири колдонуу сунуш кылынат.

Курстун аягында күтүлүүчү натыйжалар

- улуу эпосубуздун идеялык-тематикалык мазмууну тууралуу түшүнүктөрү тереңдейт;

- эпостун пайда болушуна таасир эткен тарыхый доорлорду билишет;
- кыргыздардын келип чыгышы жөнүндө маалымат алышат;
- эпос жөнүндөгү алгачкы маалыматтар менен таанышышат;
- легендарлык манасчыларды жакындан билишет;
- 19-20-кылымдагы жана азыркы манасчылар жана алардын кыргыз элинин тарыхындагы алган ордун таанышат;
- үчилтиктеги өзөк окуяларды тереңдеп үйрөнүшөт;
- манасчылардын варианттарын айрып тааный билишет;
- манасчылардын варианттарындагы идеяларды аңдап билгенге жетишишет;
- эпостогу образдар системасын анализдей алышат;
- эпостун искусствонун тармактарындагы ордун белгилегенге көнүгүшөт,
- эпостун кыргызстандык жана чет элдик окумуштуулар тарабынан изилдениши тууралуу маалымат алышат;
- эпостун дүйнөлүк адабияттан алган ордун белгилегенге жетишишет;
- эпос тууралуу алган бардык түшүнүктөрүн окутуунун жаңы технологиялык каражаттарынын жардамы менен аткарганга жетишишет;
- көркөм ойлоосу артат, чыгармачылык активдүүлүгү күчөйт;
- эпостогу медициналык түшүнүктөрдүн азыркы медицина менен байланышын анализдөөгө жетишишет.

Акушердик иши, дарылоо иши, стоматология, стоматологиялык ортопедия, сестралык иши, фармация адистиктери үчүн «Манас таануу» предмети боюнча сааттардын тематикалык бөлүштүрүлүшү

Теориялык сабактардын тематикасы

№	Теманын аталышы	сааты
1	«Манас таануу» курсуна киришүү.«Манас» эпосунун контекстиндеги кыргыз мамлекеттүүлүгү.	2
2	«Манас»эпосун эл оозунан жыйноо, изилдөө, жарыялоо	2
3	«Манас» эпосу жана манасчылар.	2
4	«Манас» эпосунун кыргыз элинин турмушунан алган орду, эпостогу идеялар.	2
5	«Манас» үчилтигинин сюжети, өзөк окуялары: 1. «Манас» бөлүмүнүн сюжети, өзөк окуялары. 2. «Семетей», «Сейтек» эпосунун сюжети, өзөк окуялары.	4
6	«Манас»эпосу – кыргыз турмушунун көркөм энциклопедиясы.	2
7	Манас доорундагы медицина	2
8	Эпостогу образдар системасы: 1. Баатырлардын образдары. 2. Аялдардын образдары.	4
9	«Манас» эпосундагы көркөм тилдик каражаттардын берилиши.	2
10	«Манас» эпосу жана искусство.	2
	Баары	24

Семинардык сабактардын тематикасы

№	Теманын аталышы	сааты
1	«Манас таануу» курсуна киришүү. «Манас» эпосунун контекстиндеги кыргыз мамлекеттүүлүгү.	2
2	«Манас» эпосу жана манасчылар.	2
3	«Манас» үчилтигинин сюжети, өзөк окуялары	2
4	Манас доорундагы медицина	2
5	Эпостогу образдар системасы	2
6	«Манас» эпосу жана искусство.	2
	Баары	12

Студенттердин өз алдынча иштөөсү үчүн тапшырмалар

№	Теманын аталышы	сааты
1	«Кыргыз» этнониминин келип чыгышы	3
2	20-кылымдагы манасчылар	3
3	Үчилтиктин өзөк окуялары.	3

4	Манас баш болгон оң каармандардын образдары	4
5	Эпостогу терс каармандардын образдары	3
6	Этикалык нормалардын, үрп-адат, каада-салттардын бүгүнкү жашообузга тийгизген таасири	3
7	Диний ишенимдердин эпостогу орду	3
8	Манас доорундагы медицина	3
9	Эпосто кездешкен топонимдер	3
10	Эпостогу макал-ылакаптар, учкул сөздөр	4
11	Эпостогу фразеологизмдер	4
	Баары	36

Программанын мазмуну

Тема-1: «Манас таануу» курсуна киришүү. «Манас» эпосунун контекстиндеги кыргыз мамлекеттүүлүгү.

Лекциялык саат – 2

Курстун максаты – «Манас» эпосунун өзгөчөлүктөрү жана өнүгүү мыйзамченемдери жөнүндө түшүнүк берүүдө турат. Эпосто кыргыз элинин рухий капиталы топтолгон: мифологиялык жана диний көөнө түшүнүктөрүн, адеп-ахлактары менен үрп-адаттарын, тарыхы менен философиясын, эстетикасы менен моралдык эрежелерин камтыйт. Эпостун байыркылыгын даңазалаган тарыхый доорлор жана өбөлгөлөр жөнүндө сөз болот. Эпостун тарых менен байланышы баяндалат.

Студент билиш керек:

- «Манас» эпосунун мааниси жана максаты;
- башка илимдер менен болгон байланышы;
- элдик оозеки чыгармачылык боюнча маалыматка ээ болушат;
- эпостун пайда болушуна таасирин тийгизген доорлор жөнүндө түшүнүк алышат;
- атайы ушул теманын тегерегинде айтылган илимий көз караштар менен таанышышат;
- өз алдынча ой жүгүртө билишет.

Тема - 2: «Манас» эпосун эл оозунан жыйноо, изилдөө, жарыялоо

Лекциялык саат – 2

«Манас» эпосун эл оозунан жыйноо, изилдөө, жарыялоо тарыхында эпос жөнүндөгү алгачкы маалыматтар. Аны эл оозунан жыйноо тарыхы. Кыргыз манас таануусунун алгачкы аракеттери. 30-40-50-60-жана андан кийинки жана азыркы абалы каралат. Эпос басылып чыккандан кийин, дүйнөлүк жана кыргыз окумуштуулары тарабынан изилдениши жөнүндө маалымат берилет.

Студент билиш керек:

- «Манас» эпосун Октябрь революциясына чейин жазып алуу тарыхын;
- эпосту совет түзүлүшүнүн мезгилинде жыйноо, жазып алуу иштеринин жүргүзүлүшү жөнүндө маалыматка ээ болушат;
- «Манас» эпосун комплекстүү изилдөө. «Манас» таануу илиминин калыптанышы жөнүндө түшүнүк алышат;
- «Манас» трилогиясын басып чыгаруу маалыматына ээ болушат;
- «Манас» эпосунун башка элдердин тилдерине которулушу жана дүйнө элдеринин адабиятындагы орду жөнүндө кабардар болушат.

Тема - 3: «Манас» эпосу жана манасчылар

Лекциялык саат – 2

Кыргыздардын чыныгы турмушундагы окуяларды чагылдырган эпос, калк арасындагы кадыр-барктуу жана сый-урматка ээ айтуучу – манасчы тарабынан айтылат. Эпикалык мурастарды сактоодогу айтуучунун феномени. Манасчылык өнөр, айтуучулук чеберчилик. Эпостун муундан-муунга өтүшүндө манасчылардын ролу. Манасчылар: Акылбек, Келдибек, Балык, Найманбай, Сагымбай Орозбаков, Саякбай Каралаев, Ыбырай Абдракманов, Тоголок Молдо, Мамбет Чокморов, Жусуп Мамай ж.б. «Манас» эпосунун варианттары.

Студент билиш керек:

- эпикалык чыгарманын жаралуу, өнүгүү, калыптануу өзгөчөлүгү боюнча түшүнүк алышат;
- айтуучулук, манасчылык өнөрдүн өзгөчөлүгү жана салттуулукту айырмалай билишет;
- манасчылардын өмүрү жана чыгармачылыгы жөнүндө түшүнүк алышып, өзгөчө С. Орозбаков, С. Каралаевдин варианттары менен таанышат;
- «Манас» трилогиясынын жалпы варианттары тууралуу түшүнүк алышат.

Тема - 4: «Манас» эпосунун кыргыз элинин турмушунан алган орду, эпостогу идеялар

Лекциялык саат – 2

«Манас» эпосу кыргыз элинин жашоосун жөнгө салуучу салттык мыйзамдардын жана жоболордун жыйындысы катары кызмат кылат. Эпостун айрым жоболору өлкөнүн заманбап өнүгүүсүндөгү биримдиктин улуттук идеологиясын түзүү үчүн кызмат кылган. Эпостогу негизги идеялар жөнүндө маалымат берилет.

Студент билиш керек:

- эпостун кыргыз элинин турмушунан алган ордун белгилей билишет;
- эпостогу эгемендүүлүк, көз карандысыздык, мамлекетти коргоо, достук, сүйүү, элдик акылмандуулук, эл-жерге, Ата Мекенге кызмат кылуу жана чыккынчылыктын адамзат жашоосундагы орду жөнүндөгү идеялар жөнүндө кабардар болушат;
- кыргыз элинин көркөм маданиятынын улуу теңдешсиз эстелигинин кыргыз тарыхындагы ролу жөнүндө маалымат алышат.

Тема - 5: «Манас» эпосунун сюжети, өзөк окуялары

Лекциялык саат – 2

С.Каралаев жана С.Орозбаковдун варианттарынын негизинде «Манас» сюжети, өзөк окуялары жөнүндө түшүнүк берилет. Манастын төрөлүшү жана балалык чагы. Манастын алгачкы эрдиктери. Манастын Каныкейге үйлөнүүсү. Көкөтөйдүн ашы. Көзкамандардын окуясы. Чоң Казат. Манастын өлүмү.

Студент билиш керек:

- Эр Манастын эрдиктери менен таанышышат;
- Көкөтөйдүн ашы, Чоң казат тууралуу маалымат ала алышат;

Тема - 6: «Семетей», «Сейтек» бөлүмдөрүнүн сюжети, өзөк окуялары

«Семетей», «Сейтек» - «Манас» трилогиясынын уландысы. Эпостогу кыргыз элинин ички, сырткы душмандар менен күрөшү.

Студент билиш керек:

- С.Каралаев жана С.Орозбаковдун варианттарынын негизинде «Семетей», «Сейтек» бөлүмдөрүнүн сюжети, өзөк окуялары жөнүндө маалымат алышат.
- «Семетей» эпосундагы Семетейдин ички, тышкы душмандар менен күрөшү тууралуу маалыматка ээ болушат;
- «Сейтек» эпосунун идеялык мазмуну тууралуу түшүнүк алышат.

Тема - 7: «Манас» эпосу – кыргыз турмушунун көркөм энциклопедиясы.

Лекциялык саат – 2

Ч.Валиханов: ««Манасты» эпосу - кыргыздардын бардык мифтеринин, жөө жомокторунун, уламаларынын энциклопедиялык жыйнагы,» - деп жазган. Эпосто элдик салт-санаалар, үрп-адаттар, ырым-жырымдар, дүйнө жөнүндө эмпирикалык билимдер, элдик оюндар, чарбалык турмуш ж.б. кеңири чагылдырылган.

Студент билиш керек:

- Эпостогу нравалык-этикалык эреже, нормалардын, элдик каада-салт, үрп-адат, ырым жырымдардын эпосто чагылдырылышын билишет;
- «Манас» эпосу маданиятты изилдөөнүн булагы(боз үй, тамак аш, кийим кече, кол өнөрчүлүк искусствосу) экендигин аңдашат;
- «Манас» эпосундагы мифология жана диний ишенимдердин берилишин окуу менен маалыматка ээ болушат.

Тема - 8: Манас доорундагы медицина

Лекциялык саат – 2

Медицина илимин ата-бабаларыбыз илгертен эле аздектеп, өнүктүрүп келишкени «Манас» эпосу аркылуу бизге жетип олтурат. Азыркы аскердик талаа медицинанын үлгүлөрү мындан эки миң жыл мурда эле кыргызда болгондугун «Манас» дастаны тастыктайт. Согуштан тыныгуу учурунда жарадарларга көрсөтүлгөн медициналык жардам, дары-дармектер, медициналык аспаптар, хирургиялык операциялар, башкы дарыгерлер, колдонулуучу материалдар эпосто кеңири сүрөттөлөт. Ошондой эле «Манас» эпосунда трансплантация жөнүндө да айтылган.

Студент билиш керек:

- ата-бабаларыбыз байыркы убактардан бери медицинаны өнүктүрүп келишкен жөнүндөгү маалыматка ээ болуу;
- эпостогу медицинага байланыштуу сөздөрдү талдоого үйрөнүү;
- элдик медицина менен азыркы медицинанын карым-катышын өздөштүрүү.

Тема - 9: Эпостогу образдар системасы. Баатырлардын образы

Лекциялык саат – 2

Манас, Бакай, Кошой, Алманбет, Күлчоро, Семетей, Сейтек ж.б. образдарындагы өзгөчөлүктөр жана эпосто ээлеген ордуларына баа берилет. Манас, Семетей, Сейтек – эл баатырлары. Кошой балбандыктын, Бакай акылмандыктын идеалы. Эпостогу терс кармандардын образдарына мүнөздүү өзгөчөлүктөр жана алардын эпостон алган орду жөнүндө да сөз болот.

Студент билиш керек:

- Манас, Бакай, Кошой, Чубак, Сыргак, Алмамбеттердин образын жана кыргыздын негизги душмандарынын эпосто берилишин аңдап билишет;
- эпостогу терс кармандардын образдары жана алардын эпостон алган орду, тарбиялык мааниси жөнүндө түшүнүк алышат;

Тема -10: Эпостогу аялдардын образы

Каныкей - Манаска ылайыктуу жар, патриот, акылман эне. Айчүрөктүн образы аркылуу ашкан айлакер, сулуу, акылман, жөн билги, таза аялдын образы берилет. Сайкал – баатыр кыз. Эпостогу мыкты сапаттарга ээ болгон аялдардын дагы бири – Арууке. Өнөр, билимге да ээ. Акылман, чебер, жөн билги аял катары Арууке сүрөттөлөт.

Студент билиш керек:

- баатырларга ылайыктуу жар болушкан Каныкей менен Айчүрөктүн патриоттугу, акылмандыгы ж.б. алдыңкы сапаттары тууралуу маалымат алышат;
- эпостогу баатыр кыз Сайкалдын патриоттулугу, Аруукенин акылмандыгы, иш билгилиги жана башка үлгүлүү сапаттары тууралуу түшүнүккө ээ болушат.

Тема - 11: «Манас» эпосундагы көркөм тилдик каражаттардын берилиши

Лекциялык саат – 2

Эпикалык стилдин өзгөчөлүктөрү. Эпикалык ыр: уйкаштык, аллитерация. Эпикалык апыртмалуулук (гипербола) өзгөчөлүгү - эпостогу каарманды идеалдаштыруу ыкмасы. Окуяларды кеңири сүрөттөдөгү тилдик каражаттардын берилиши.

Студент билиш керек:

- эпикалык стиль жөнүндө маалыматка ээ болот;
- эпостогу тилдик каражаттардын байлыгы жөнүндө түшүнүк алат;
- кыргыз тилинин байлыгын, көркөмдүүлүгүн аңдап билүүгө үйрөнөт.

Тема - 12: «Манас» эпосу жана искусство

Лекциялык саат – 2

«Манас» эпосу искусствонун ар кайсы түрлөрүнүн элементтерин камтыйт. «Манас» жана театр. Көркөм сүрөт өнөрү жана «Манас». Улуттук музыкалык искусствонун өнүгүшүндөгү «Манас» эпосунун ролу. «Манас» эпосу боюнча архитектуралык эстеликтер.

Студент билиш керек:

- искусство жөнүндө жалпы маалыматка ээ болуу;
- кыргыз улуттук искусствосунун өнүгүшүндөгү «Манас» эпосунун ролу жөнүндө түшүнүк алышат.

Семинардык сабактардын мазмуну

Тема -1: «Манас таануу» курсуна киришүү. «Манас» эпосунун контекстиндеги кыргыз мамлекеттүүлүгү.

Семинардык саат – 2

«Манас таануу» предметинин башка илимдер: адабият, тарых, философия, этнография, педагогика, медицина ж.б. менен болгон байланышы. «Манас» эпосундагы кыргыздардын жана кыргыз мамлекеттүүлүгүнүн тарыхы.

Студент билиш керек:

- эпостун тарыхый эпохаларын;
- кыргыздардын жана кыргыз мамлекеттүүлүгүнүн тарыхын.

Тема - 2: «Манас» эпосу жана манасчылар.

Семинардык саат – 2

Манасчылык өнөрдүн өзгөчөлүгү жана салттуулугу. Манасчылардын өмүр таржымалы жана чыгармачылыгы. «Манас» трилогиясынын варианттары.

Студент билиш керек:

- эпикалык чыгармалардын өзгөчөлүгүн;
- манасчылардын чыгармачылыгы жөнүндө жалпы түшүнүккө ээ болуу;
- азыркы мезгилдеги манасчылар жөнүндө маалыматты.

Тема - 3: «Манас» үчилтигинин сюжети, өзөк окуялары

Семинардык саат – 2

Манастын эрдиктери. Эпостогу негизги өзөк окуялар. «Семетей», «Сейтек» эпосторунун идеялык мазмуну. Кыргыздын негизги душмандарынын эпосто берилиши.

Студент билиш керек:

- кыргыздын каны Манастын эрдиктерин;
- «Семетей», «Сейтек» эпостору боюнча жалпы түшүнүккө ээ болуу.

Тема - 4: Манас доорундагы медицина

Семинардык саат – 2

Эпосто сүрөттөлгөн жарадарларга көрсөтүлгөн медициналык жардам, дары-дармектер, медициналык аспаптар, хирургиялык операциялар, колдонулуучу материалдар. Манас аскеринин «аптекасы». Кыргыз трансплантация илимине – 2000 жыл.

Студент билиш керек:

- Манас доорундагы медицина жөнүндө түшүнүк алышат;
- эпостогу медициналык атоолорду чечмелешет.

Тема -5: Эпостогу образдар системасы

Семинардык саат – 2

«Манас» эпосундагы этнопедагогикалык көз караш. Эпостогу оң жана терс каармандардын образдарына мүнөздүү өзгөчөлүктөр жана тарбиялык мааниси.

Студент билиш керек:

- эпостун идеялык мазмунун;
- эпостогу оң жана терс каармандарды сүрөттөө.

Тема -6: «Манас» эпосу жана искусство.

Семинардык саат – 2

«Манас» эпосу кыргыз улуттук искусствосунун өнүгүүсүндөгү негизги булак. Эпос искусствонун ар кайсы түрлөрүнүн элементтеринде камтылган. Маселен, «Манас» жана театр, «Манас» жана кино, көркөм сүрөт өнөрү жана «Манас», скульптура жана «Манас» ж.б.

Студент билиш керек:

- кыргыз улуттук искусствосунун өнүгүшүндөгү «Манас» эпосунун ролу жөнүндө түшүнүк алышат;
- кыргыз искусствосундагы «Манас» эпосунун актуалдуулугу жөнүндө маалыматка ээ болушат.

ТИРКЕМЕ №3

Узун чачтын ыктуусу,
Ургаачынын мыктуусу,
Кең көйнөктүн тазасы
Ургаачынын пашасы (Саякбай Каралаев)

ТИРКЕМЕ №4 -1

1-топко, 1-тапшырма

Мааникерди берели деп Кошой карыя кенеш кылганда эмнеге Манастын жини кайнайт, түшүндүрмө бергиле. Окуянын аягы эмне менен бүттү? Мында Манастын кандай сапаты даана көрүнөт.

Кытай да болсо кылым журт,
Капыр да болсо кандуу журт,
Мааникерди берсек деп,
Эр Кошой айтып турганы.
Ошо сөзүн укканда
Оң көзүнөн от чыгып,
Сол көзүнөн чок чыгып,
Аккула атты каргытып,
Ач тайгандай аргытып
Ак сакалдуу Кошойдун
Алдына барды ошонун:
Аттигине абаке,
Акылыңыз канаке?
Мааникер берем дегенче
Манасты өлдү десеңчи!
Муну айтканча өлсөңчү!
Арбак анык урбаса
Атымды кантип берейин,
Арбыган экен бу доңуз,
Алпурушуп көрөйүн:
Арга недир тагдырга,

Ажалым жетсе өлөйүн!
Ал сөздү айтып эр Манас
Алтын доол кагылды,
Аккелте мылтык чаңырды,
Араң турган кырк баатыр
Аламан коюп жабылды.
Сандыргалуу көй баатыр
Сайып өтүп баратыр,
Заман акыр башына
Салып өтүп баратыр.
Кош-Дөбөнүн тушунда.
Коңурбай баатыр ушунда.
Кыргынды көрүп кысылып,
Булуттай өңү бузулуп,
Каарданса Манас нетер деп,
Кан Коңурбай энтелеп,
Камданганча бу канкор
Кыргын кылып кетер деп,
Ат албасам жок деди,
Ар качандан бир качан
Ушул Манас шок деди.
Ат минбесем коёмбу,
Арстан Манас оёнду
Кызматка сөздү айтыңар,
Кылкара тартуу тартыңар,
Агасы анын Алгара,
Аземи артык Кылкара.
Кылкара тартуу бериңер,
Кырдырып ийбей кытайды
Кызмат кылып көрүңөр.
Бу сөздү айтып Коң төрө,
Бузукту сүйгөн чоң төрө,
Кылкара атты кындыйтып
Астынан тартып калыптыр.
Алооке баштык карысы,
Алтымыш жаң-жуң баарысы
Астына тартуу барышты,
Ат алам деп ат берип
Абийри кетип калышты,
Абыдан кетти намысы

2- тапшырма. Алооке кан катыла албай, коркуп качкан Манастын сыны сүрөттөлгөн саптарды толуктагыла: Кирпиги ..... , көзү ..... , (чок, жалын) Айткан кеби - аткан ок, ...мандай,..... жүрөк, (таш, жолборс) Жооруну..... , пил..... , (билек, калың) Айбат сакал, тик мурут, Ачууланса каарына Турар эмес эч бир журт.

ТИРКЕМЕ №4 -2

2-топко тапшырмалар.

1-тапшырма.

Көп чекиттин ордуна туура келген сөздөрдү койгула.

Санирабийга кыз экен,
Сап сулуунун ... экен,
Жыла сүйлөп шыңк этип,
Акыл толгон..... экен.
Он алты жарым ..бар,
Олоңдой кара ..... бар,
Боростой к и й и м . . . ,
Ботодой бели ийилип,
Боюн сылап .....,
Үзүлгөнүн..... ,
Көзү чалган бенденин
Үзүрү болсо сураган,
Жетишпедим дегенге
Жеңин.....
Берендик жайы бар экен,
Жеткире акыл ойлогон
..... жайы бар экен.
Болор кепти бир айткан
..... жайы бар экен.
Бечарага карашкан
Бекемдик жайы бар экен,
Азамат бакса айнытпас
Жетерлик жайы бар экен.
Кылган иши баары амал,
Кызылдай бою.....,
Кастарлуу жайы бар экен.

Керектелүүчү сөздөр: Тереңдик, улаган, сарамжал, жашы, өзү, чачы,

2-тапшырма. Бул үзүндүдө Каныкейдин кандай сапаттары көрүнөт?

Басырык уруш салышса,
Башынан түшпөй .....
Кырк чорого.....,
Кызматым билсем ал түгүл
Кыркыңа кылдым кырк чопкут.
Кийгендин көөнүн ..... ,
Жоого ылайык.....
Сыр бараң атса, ...
Табылгы жакса .....
Тери шымы дагы бар.
Ок тешпеген бек жеке,
Таманы калың койдурган,
Кырк чорого кырк өтүк,
Даярдаган мунум бар.
Каухар таштан..... ,
Кыркыңа кемер курум бар.
Сексен төрт чакча дары бар,
Жүздөн огум дагы бар”.

Бороондуу күнү..... ,
Жаандуу күндө..... ,
Бирден соот бөктөрүп
Койгон экен баарысын
Коендой кылып окшотуп
Каныкейдин ошентип
Кылганын көрүп алышты
Кырк чоро .....

Керектүү сөздөр: ок өтпөс, суук өтпөс, тындырган, айран калышты, суу өтпөс, кырк тумак, көзү бар, кылдырган, жүрсүн деп, чок өтпөс, кийинип, кези, чечендик, тараган, кесип бергендей.

ТИРКЕМЕ №4 -3

Уйгө тапшырма.

1-тапшырма.

Тест суроолоруна жооп бергиле.

1) Кырк чоронун ар бирине кийим-кечек, соот, курал-жарак, минер атына чейин даярдап койгону Каныкейдин кайсы сапаты?

- а) көрөгөчтүгү, уздугу, сарамжалдуулугу
- б) уздугу
- в) назиктиги

2) Кыргыз элинин салт-санаасы, улуттук оюндары айрыкча кенен сүрөттөлгөн бөлүм?

- а) Манастын төрөлүшү жана балалык чагы
- б) Алмамбеттин Манаска келип кошулушу
- в) Көкөтөйдүн ашы

3) Жолой дөөнү жыгып, элдин намысын коргоп калган баатыр?

- а) Эр Көкчө
- б) Эр Төштүк
- в) Алп Кошой

4) Жолойду терс каарман кылып турган сапаты:

- а) Өгүз көөдөн, өкүм сөз өрдүгү
- б) ички дүйнөсүнүн жардылыгы, көңдөйлүгү
- в) Булчуңу буура санындай балбандыгы

5) Коңурбайдын негизги куралы:

- а) эрдик намыс, өз күчүнө ишенүү
- б) эрдик, кайрат
- в) кара ниеттик менен алдоо, амал-айла

2-тапшырма. Бул текст силер окуган вариантта кандай берилген. Талдагыла.

«Кытайдын белгилүү кандарынын бири жана бүт кытайдын аскер башчысы Соорондук 54 жашка келгенче эркек балалуу болбойт. Акыры анын аялы Экзердин боюна бүтүп, эркек бала төрөйт. Соорондук чоң той берип, балага ылайыктуу ат таба албай көпчүлүк кысылып турганда думана пайда болуп, «Алмамбет» деп ат коёт. Алмамбет бала күнүнөн боорукер, калыс болуп өсөт. Он төрт жашынан тартып атасынын ордуна такка минип адилет бийлик жүргүзөт. Анын эл арасындагы даңкы кытай кандарынын күнүчүлүгүн туудурат. Аскер башчысы катары түрлүү жерлердеги согуштук даярдыктарды көрүп кыдырып жүргөн Алмамбет Эсенкан турган Чоң- Бээжинге келгенде анын акылчы аярлары «бул бала түбү бизге эл болбойт, өлтүрүп салып кутулалы» деген кеңеш беришет. Бирок, Соорондуктан корккон Эсенкан ачык кыянатчылык кыла албай, азыр кое туралы деген чечимге келет.

Ууда жүргөн Алмамбет Көкчөгө жолугат, андан мусулманчылыктын жолун угуп мусулман болууну чечет. Үйүнө кайтып келип, мусулман болгула десе ата - энеси тил албайт. Атасы карматып өлтүрмөк болгондо Алмамбет качып чыгат. Жолунан тосуп кармамакчы болгон Мурадилди, Жолойду, Коңурбайды, Бууданчанды жеңет, көп куугун жана тосмолордон аман кутулуп чыгып Көкчө менен болжошкон жерге карай жөнөйт. Көкчө менен жолугушуп, согушта олжого түшүргөн аттарын элге бөлүп берет. Мага эле жеке берсе болот эле деп Көкчөнүн ичи ооруксуп калат. Көкчөнүн аялы акылдуу Акеркеч Алмамбетти чоң сый, урмат менен тосот. Алмамбет 9 жылча жүрөт, элге алынат. Бирок казак бийлери бузукулук кылышып, Көкчөгө жамандап барышат. Көкчө ачуусу жана мастыгы менен Алмамбетке ачуу сөздөрдү айтат. Таарынган Алмамбет Көкчөдөн кетет».

2 - тапшырма. Кырааты менен окугула. Бул кимдин түшү, эмне жөнүндө кабар берет?

Анда Манас кеп айтат
 Акылы терең арстандар,
 Кыла турган ишиң бар,
 Жоруй турган түшүм бар:
 Кызымталдуу бир кылыч
 Жолдон таап алганым.
 Сырты калың, өткүр миз,
 Учу кайкы, мойну түз.
 Сынамакка кылычты
 Ташка чаптым ошо кез,
 Ташты кести эттен тез.
 Салмактанды бир кезде,
 Салаңдап жерге жетиптир,
 Боосу узарып кетиптир.
 Учу жерге тийгени,
 Кылычым бөлөк сүрөткө
 Нак ошо жерде киргени.
 Кылычым болду бир жолборс,
 Жолборс болду маа жолдош,
 Дөбөнүн чыктым башына,
 Жолборсум жолдош кашымда.
 Күн батышка бир карап,
 Күн чыгышка бир карап,
 Жолборсум турду күркүрөп,
 Төрт тараптан айбанат

Төгүлүп келди дүркүрөп.
 Жан-жаныбар жыйылып,
 Дөңдө жалгыз өзүмө
 Таазим кылды сыйынып.
 Уруксат берип тараттым,
 Жай-жайына караттым.
 Алиги турган жолборсум
 Ак туйгун болуп калганы.
 Кукулуктап унчукса,
 Куштан бөлөк үнү бар,
 Куйрук-башы жаркылдап,
 Куудан аппак жүнү бар,
 Айбат менен караса
 Алп кара куш сүрү бар.
 Саңоорлору сары алтын,
 Таканак жүнү баары алтын,
 Талпынды канат жаркылдап,
 Алп кара куш баш болуп,
 Сыярат кылып сыйынды,
 Ачып канат ирмеген
 Астына келип жыгылды.
 Бу дүнүйө жандарын
 Койбодум деп ойлодум,
 Кондурган бойдон колума
 Ошо түштөн ойгондум.

Тахирова Назгүлдүн дарылоо иши, акушердик иши, сестарлык иши, стоматология, фармация адистиктери үчүн семинардык сабагынын

план-иштелмеси

Сабактын темасы: «Манас таануу» курсуна киришүү. «Манас» эпосунун контекстиндеги кыргыз мамлекеттүүлүгү.

Сабактын максаттары:

- студенттер “Манас таануу” курсунун предметин, максатын, маани-маңызын, милдеттерин билишет;
- эпостун пайда болушуна тийгизген тарыхый өбөлгөлөр, эпоско тиешелүү өзгөчөлүктөр жөнүндө түшүнүк алышат.
- көркөм чыгарманы илимий жактан тааныйт;
- эпостогу мекен, мамлекеттүүлүк жөнүндөгү түшүнүктөр камтылган үзүндүлөрдү талдашат;
- көркөм сөз каражаттарын өз кебине кошуп сүйлөөгө, көркөм окууга машыгышат;

Күтүлүүчү натыйжалар:

- «Манас» эпосунун эл турмушундагы маанисин тереңирээк өздөштүрөт;
- илимий изилдөөлөрдүн жазылышын, стилин үйрөнүшөт;
- эпостун текстти илимий жана публицистикалык макалаларда кандай талдана тургандыгын билишет;
- студенттер чыгармадан патриоттуулукка, мекенди сүйүүгө үндөгөн түшүнүктөрдү таба алышат;
- өз пикирлерин оозеки жана жазма түрдө аргументтештире алышат;
- окуп түшүнүү, угуп түшүнүү көндүмдөрүнө машыгышат.

Калыптандыруучу компетенциялар: ОН-4, ЖК-14.

Пайдаланылган адабияттар:

1. Манас. С. Орозбаковдун варианты. 1-4-китептер. – Фрунзе, 1981.
2. Манас. С. Орозбаковдун варианты. – Бишкек, 2010.
3. Манас. С.Каралаевдин варианты. 1-2-китептер. – Фрунзе, 1984.
4. Манас. С.Каралаевдин варианты. – Бишкек, 2010.
5. «Манас» энциклопедиясы, 1-2-китеп – Бишкек, 1995.
6. Давлатова С., Исаева М., Жолдошнова А. Манас таануу. – Ош, 2015.
7. Байгазиев С. «Манас эпосунун руханий, адептик- философиялык, патриоттук улуу дөөлөттөрү жана педагогикалык асыл нарктары. – Б,2014.
8. Байгазиев С. Улуу «Манас» эпопеясы – дүйнөлүк көркөм маданияттын өчпөс жылдызы. – Б, 1994.
9. Исаков Б. Манас сабагы. – Б,1994.

Мультимедиялык каражаттар:

1. Улуу Манас баяны. DVDдисктери
2. Семетей баатыр баяны. DVDдисктери
3. Эр Сейтектин балдары. DVDдисктери.

Сабактын жүрүшү:

Сабактын этаптары	Убактысы	Аткарылуучу ишмердүүлүктөр
Мотивациялоо, билимдерин актуалдаштыруу	7мин	а) Мекен жөнүндөгү ыр, макалдардан айтуу. М: «Туулган жердин топурагы алтын» ж.б. б) Сабактын максаттары менен таанышуу. Окутуучунун көрсөтмөсү менен сабактын темасын табышат, максаттарды аныкташат.
Үй тапшырмасын текшерүү	15мин	Үй тапшырмасы: «Манас» эпосунан бир окуяны тандап, кара сөзгө айландырып, көркөм айтып берүү. Ошол үзүндүдөгү сөз берметтерин бөлүп көрсөтүү. Жупта бири-бирине айтып беришет. Баалоо критерийлерине таянып бири-биринин тапшырмасын баалашат. Баалоо критерийи: Окуянын бүтүндүгүнүн сакталышы – 1 упай Көркөмдүк деңгээли – 1 упай Айтып берүү чеберчилиги – 1 упай Көркөм сөз каражаттарын табуу: 5тен көп болсо – 1 упай, 3-4 көркөм сөз каражаттарын белгилесе – 0, 5 упай
Өтүлгөн материал менен жаңы теманы байланыштыруу	5мин	«Манас» эпосунан үзүндүнү көркөм окуу, аны талкуулоо аркылуу өтүлгөн материал менен жаңы тема байланыштырылат.
Жаңы материалды өздөштүрүү	20мин	Тема: «Манас таануу» курсуна киришүү. «Манас» эпосунун контекстиндеги кыргыз мамлекеттүүлүгү.. План: 1. «Манас» эпосунда изин калтырган тарыхый доорлор. 2. Эпостун жаралуу доору боюнча илимий пикирлер. Окутуучунун суроосу аркылуу жаңы материалды түшүнүүгө чакыруу жасалат. Жаңы материалды түшүнүү топтук иш аркылуу ишке ашырылат. 1-топко тапшырма: «Манас» эпосунун чыгыш доору тууралуу материалдарды талдоо; Берилген материалдардан таанымал окумуштуулардын пикирлерин тапкыла. Пикирлердин кайсынысы туура, кайсынысы туура эмес экендигин эпостун текстине, “Манас” энциклопедиясына таянып, түшүндүрүп бергиле. Баалоо критерийлери: Окумуштуулардын пикирлерине таянып далилдүү жооп берүүсүнө – 2 упай Өз оюн эркин, жеткиликтүү түшүндүрүп бериши – 1 упай Эпостон далил келтире алуусу – 1 упай Азыркы учур менен салыштыра алуусу – 1 упай Маалымат булактарынан пайдалана алуусу – 1 упай 2-топко тапшырма. «Манас» эпосунун элдүүлүгүн тууралуу конференциянын докладдары. Бул жыйын эпостун кийинки

		<p>тагдырындагы чечүүчү окуя болгон. Ал жыйынды студенттерге түшүндүрүү жеткиликтүү болсун үчүн эки этапка бөлүп алабыз «Манас» эпосунун элдүүлүгү тууралуу маселе эмнеден улам келип чыкты? Конференция кимдер тарабына демилгеленди жана кимдер уюштурду?</p> <p>«Манас» эпосунун элдүүлүгү боюнча жазылган макалаларды талдоо.</p> <p>Баалоо критерийлери:</p> <p>Окмуштуулардын пикирлерине таянып далилдүү жооп берүүсүнө – 2 упай</p> <p>Өз оюн эркин, жеткиликтүү түшүндүрүп бериши – 1 упай</p> <p>Эпостун текстти илимий жана публицистикалык макалаларда кандай талдана тургандыгын билишине - 1 упай</p> <p>Эпостун элдүүлүгүнө баа беришине – 1 упай</p>			
Бышыктоо	27мин	Топтордун презентациясы жана аларды талкуулоо аркылуу жаңы материал бышыкталат.			
Үйгө тапшырма берүү	5мин	<p>1-тапшырма: Эпостун жаралуу дооруна байланыштуу маалыматтарды тапкыла.</p> <p>Муну төмөнкү таблицада чагылдыргыла.</p> <table border="1" data-bbox="619 813 1540 981"> <tr> <td>Эпостун жаралуу дооруна, элдүүлүгүнө байланыштуу түшүнүктөр.</td> <td>Кайсы булактарда кандайча берилет? (Кыскача баяндоо)</td> <td>Азыркы учурдагы «Манас эпосун изилдөөлөргө баа бергиле.</td> </tr> </table> <p>Баалоо критерийлери:</p> <p>2-3 түшүнүктү таблицада чагылдырып бериши – 1 упай</p> <p>Таблицанын бардык бөлүгүн толтурушу – 1 упай</p> <p>Таблицага таянып баяндап берүүсү – 2 упай</p> <p>Айтып берүү чеберчилиги – 1 упай</p>	Эпостун жаралуу дооруна, элдүүлүгүнө байланыштуу түшүнүктөр.	Кайсы булактарда кандайча берилет? (Кыскача баяндоо)	Азыркы учурдагы «Манас эпосун изилдөөлөргө баа бергиле.
Эпостун жаралуу дооруна, элдүүлүгүнө байланыштуу түшүнүктөр.	Кайсы булактарда кандайча берилет? (Кыскача баяндоо)	Азыркы учурдагы «Манас эпосун изилдөөлөргө баа бергиле.			
Жыйынтыктоо	6мин	«Мен бүгүнкү сабактан өзүмө эмнелерди ала алдым?».			
		Ушул суроого студенттерден жооп алуу жана максаттарга кайрылуу аркылуу сабак жыйынтыкталат.			
Баалоо	5мин	<p>Сабактын жүрүшүндө калыптандыруучу баалоонун техникалары колдонулат.</p> <p>Ар бир студент тапшырмаларда берилген баалоо критерийлерине таянып бири-бирин баалашат.</p> <p>8-9 упай – «5»</p> <p>6-7 упай – «4»</p> <p>4-5 упай – «3»</p> <p>3же андан аз упай – «2»</p>			

1-текст

«Манас» эпосу - дүйнөнүн атактуу жети керемети менен теңдеше ала турган сейрек көрүнүш, улуу эстелик. Ошол улуу эстелик качан жаралды, кайсы доордун окуясы негиз салды деген суроо эпосту изилдөөчүлөрдүн баарын түйшөлтүп келет. «Манас» эпосунун жаралышы жөнүндөгү элдик ойлор эпосто мындайча берилет:

Ээй, байыркынын жомогу,
Башгаса келер оролу.
Эзелкинин жомогу,
Эстесе келер оролу.
Уламадан уккан сөз,
Угуту өнүп чыккан сөз.
Карылардан алган сөз
Калк ичинде калган сөз.
Арбын жомок - толгон сөз,
Ат көтөргүс болгон сөз.
Арсыздарга токтолбой,
Азамат-эрге конгон сөз.
Абалтан калган бул кепти,
Айта келсек бул кезде,
Айланып сансыз жыл өттү.
Көпкөк темир кийинген,
Жоо дегенде жүгүргөн,
Жолборстой сүрдүү эр өттү,
Эчен кылым эл өттү!
Тоо бузулуп сай болду,
Сай козголуп тоо болду.
Аты калып, өзү жок,
Ар канча деңиз жоголду.
Аркар баскан бел менен,
Булут шашкан жел менен.
Кошо жашап келген сөз.
Баласына атасы Энчи
кылып берген сөз.
Жалпы журтум терген сөз.

Эпостун чыгышы жөнүндө мындай илимий божомолдор айтылып келген:

- 1) Енисейлик Орхон доорунда (VII-IX к.к.) чыгышы жөнүндө (проф. М. О. Ауэзов, А. Н. Бернштам);
- 2) Алтай доорунда (IX-XI к.к.) чыккандыгы жөнүндө (Б. М. Юнусалиев);
- 3) Жунгар доорунда (XVI— XVIII к.к.) чыгышы жөнүндө (проф. А. К. Боровков, И. Л. Климович).

Биринчи божомолдун автору М.Ауэзов мындай деген: «Манас» эпосунун уютку окуясы болгон Чоң казатта Манас баатыр баштаган кыргыздар күчтүү чыгыш мамлекетине каршы жүрүш жасагандыгы айтылат. Ал мамлекеттин чегинде кыргыз мамлекетинин борборунан бир вариантта кырк күн, экинчи вариантта 90 күн алыстыкта аябай чыңдалып корголгон Бээжин шаары жайгашкан делет. Ал эми тарыхый маалыматты алып карасак, кыргыздар 840-жылы күчтүү уйгур мамлекетин багынтып, башкы шаары Бей-Тинди (Бээжинди) ээлеп алгандыгы тарыхый чындык». Профессор А.Н.Бернштам Манасты тарыхта жашаган Яглакар кан деп эсептейт. «Яглакар кан 847-жылы август айында каза

тапкан. «Манас» эпосу болжол менен ошол жылдары жаралса, эпоско 1947-жылы 1 100 жыл толот»- деген бүтүмгө келген. Б. М. Юнусалиев «Манас» эпосу Алтай доорунда чыккан деп божомолдойт: «Эпос кытайдын каны Алооке кыргыздардын бирдигин бузуп, бытырандылыкка учуратканын, Ороздунун уулдарын ар жерлерге сүргөндүгүн баяндоодон башталат. Манас Алтайда туулуп өсөт, эр жеткенде кыргыздарды Ала-Тоого алып келет. Эпостогу окуялар алгач Орхон, Каңгай, Күкүнор, Алтай сыяктуу географиялык пункттарда болот, орто кылымдарга чейин Алтайда жашаган тыргоот, оронкой, ойрот сыяктуу элдердин аттары аталат. Кыргыздардын XII кылымга чейин Алтайда жашагандыгы XI кылымда Ысык-Көл, Чүй, Фергана өрөөндөрүн аралап, түрк урууларынын сөздүгүн жазып кеткен Махмуд Кашгаринин маалыматы менен да аныкталат. Кыргыздардын бытырандылыкка учурап, ар кайсы жакка таратылып көчүрүлүшү тарыхта болгон факт. Бул окуя X кылымда моңгол тилине жакын тилде сүйлөгөн кара кытайлардын баскынчылык менен кол салып, кыргыздардын мамлекеттигин бузган чабуулуна туура келет. Кыргыз эли башынан өткөзгөн тарыхый окуялар: моңголдордун үстөмдүгүнө каршы төрт ирет көтөрүлүш чыгарышы, ойрот, калмак, манжуулардын эзүүсүнө каршылык көрсөткөн кыймылдар да эпостон орун алган.»»Манас» эпосу Жунгар доорунда жаралган деген үчүнчү божомолдун авторлору, профессорлор А. К. Боровков жана И. Л. Климович эпосто кийинки тарыхый маалыматтардын көбүрөөк орун алышына гана таянышат. «Манас» эпосу жунгар чабуулдары кезинде жаралган болсо, андан бир нече кылым мурунку кыргыз урууларынын Алтайдан Ала-Тоого көчүшү, кара кытайлар менен согушу ж.б. окуялар жана XIV-XV кылымдарга чейин кыргыздар жашаган Алтай, Кангай сыяктуу географиялык пункттар эпостон кандайча орун алып калды деген суроолорго алар жооп беришпейт. Жазуучу, Манас изилдөөчү О.Айтымбетов болсо: «Тарыхый Манас 236-жылы төрөлгөн. 24 жашында такка отуруп, бытыраган кырк уруу кыргызды бириктирип, Дуньху деген күчтүү өлкөнү багындырган. Түштүгүндөгү Чин өлкөсүнө эки жолу кол салып (Чоң Казат, Кичи Казат) 200-жылы аларды Пинчень (Бээжин) калаасынын ирегесинде талкалаган. «Манас» эпосу ошол улуу жеңиштен улам пайда болгон», - дейт. Эпос элдин миң жылдап созулган узун тарыхы менен тыгыз улашып тургандыктан, окумуштуулар эпостун мазмун-манызын түзгөн окуяларды жети доорго бөлүп карашат:

Окумуштуулар, изилдөөчүлөр тарабынан Манас баатырдын жана «Манас» эпосунун тарыхтагы изин издөө улантылып келет.

Эпостун окуялары жана чыгарма тууралуу XVI кылымда жашап өткөн Сейф-ад-дин-Аксикенти «Мажму ат-таворих» («Тарыхтардын жыйнагы») деген кол жазмасында эскерип өтөт. Алар жогоруда аталган санжыра китепте Манас баатырды тарыхый инсан катары карашат, анын Жолой баштаган калмактар менен согушканы, ага Жалал-ад-Дин шейх жардам бергени, жери Талас, атасы Жакып болгону, кырк жигити тууралуу маалыматтар берилет.

2-текст

1950-жылы 20-октябрда СССР Илимдер академиясынын Президиуму Москвада өткөрүлгөн кеңешмесинде Академиянын Кыргыз филиалындагы Тил, адабият жана тарых институтунун ишинин абалын жана кадр маселесин талкуулаган жана анда Кыргыз ССРинде коомдук илимдерди чыңдоо максатында Илимдер академиясы Кыргыз филиалынын Президиумуна 1951-жылы эпостун элдүүлүгү, негизги варианттары жана курама вариант даярдоо маселелерине арналган «Манас» эпосу боюнча илимий сессия

өткөрүү тапшырмасын милдеттендирген. Кыргыз ССРинин Коммунисттик партиясынын биринчи катчысы И.Раззаков СССР ИАнын президенти С.Вавиловго, СССР Жазуучулар союзунун Башкы катчысы А.Фадеевге, Казак ССРинин ИАнын президенти К.Сатпаевге, Өзбек ССРинин ИАнын президенти Т.Сарымсаковго «Манас» эпосуна арналган конференцияга адис окумуштууларды жиберүүсүн өтүнүп кат жазган, чарбалык, каржылык, уюштуруучулук иштерине көмөк көрсөткөн, өзү да жыйынга катышып турган.

Конференцияны өткөрүү мөөнөтүн узартып, СССР Илимдер академиясынын Президиуму 1952-жылы 21-январдагы көрсөтмөсү менен илимий конференцияны өткөрүүгө Кыргыз филиалын милдеттендирген. Төрт доклад белгиленген. Алар: «Манас» эпосунун калыптанышынын тарыхый шарттары» («Об исторических условиях формирования эпоса «Манас»), докладчы – профессор А.Ю.Якубовский; «Манас» эпосун изилдөөнүн жыйынтыктары жана милдеттери» («Итоги и задача изучения эпоса «Манас»), докладчы – профессор Л.И.Климович; «Манас» эпосунун элдүүлүк проблемасы» («Проблема народности эпоса «Манас»), докладчы – профессор А.К.Боровков; «Манас» эпосунун варианттарына обзор» («Обзор вариантов эпоса «Манас»), докладчы – жазуучу Ө.Жакишев.

Аларга жардамчы докладдарды даярдоо, «Манастын» варианттарын жазып алуу ишин уюштуруу, илимий экспедицияга чыгуу, айрым белгилүү манасчылардан эпостун тексттерин кайталап жазып алуу (мисалы, Саякбай Карала уулунан) ж.б. иштер активдүү жүргүзүлөт.

Сабактын темасы: Манас доорундагы медицина

Сабактын максаттары:

- студенттер «Манас» эпосунда кездешкен медициналык түшүнүктөрдү билишет;
- эпосто кездешкен дары-дармектердин касиеттерин учурдагы дары-дармектер менен салыштырышат;
- эпостогу медициналык түшүнүктөр камтылган үзүндүлөрдү талдашат;
- көркөм сөз каражаттарын өз кебине кошуп сүйлөөгө, көркөм окууга машыгышат;
- эпостогу акушердик ишке байланыштуу түшүнүктөрдү баалашат.

Күтүлүүчү натыйжалар:

- студенттер чыгармадан медициналык түшүнүктөрдү таба алышат;
- өз пикирлерин оозеки жана жазма түрдө аргументтештире алышат;
- окуп түшүнүү, угуп түшүнүү көндүмдөрүнө машыгышат.

Калыптандыруучу компетенциялар: ОН-1, ЖК-5

Пайдаланылган адабияттар:

10. Манас. С. Орозбаковдун варианты. 1-4-китептер. – Фрунзе, 1981.
11. Манас. С. Орозбаковдун варианты. – Бишкек, 2010.
12. Манас. С. Каралаевдин варианты. 1-2-китептер. – Фрунзе, 1984.
13. Манас. С. Каралаевдин варианты. – Бишкек, 2010.
14. «Манас» энциклопедиясы, 1-2-китеп – Бишкек, 1995.
15. Давлатова С., Исаева М., Жолдошева А. Манас таануу. – Ош, 2015.
16. Байгазиев С. «Манас» эпосунун руханий, адептик- философиялык, патриоттук улуу дөөлөттөрү жана педагогикалык асыл нарктары. – Б, 2014.
17. Байгазиев С. Улуу «Манас» эпопеясы – дүйнөлүк көркөм маданияттын өчпөс жылдызы. – Б, 1994.
18. Исаков Б. Манас сабагы. – Б, 1994.
19. Тахирова Н. Манас доорундагы медицина. Макалалар.

Мультимедиялык каражаттар:

4. Улуу Манас баяны. DVDдисктери
5. Семетей баатыр баяны. DVDдисктери
6. Эр Сейтектин балдары. DVDдисктери.

Сабактын жүрүшү:

Сабактын этаптары	Убактысы	Аткарылуучу ишмердүүлүктөр
Мотивациялоо, билимдерин актуалдаштыруу	7мин	<p>а) «Түгөйүңдү тап» муз жаргычы. Шарты: Студенттер эки топко бөлүнүшөт. Баракчалардыгы «Манас» эпосунун каармандары жана алардын мүнөздөмөлөрү жазылган жазуулардан тандап алышат. Эгер каарманды тандаган болсо, анын мүнөздөмөсүн тандаса, каармандын атын айтып, түгөйүн табышы керек.</p> <p>М: «Атка жеңил, тайга чак, уйкусу жок жолго сак» деген жазууну алган студент Сыргактын атын айтып, түгөйүн издейт. «Сыргак деген жазууну тандаган студент, тескерисинче анын мүнөздөмөсүн айтып издеши керек. Табышкан түгөйлөр мүнөздөмөсүн чечмелешет.</p> <p>б) Сабактын максаттары менен таанышуу. Окутуучунун көрсөтмөсү менен сабактын темасын табышат, максаттарды аныкташат.</p>
Үйтапшырмасын текшерүү	15мин	<p>Үй тапшырмасы: «Манас» эпосунан бир окуяны тандап, кара сөзгө айландырып, көркөм айтып берүү. Ошол үзүндүдөгү сөз берметтерин бөлүп көрсөтүү.</p> <p>Жупта бири-бирине айтып беришет. Баалоо критерийлерине таянып бири-биринин тапшырмасын баалашат.</p> <p>Баалоо критерийи:</p> <p>Окуянын бүтүндүгүнүн сакталышы – 1 упай</p> <p>Көркөмдүк деңгээли – 1 упай</p> <p>Айтып берүү чеберчилиги – 1 упай</p> <p>Көркөм сөз каражаттарын табуу: 5тен көп болсо – 1 упай, 3-4 көркөм сөз каражаттарын белгилесе – 0, 5 упай</p>
1.Өтүлгөн материал менен жаңы теманы байланыштыруу	5мин	<p>Ш.Сарыгулованын айтуусундагы «Манас» эпосунан үзүндүнү угуп, аны талкуулоо аркылуу өтүлгөн материал менен жаңы тема байланыштырылат.</p>
2.Жаңы материалды өздөштүрүү	20мин	<p>Тема: Манас доорундагы медицина</p> <p>План:</p> <ol style="list-style-type: none"> 1. “Манас” эпосундагы медициналык түшүнүктөр 2. Манас аскеринин «аптекасы» 3. Эпосто кыргыз трансплантациясынын чагылдырылышы <p>Врач С, Жумабековдун суроосу аркылуу жаңы материалды түшүнүүгө чакыруу жасалат.</p> <p>Жаңы материалды түшүнүү топтук иш аркылуу ишке ашырылат.</p> <p>1-топко тапшырма: Берилген үзүндүлөрдөн медициналык шаймандарды, медициналык түшүнүктөрдү тапкыла. Алардын маанилерин, колдонуу учурларын контекстке же «Манас» энциклопедиясына таянып, түшүндүрүп бергиле.</p> <p>Баалоо критерийлери:</p> <p>5тен кем эмес медициналык түшүнүктү, шаймандарды таба алышы – 1 упай</p> <p>Маанилерин түшүндүрүп бериши – 1 упай</p> <p>Колдонулуу учурларын көрсөтө алуусу – 1 упай</p> <p>Азыркы учур менен салыштыра алуусу – 1 упай</p> <p>Маалымат булактарынан пайдалана алуусу – 1 пай</p> <p>2-топко тапшырма: Берилген үзүндүлөрдөн дары-дармектерди таап, аларга түшүндүрмө бергиле. Азыркы учурдагы кайсы дарылар менен окшоштугу бар экенин көрсөткүлө. Текстин өзүнө же «Манас» энциклопедиясына таянууга болот.</p>

		<p>Баалоо критерийлери: Бештен кем эмес дары-дармекти таба алышы – 1упай Маанилерин түшүндүрүп бериши – 1упай Колдонулуу учуларын көрсөтө алуусу – 1упай Азыркы учур менен салыштыра алуусу - 1упай Маалымат булактарын пайдалана алуусу – 1упай 3-топко тапшырма: Маалымат булактарына таянып (tyur.net маалыматтык сайты), «трансплантация» дегенди түшүндүрүп бергиле. Берилген үзүндүдөгү кыргыз трансплантациясынын мисалын чечмелеп бергиле.</p> <p>Баалоо критерийлери: Терминге түшүндүрмө бере алышы – 2упай Тексттеги мисалды чечмелеп берүүсү – 2упай Маалымат булактарын пайдалана алуусу – 1упай</p>			
Бышыктоо	27мин	Топтордун презентациясы жана аларды талкуулоо аркылуу жаңы материал бышыкталат.			
Үйгө тапшырма берүү	5мин	<p>1-тапшырма: Эпостогу баланын төрөлүшүнө байланыштуу окуялардагы медициналык түшүнүктөрдү таап, өз кесибинер менен(медицина, акушердик иши менен) байланыштыргыла. Муну төмөнкү таблицада чагылдыргыла.</p> <table border="1"> <tr> <td>Эпостогу баланын төрөлүшүнө байланыштуу медициналык түшүнүктөр</td> <td>Кайсы окуяда кандайча берилет? (Кыскача баяндоо)</td> <td>Азыркы учурда кесибиме кандайча байланышы бар?</td> </tr> </table> <p>Баалоо критерийлери: 2-3 түшүнүктү таблицада чагылдырып бериши – 1 упай</p> <p>Таблицанын бардык бөлүгүн толтурушу – 1 упай Таблицага таянып баяндап берүүсү – 2 упай 2-тапшырма: Бериилген үлгүгө таянып, түшүнүктөрүнөрдү баяндап жазгыла. Үлгү: Эпостогу акушердик ишке байланыштуу түшүнүктөр... окуяларда кездешет. Тактап айтканда,... . буларды азыркы учурдагы медицина менен төмөндөгүчө байланыштырууга болот. ... Мындан ... жыйынтык чыгардым.</p> <p>Баалоо критерийлери: 1. Үлгүнүн негизинде жазуу ишинин структурасынын сакталышы – 1 упай 2. Өз аргументтерин келтире алышы – 1 упай</p>	Эпостогу баланын төрөлүшүнө байланыштуу медициналык түшүнүктөр	Кайсы окуяда кандайча берилет? (Кыскача баяндоо)	Азыркы учурда кесибиме кандайча байланышы бар?
Эпостогу баланын төрөлүшүнө байланыштуу медициналык түшүнүктөр	Кайсы окуяда кандайча берилет? (Кыскача баяндоо)	Азыркы учурда кесибиме кандайча байланышы бар?			
Жыйынтыктоо	6мин	«Мен бүгүнкү сабактан өзүмө эмнелерди ала алдым?». Ушул суроого студенттерден жооп алуу жана максаттарга кайрылуу аркылуу сабак жыйынтыкталат.			
Баалоо	5мин	<p>Сабактын жүрүшүндө калыптандыруучу баалоонун техникалары колдонулат.</p> <p>Ар бир студент тапшырмаларда берилген баалоо критерийлерине таянып бири-бирин баалашат.</p> <p>8-9 упай – «5» 6-7 упай – «4» 4-5 упай – «3» 3же андан аз упай – «2»</p>			

Тексттер

1-топ

- 1) Ал Жакыптын зайыбы
Күмөндүү талгак болуптур.
Жылкыдан сексен бээ сойсо,
Эт экен деп тойгон жок,
Ал байбиче Чыйырды
Талгагын такыр койгон жок.
Сойгон этин жеген жок,
Муну тамак экен деген жок.
«Шердин этин тапкын»- деп,
Болбой турду байбиче.
«Шердин этин көрсөм» – деп,
Анан кийин өлсөм» – деп
Түнүчүндө уйку албай,
Минтип ыйлайт байбиче.
Күндүзүндө уйку албай:
«Алда, шердин эти» – деп,
Ак эткенде так этет.
«Шер этин таап алсам – деп,
Казаныма салсам – деп,
Мактап жатып койсом – деп,
Тилек кылат байбиче.(СК)

- 2) Маңдайдан көрсөк өлүмдү
Жуушаган койдой көрүндү
Кызыл канга чөмүлтүп
Бөлөп келген андан көп,
Өбөктөтүп атына
Жөлөп келген сандан көп.
Жарадардын баарысын
Жастык коюп башына,
Ок жуткуруп окшутуп,
Тинтүүр менен түрткүлөп
Бекиген окту кошшутуп.
«Сом этинде калды – деп,
Чыкпай туруп алды» – деп,
Наштар алып колуна
Тилип аткан андан көп
Кол-аягы сынганды:
«Былк этпе, кыйшык бүтөт!» – деп,
Шакшак жонуп даярдап,
Тай мөңкүткөн эмедей
Минип аткан сандан көп.
**(Манастын Орго хан менен урушу.
С.О. 400-б)**

- 3)Үч күн , үч түн басылбай,
Тынч албай уруш салышты.
Айрылбаган башы жок,

Алжайбаган кашы жок,
Сындарбаган колу жок,
Жыртылбаган тону жок,
Эшилбеген жону жок,
Ооздо бүтүн тиши жок,
Боюу бүтүн киши жок.
Жакшы экен – деп, жарасы,
Эч-эчтеме болбойт – деп,
Кайтып жаткан дагы бар.
Октун зары кетер – деп,
Ошентпесең бекер – деп,
Кажырдын этин алышып,
Кашкулак өтүн табышып,
Аюунун өтү барбы? – деп,
Аркы-терки чабышып,
Сурап жүргөн дагы бар.
**(Манастын Алооке менен урушу.
С.О. 722-бет)**

2-топко

Кыркыңы кемер курум бар,
Кызматым билсең мунум бар.
Бээжин бекем жер деген,
Кытай кылым эл деген,
Жайлап-кыштап жатышса,
Эки жылга, бир жылга
Эрикпестен атышса,
Ок, дарысы күбүлсө,
Ойрон жандан түнүлсө,
Кастарлуу эле Каныкей,
Кантип куру койсун – деп,
Куржунга колду салар - деп,
Кокус кылбай мен койсом,
Колу уялып калар – деп,
Сексен төрт чанач дары бар,
(Каныкейдин сарамжалы.С.О. 1655-б)

Сайкалдын сайган найзасын
Шыпырып салып түпөгүн,
Жылдырып сууруп алганы,
Суурулган жерден кан кетти,
Жаман жара экен! – деп,
Көрүп кыйла жан кетти,
Эти ачынып калыптыр,
Эринбей турган эр Манас
Ичи күйүп калыптыр.
Оржемил деген дарысын,
Жутуп алды баарысын,
Аккан каны басылып,
Айнектей көзү ачылып,
Каары бойдон чачылып,
Оңдоп алган кыягы,

Ачууланып бу Манас
Оңдурбастай сыягы.
(Манастын Кыз Сайкал менен беттешкени.С.О.379-б)

Манастын барып үстүнө
Көкчөкөз уулу кириптир,
Бир балекет кыларын
Көзкаман көсөл билиптир,
Байбичеси Субайга
Барып азыр кириптир:
«Байбичем тура калчы – деп,
Куржунуң ача салчы» – деп,
Кумия деген бири бар,
Күлдү баарың билип ал,
Ар канча заар болсо да
Адамга каны өткөрбөс.
Киемин деген чөп экен,
Киеминдин чөбүндө
Канча ичсе да уу өтпөс
Касиети көп экен,
Кумия кылып катырып,
Жакын көргөн жанына
Анда-санда тартырып,
Уу кесүүчү дарыны
Чаначтыгы кымызга
Чактабай салды баарыны.
Уу өткөрбөс дарыны
Үсөн бай кылып элине.

(Көзкамандардын Манасты ууландырганы. С.О. 1382-б.)

Тооруп келип баатырды
Жолборс болду жолдошу.
Жолборстон жолдош келгени,
Айтканындай өзүнүнүн
Жот дары алып бергени,
«Жолобоңуз» дегени,
Жолборс берген дарысын
Токтолбой төрө жегени.
Илбирстен ини келгени,
Искеме дары бергени.

Искеп алып үшкүрүп,
Эсине келди чүчкүрүп,
Аюудан ага келгени,
Айтканындай өзүнүн
Ак дары казып бергени,
«Наалыбагын» дегени,
Баары ушунун кырк чилтен,
Дарсын тамам жегени.

(Көзкамандардын окуясы. С.О. 1411-б)

Кордук менен зордукту
Ойлоп Бакай эсине,
Ала жүргөн эмеспи.

Ошол Бакай өзүндө
«**Себеп**» деген дары бар,
«**Медет**» деген дары бар.
Бу дарыдан ошондо,
Баатыр Бакай алды эле,
Айбалта тийген чекеге
Беш кур сыйпап койду эле,
Ооруган жери жоголуп,
Кайра баштан Сыргак жан,
Кадимкидей оңолуп.
Качып Сыргак келгенде,
Кан Бакайдын баатыры
Кадимкидей Сыргагын
Айыктырып алыптыр,
Айыккан соң Сыргакка
Акылман Бакай туйгуну
Акыл-кеңеш салыптыр.
(Чоң казат.С.К. 1316-б)

«**Медет**» деген дарыны
Берениңдин башына
Беш которуп салды эле.
«**Себеп**» деген дарыны
Сээп туруп салды эле.
Дарыны мынча салган соң,
Көк жал Манас султандын
Ооруган жери басылды,
Умачтай көзү ачылды.
Баштагыдай кубат жок,
Кан азайып саруулап,
Ошондо да Алмамбет
Күндө турду дарылап.
Күлазыктан чайкатып,
Суусунуна бердирип,
Дарыны жаап бактырып,
Байтал бээнин казысын
Жарасына тартырып,
Кадимкидей эсейтип,
Канкорду атка мингизди,
Жылгындуу Кең-Кол боюна,
Кең Таластын оюна:
«Жалгызынды көргүн» –деп,
Кан Манасты жүргүздү.
(Чоң казат. С.К. 1474-б.)

Ошол Мекке шаарынан
«**Эбеп**» деген бир дары,
«**Себеп**» деген бир дары,
Ошондо Каныкей жеңең алдырган.
Эки жол бармак башындай
Көйкашка таңдайына салды эле.
Ошондо ооруган жери басылып,

Аламандын умачтай көзү ачылып,
Жетимиш күнү аралап,
Жети жерден жара жеп,
Чубагы чыкты бир жайдан.
(Чоң казат. С.К. 1659-б.)

3-топ

Жылкычыга кул болгон,
Арманын айтты Карадөө,
«Ыйыкка отун көтөрүп
Олгөнү жүрөт Күнчоро,
Быйыл ажал, мүшкүлдү,
Көргөнү жүрөт Күлчоро.
Ушу бүгүн чоронун
Каны калган бир кашык,
Эти калган көк жашык.
Аяш ата Момунжан
Айлалуу өзүң барасың,
Күл абамды өлүмдөн
Ажыратып албайсың?
(Момунжандын келиши.С.А. 1960.93-б.)

Күлчорону көргөндө
Мууну бошоп буркурап,
Момунжан ыйлап турганда,
Кожураган коногун,
Колунан кармап
Күлчоро козгой берди жомогун:
«О аяш ата, Момунжан,
Аман-эсен келдиңби?
Кара жер менен тең болгон
Абалымды көрдүңбү?
Атакем менен дос болгон,
Суука тоңдум, тонуң бер,
Тилендим эки колуң бер?
Дарман кетти дары бер.
Кожо заада кан ата,
Дарыңыздын баарын бер?»-
Деп, ошентип, Күлчоро
Байкуш мындай деген соң,
Аяш ата Момунжан
Себепкердин өзү эле,
Карарган кара көзү эле.
Момунжандын өзүндө
Кошмо кызыл дары бар,
Ээн шаардан алдырган,
Дарысынын баары бар,
«Эбеп», «Себеп» дарыны
Так ошондо алдырган,
Бир бергенде дарысын
Ооруган жери басылат.
Бир бергенде дарыдан
Умачтай көзү ачылат.

«Апы-үпү» дарыдан
Кыл аябай Момунжан
Кыйындан дары салды эле,
Мындан дагы болгон жок,
Айыгып чоро оңгон жок,
Чыны менен күйүнүп,
Чымындай жандан түңүлүп,
Арданып чоро күйүнүп,
Аманат жандан түңүлүп,
Чоро минтип турганда,
Аяш атаң Момунжан
Акыл ойлоп, кең ойлоп,
Ар ооруга себепкер
Камбылдыгы дагы бар.
Күн кылаңдап батканда,
Элдин алды жатканда,
Көнөчөк баштуу көк даңгыт
Көк жалдан калган ит экен,
Улуп-уңшуп күйчү экен,
Баана кылып чорону
Байкушун ээрчип жүрчү экен.
Баатырдан калган көк даңгыт,
Баса калып Момунжан
Көк даңгытты сойду эми,
Кесип алып кечирин
Күлчорого салды эми.
Кылдат экен Момунжан
Күлчоронун далыга
Ит кечирин эп кыйып,
Кырма кызыл дарыны
Кырк жол сыйпап салганда,
Кайнатма кара дарыны
Канча жол сыйпап салганда,
Ата байкуш чоронун
Ооруган жери басылды,
Умаштай көзү ачылды.
Денеге чуркап кан толуп,
Кайраты ашар күн болуп.
Ай бөксөрүп, түн өтүп.
Арадан эчен күн өтүп,
Кубат кайнап, күч толду.
Мына ошондо Күлчоро,
Ордуна келип оңолуп.
Сүрүмдүү кыраан байкуштун
Сүйрүсүнө сүт толуп,
Ийрисине эт толду.
(Момунжандын Күлчорону айыктырышы)

ГЛОССАРИЙ – эпосто кездешкен медициналык түшүнүктөрдүн, элдик дарыгерлердин кесиптик өзгөчөлүгү жана алар колдонгон буюмдардын аталыштарынын түшүндүрмөлөрү. Сөздөр алфавиттик тартипте жайгаштырылган. «Манас» эпосундагы медициналык түшүнүктөрдүн маанисин билүү менен студенттер эпосту терең түшүнүп окуп үйрөнүүгө, окуялардын маанисин, каармандардын иш- аракеттерин кең-кесири чечмелөөгө мүмкүндүк алышат. Берилген глоссарий ар түрдүү окуу кырдаалдарында: эпостун мазмунун окуп үйрөнүүдө, семинардык сабактарга, модулдарга жана сынакка даярданууда чоң жардам берет.

А

Агыдай – кырк чоронун бири, далычы. Кырк чоронун катарында дайыма саналып, «Агыдай далы көрүүчү, ашкере айтып берүүчү» (Сагымбай Орозбаков, 3. 49) делип сүрөттөлөт. Кээ бир эпизоддордо Манас жортуулга чыгарда ага атайы далы ачтырып, иштин кандай аяктарынан алдын ала кабардар болот, мисалы, Шоорук кан менен урушта (Курама варианты, 1. 138). Адамдар шаманизмге ишенген байыркы мезгилдерде далычылардын, төлгөчүлөрдүн, балчылардын коомдук турмушта таасири күчтүү болгон.

Ажыбай – жетимиш уруу тил билген, Манастын тилмечи, Манас аскеринин туу көтөргүчү, башкы дааргери болгон.

Апы-Үпү – эпосто жана жалпы эле кыргыз фольклорунда дарынын аты. «Үпү деген дары бар, Апы деген бир дары, Төмөнкү кең Мысырдан алдырды» (Саякбай Каралаев, 2. 226). Ал эми «Жаныш-Байыш» эпосунун О. Урманбетов айткан вариантында Апы - деп кыргыздар апийимди айткандыгы эскерилет. Башкача айтканда, кан басымды көтөрүп, тонус берип күч кубат кошуучу дарылар болсо керек.

Апийим - Эпосто апийим тууралуу да кабар бар. Мисалы; «Мажму ат-Таварихтеги» Манаска уу берип, эс-учун билбей өлгөнү жатканда ага уунун күчүн тарата турган дарыны беришет. Ал дарыны Сейид Жалал ад-Дин аттуу адам Манастын оозуна бир күндө бир тамчыдан куюп отуруп, 10күн дегенде Манаска көзүн ачат. Эмгекти орусчага которгон В.А.Ромодиндин түшүндүрмөсүндө ал дары тирьяк деп аталат да, эки маанини билгизет: 1) уунун күчүн тарата турган дары; 2) апийим. Бул эпизоддо апийим катары түшүндүрүлөт.

Ак дары – чөптүн тамыры.

Ак дары казып бергени,

«Наалыбагын» дегени,

Баары ушунун кырк чилтен,

Дарсын тамам жегени.

Ак када – Бинт ордуна колдонуучу материал болгон.

Аркыт – суюк зат куюла турган чылгый териден жасалган идиш.

Аштар, Наштар – кыргыздардын элдик медицинасында колдонулган байыркы аспап. Кош миздүү, болоттон жасалган курч бычак. Жоокердик замандагы негизги милдети жараттагы бузук канды чыгаруу болгон. Эпосто Аштар - денеге сайылып токтоп калган жебенин сыныгын же окту тилип чыгарып алуу үчүн да колдонулганы айтылат: Сом этине калды деп, Чыкпай туруп алды деп, Аштар алып колуна Тилип жаткан андан көп (Сагымбай Орозбаков, 1. 287). Денеге токтоп калган жебенин сыныгын же окту Аштар менен тилип алуу процесси эпосто аштар-лоо деп аталат: «Токтогон окту аштарлап – тилип жаткан андан көп» (Курама варианты, 1.130).

Б

Барпы (дары) – Манас эпосу боюнча кытай кандарын жашартып, узак жашатыш үчүн табыштар атайы даярдаган дары. [[Сагымбай Орозбаков|Сагымбай Орозбаковдун]] вариантында аны даярдоо ыкмасы төмөнкүчө баяндалат. Эсенкандын буйругу боюнча табыштар элдин он бир жаштагы өтө сулуу уул-кыздарын чогултуп бөтөн жан каттабаган ээн асем сарайда бир кыз, бир баладан жуп кылып багышат. Адегенде аларды күндүз бирге коюп, түн ичинде бөлүп кетип турушат. Күн өткөн сайын бири-бирине ашыктыгы күчөгөн аларды уламдан-улам сейрек кездештирип, аябай куса кылышат. Ошентип кыз-жигит он

алтыга келип бири бирисиз жашай албаган абалга келгенде кошулгула деп дары чыланган таш карапага киргизип оозун бекитишет. Ашык болгон жаштар кучакташкан бойдон жан берет. Карападагы чыланган дарыдан денелери үч-төрт жылда буламыкка айланып, андан падышалык дары Барпы даярдалат. Алмамбет Кытайда аскер башы кан болуп турганда Барпы даярдоого туткундалган балдар – кыздар жөнүндө кокусунан билип калып аларды бошотуп, мындай залымдикке барган кытай кандарына кыжырланганы өзүнчө чакан эпизод болуп берилет.

Д

Далынын кечирин кесүү – коркунучтуу душманды кыйнап, кордоп жазалоонун бир түрү. Элдик эпостордо мындай жазалоо көбүнчө терс каармандар тарабынан иштелет да, ал аркылуу душмандардын таш боорлугу ашкереленет. «Сейтекте» Күлчоронун колго түшкөндөн кийинки кордолушу: «Оң далыны ойду эми, Оң колунун кечирин, Такыр кесип койду эми» (Саякбай Каралаев, «Сейтек», 328), – деп сүрөттөлөт.

Ж

Желпини – боюнда бар аялдын тамакка талгак болуп көксөөсү.

Жуушаң – Сагымбай Орозбаковдун вариантында ийсен, жуушаң аттуу дары чөптөрдүн аттары кездешет.

Ийсең, жуушаң чөбү бар,

Издегендин көбү бар.

Орол тоонун учу бар

Ойлонсоң сонун ушулар. (Кол жазмалар фондусу, 575-инв., 435-б.). Жуушаң кыргыз тилине иран тилдеринен кирген сөз. Эрмендин бир түрү болуп саналат.

Жот дары – Манастын кырк чоросу менен элге кайтканы – «Көзкамандар окуясынын» жыйынтык бөлүмчөсү. Ошол убакта талаадагы жарадар Манаска жолборс келип жолдош болду, жот деген дары чөп берди, илбирс ини болду, искеме деген дары чөп берди, аюу ага болду, ак дары деген тамырды казып берди. Баатыр кадимкидей соо болуп айыгып кетти. Сыргак менен Серекти ээрчитип, баары бүт бойдон кырылып калган эместир, кырк чоронун аман калганы болсо таап, анан элге баралы деген Манас Ат-Башы, Нарынды түрө кыдырып, кырк чорону издеп жөнөдү.

И

Искеме дары – адам эсин жоготкондо өзүнө келтирүүчү дары.

Искеме дары бергени.

Искеп алып үшкүрүп,

Эсине келди чүчкүрүп,

Ийсең – Сагымбай Орозбаковдун вариантында ийсен, жуушаң аттуу дары чөптөрдүн аттары кездешет.

Ийсең, жуушаң чөбү бар,

Издегендин көбү бар.

Орол тоонун учу бар

Ойлонсоң сонун ушулар. (Кол жазмалар фондусу, 575-инв., 435-б.). Жуушаң кыргыз тилине иран тилдеринен кирген сөз. Эрмендин бир түрү болуп саналат. Кыргыз элдик медицинасында колдонулган.

С

Сапсалга – жылкыны бычканда касасын кыпчып, канын токтотуу үчүн жасалган кере карыш эки жыгач.

«**Себеп**» «**Эбеп**» деген дары – азыркы Морфий, Промедол сыяктуу медицинады колдонулуучу наркотикалык аналгетиктер болгон.

Төгөрөктүн төрт бурчун

Төрт айлана чалдырган

«**Эбеп**» деген бир дары

«**Себеп**» деген бир дары

Ошондо Каныкей жеңең алдырган.

К

Кайнатма кара дары – эпосто чагылдырылган дарынын энчилүү аты. Кайнатма кара дары. К. Юдахиндин кыргызча-орусча сөздүгүндө апиийм деп божомолдонот. «Манаста» көбүнчө башка дары-дармектердин катарында айтылат: «Кайнатма кара дарыдан Баягы кайран катын Каныкей жарасына салды эми» (Саякбай Каралаев, 2. 226). Эпосто кайнатма кара дары. жарат менен сыныкка колдонулган дары катары айтылган: «Кайнатма кара дары бар, Канатын азыр бүтүрчү Канча дары баары бар» (Сагымбай Орозбаков, 2. 298). Кайнатма кара дары аты айтып тургандай кайнатылып (же эритилип) туруп жаратка же сыныкка сүйкөлгөн. Мындай сапатына караганда кайнатма кара дары мумияга жакындап кетет. Азыркы Ихтиловая мазь, Мазь Вишневского сыяктуу дарылар болсо керек.

Картык – ооруган жерден кан алууга, канды, иринди, денеге туруп калган желди сордуруп таштоого колдонуучу табыптардын уйдун мүйүзүнөн жасалган аспабы, түтүкчө. Картык кыргыздар арасында илгертен эле кеңири таралып, суук тийген, жел турган жерге оңко (медициналк айнек банка) сыяктуу коюлган. «Манас» үчилтигинин «Сейтек» бөлүмүндө далысынын кечири кесилип жараланган Күлчорону табып, аяш атасы Момунжан ириндеген жарага картык коюп таза эмес кандарды сордуруп дарылаганы эскерилген. Картык негизги варианттарда көпчүлүк окуяларда баяндалат. Картык жөнүндө кенже эпостордо да кеңири маалымат берилет.

Кан токтотуу – «Манас» эпосунда аккан канды ысык кийиз менен басып токтотуу жана териге отургузуу тууралуу Ч. Валиханов жазып алган текстте мындайча баяндалат:

Капырдын каны Жолойдун
Жаагынан каны жыйылбай,
Кызыл суу болуп акты эле,
Жолом үйдөн кийизди
Кыйып келип жапшырды,
Аган эле болбоду
Жолум үйдөй кол алып
Тагы келип жапшырды
Ошондо гана тыйылып калды дейт.
Токсон өгүз терисин

Каптап эле кийди дейт (Кол жазмалар фондусу, 5187-инв., 99-б.).

Кашкардын кара дарысы – эпосто колдонулган касиеттүү дарылардын бири. Кашкардын кара дарысы деп аталып калышынын себеби бул дары Кашкар тараптан алынгандыгы менен байланыштуу. Кайнатма кара дарыга окшош.

Кашкулак өтү – кыргыз элинин элдик медицинасында колдонулган дарылардын бири. «Манас» эпосунда үйлөнүүгө барган Манасты Каныкей ак тинте менен колго сайганда, ал ачууланып айтып турган жери:

Кашкулак өтү барбы экен?
Кан темир дары бар бекен?
Ичине эсип беринер!
Тышына эсип сүртүңөр!

Аракыга бал кошуп Аны ичемин бериңер. (Радлов жазып алган вариант, 101)

Күчала – седеп топчу сыяктуу ак даны бар көп жылдык уулуу өсүмдүк. Орто Азия элдеринде дары жана уу катары байыртадан бери кеңири колдонулуп келген. Кыргыз дарыгерлери Күчаланы сууга кайнатып, кымызга, бозого ачытып, оорудан күч-кубаты начарлагандарга, эски ооруларды дарылоого жана жалпы эле көңүл көтөрүү үчүн пайдаланышкан. Эпосто Күчала күчтүү ачыткы, күчүн жогорулатуу максатында колдонулганы баяндалат.

«Күчү кайтып калат деп,
Күчала туурап салдырган,
Алдырып келип арагын»
«Күчтүү болсун арак деп,

Күчаладан салыптыр» (Сагымбай Орозбаков, 2. 252). Аңчылыкта карышкыр, түлкү ж. б-ды ууктуруу үчүн да колдонулган.

Кырма кызыл дары (кызыл дары) – жаратка сүйкөгөн дарынын аты.

Кие – өнүп чыккан түрдүү чөптөрдүн жалпы аты.

Кумия дары -

Кумия деген бири бар,
Күлдү баарың билип ал,
Ар канча заар болсо да
Адамга каны өткөрбөс.

Кажырдын өтү – Радлов жазып алган вариант боюнча кашкулак өтү, арак, бал дары катары колдонула тургандыгы айтылат.

«Манаста» кашкулак өтү менен бирге кажырдын өтү да элдик медицинада колдонулуп келгени эскерилет:

Кажырдын өтү барбы деп,
Чуулаганы андан көп,
Кумия дары момия,
Бар бекен деп кошундан.

Сурап жүргөн андан көп (Сагымбай Орозбаков, Кол жазмалар фондусу, 575-инв.).

Кантемир дары - «Манастын» саптарынан өсүмдүк чөптөрдөн тышкары башка заттардан, мисалы, минералдардан алынган дарылар жөнүндө да кабарлар бар. Ошолордун бири *кантемир дары*. Муну метеориттерден жаралган дары деп болжолдоого болот.

Мартуу – төрөп жаткан аялды эси ооп калса кара басты (же албарсты басты) деп түшүнүү.

Молголуу дуба – адамдын башын айландырган амалдуу сыйкыр, дуба.

«**Медет** – канды токтотуучу дары.

Күлазыкты томкоруп
«**Медет**» деген бир дары
Баса-баса салды эми
Алты- жети жанаяк
Чардары кылып жуткузса,
Казактардын эр Көкчө
Ооруган жери басылып
Умачтай көзү ачылып...

Мумия – биологиялык табигый продукт. Бальзам сымал жыты бар, кызыл, ак, көгүш, каралжын күрөң түстөгү түрлөрү белгилүү. Курамында органикалык жана органикалык эмес заттар, гипнур жана бензой кислотасы, аминокислота, чайыр, мом, өсүмдүк калдыктары бар. Элдик дарыгерчиликте, башкача айтканда сыныкка, бронха астмасы, учук, тамак сиңирүү органдарынын өнөкөт оорулары жана башкалар кеңири колдонулат. Көптөгөн өлкөлөрдө кезигет. Эпосто «момия», «мумия», «мобуя» делип сыныкты бат бүтүрүүчү дары катары байыртадан эле колдонулганы айтылат: «Буту колу сынганга Момия дары издешип» (Сагымбай Орозбаков, 2.91)

Мүрөктүн суусу – 1) тирилтип жандандыруучу, жашартып күч-кубат берүүчү, ичкен киши аябай узак жашай турган суу жана ошондой булактан чыккан суу; 2) өлбөстүн суусу, өлбөстүн дарысы. «Манаста» да мүрөктүн суусу – өлбөстүн суусу, өлбөстүн дарысы, өмүрдү узарткыч маанилеринде сүрөттөлөт. Мисалы, «Картайганда мен Бакай, Өзгөчө дууга түштүмбү, же мүрөктүн суусун ичтимби?» – деп арман кылган. Бакайдын үчилтиктин жыйынтыктоочу бөлүгү – «Сейтек» эпосунда мифтик каармандын деңгээлине чейин көтөрүлүшү, анын коомдогу ролу, мааниси, аткарган милдети, турмуштук бай тажрыйбасы, эң көп жана татаал маселелерди туура чечүүдө көптү билген, көптү көргөн, узак жашаган, түбөлүк «өлбөс» образга айлантып даназалаган элдин фантазиялуу учкул кыялы менен элестүү баяндалган.

Мээр чөп – сейрек жолугуучу дары өсүмдүк. Көбүнчө Кытайдын түндүк-чыгыш бөлүгүндө, Түн. Кореяда, Россиянын чыгышында кездешет. Эпостун мүнөздөөсүнө караганда согуштун жүрүшү көпкө созулган кыйын кыстоо учурларда «атчан тамак ичишкен» элдик баатырлардын күл азыгы сыяктуу эле мээр чөп да каармандардын минген тулпарларынын азык тоюту болгондугу байкалат.

Ала жүрсөң күл азык,
Атка берээр мээр чөп,
Каран күн башка түшкөндө
Кереги мунун тиет деп
Кудус менен Мысырдан
Муну койбой чалдырган,
Эр Шуутуну жиберип,
Беш кожого кат берип,
Белек кылып алдырган.
Бармактайын чайнаса
Адамдын мээрин кандырган,
Беш талын катып чайнаса
Тулпардын суусун кандырган (Саякбай Каралаев, 2.175).

Н

Наштар – Темирден жасалган теринин астындагы ириң, бузук кан, сары суу, же тышкы жактан кирип, учу көрүнүп турган тикен, жебенин сыныгы же ок сыяктуу керексиз нерселерди чыгарып алуу үчүн керектелүүчү узундугу бир карыш чамасындагы учу учтуу, жалпак, курч болгон аспап болуп, муну кээде искек, аштар деп атаган маалыматтар бар.

Сом этине келди деп,
Чыкпай туруп алды деп.
Аштар алып колуна,
Тилип жаткан андан көп.

Нуржемил – эпосто дарынын бир түрү катары айтылат. Оржемил менен синоним сөз.

О

Оржемил – тромб пайда болуп калбаш үчүн, уюган кандарды суюлтуучу азыркы Гепарин сыяктуу тромболитиктер группасына кирген дары болсо керек.

Оржемил деген дарысын

Искеме дары бергени.

Искеп алып үшкүрүп,

Эсине келди чүчкүрүп,

Оңко – суук тийген, жел турган жерге оңко (медициналык айнек банка) сыяктуу коюлган. "Манас" үчилтигинин "Сейтек" бөлүмүндө далысынын кечири кесилип жараланган Күлчорону табып, аяш атасы Момунжан ириндеген жарага картык коюп таза эмес кандарды сордуруп дарылаганы эскерилген.

Т

Тинтүүр – жараны тилүү үчүн пайдаланылуучу ичке аспап. Тинтүүр – булчуң эт, калың майларга кирип кетип чыкпай туруп калган жыгач, ок же найза өңдүү куралдардын учу сынып, чуңкур жерине туруп калган барчаларын чукуп издеп, таап чыгарууга колдонула турган алтын, күмүш, темир, табылгы, жыгач сыяктуулардан жасалган башы иймек шайман.

Сөөм жеринде ок бар деп,

Тинтүүр менен копшутуп.

Сөөккө жакын ок бар деп,

Коргошун тинтүүр салышты.

Талгак – аял боюна бүткөндөн бир нече жумадан кийин көңүлү айнып, бардык эле тамакты бирдей сиңире албай калган абалы. Бул абал медицинада изилденип, аны дарылоонун жолдору иштелип чыккан. Ал эми элдик турмушта болсо, талгак болууга байланыштуу

көптөгөн уламыштар, кызык окуялар айтылат. Мындай окуялар эпосто көбүнесе болочок баатырлардын төрөлүшү менен байланыштуу. Адатта, кош бойлуу аял кабылан, жолборс, илбирс жана башкалар жаныбарлардын, аюунун жүрөгүнө, жыландын, куштун жана башкалар жандыктардын этине талгак болот. Эпосто Чыйырды боюна бүткөндөн үч айдан кийин жолборстун жүрөгүнө талгак болуп калат.

Эр Манас бойго бүткөнү

Тамам үч ай жетиптир,

Байбиченин көңүлү

Башкага ооп кетиптир.

Өз тамагы эсте жок,

Же көрүнүүчү көзгө шок,

Бал, шекерге карабайт,

Башка тамак жарабайт,

Жесем деп жолборс жүрөгү (Сагымбай Орозбаков, 1. 69).

У

Уулжан – дары чөптөрдөн «Манаста» уулжан аттуу чөптүн: «Уулжан берип ичинен Эски дартын буздуруп» – деп, кайсы учурда пайдаланыла тургандыгы айтылып кеткен. Сагымбай Орозбаковдун вариантында ушул эле дарынын улжемил деген формада айтылары кездешет. «Улжемил деген дарысын Жутуп алды барысын. Аккан каны басылып» (Сагымбай Орозбаков, Кол жазмалар фондусу, 575-инв., 160-б.)

Ч

Чардары – ар кандай дарылардын кошулмаларынан турган азыркыча «Коктейл» болсо керек. Андан башка катуу дарылардан турган кошулмаларды да Чардары деп аташкан. Күлчорого иттин кечирин көчүрүп жалгаштыргандан кийин:

Андан башка дарыдан,

Канча түрдүү дагы бар.

Чардары кылып баарысын,

Жара үстүнө салдырып.

Ак када менен таңдырып ...

Ш

Шакшак – сынган сөөктү таңа турган жыгач Кай бир учурда эпосто шак-шактын кандай формада, кайсы жыгачтан жасалышы айтылат:

Буту сынган мунун деп,

Теректерден табышып,

Челек кылып чабышып,

Оюп жүргөн андан көп (Кол жазмалар фондусу, 572-инв., 291-б.).

Шимшүүр – атына ылайык денедеги ок чыкпай калганда, ал адамга дагы бир ок жуткуруган да аябай окшуткан, анан шимшүүр менен копшошуп, акырындап тилип алышкан. Денеге токтоп калган жебенин сыныгын же окту аштар менен тилип алуу ыкмасын аштарлоо деген.

Токтогон окту аштарлап,

Тилип жаткан андан көп.

Шимшүүр – ок жуткуруп окшутуп,

Сом эттеги окторду

Шимшүүр менен копшутуп,

Тилип жаткан дагы бар.

Эмчиликте керектелген бул шайманды 1975-жылы археолог Р.Д.Арач деген киши IX-X кылымдарга таандык Эне-Сайдагы кыргыздардын көрүстөнүнөн тапкан болуп, темир сымдан жасалып, сөөк кынга салынган, узундугу 14-15 сантиметр, жоондугу жарым сантиметр келе тургандыгын баяндаган.

Элдик дарыгерлердин кесиптик өзгөчөлүгүнө байланыштуу глоссарий

«Манас» эпосунда жогоруда айтылган дары заттар жана элдик дарылык ыкмалардын көпчүлүгү анын бардык варианттарынан жана версияларынан кездешет.

Эпосто элдик медицинанын өкүлдөрү болгон дарыгерлер же дарыгерлик функцияларды аткарган өзүнчө бир адамдардын социалдык тобу тууралуу да маалыматтар чагылдырылган. Биринчи ирет буларга дарыгерлер, табыптар, илегерлер (орустун лекарь деген сөзүнөн) кирет. Табыпчылык кылгандарга «Манас» боюнча дагы бакшыларды, бүбүлөрдү, ошондой эле ар кандай төлгөчүлөрдү (негизинен далычыларды) киргизсе болот.

А

Абсун – эпос боюнча сыйкырлап кубулта турган дуба. Көбүнчө душмандын аярлары Абсун окуу менен ар түрлүү нерселерди кубултуп, жол тоскон, чек ара кайтарган коркунучтуу жанжаныбарга айландырып, душманынын сезин алат. Мисалы, кытайдын Бооң аяры Чүйдү бошоткону келе жаткан кыргыз колунун жолунан өзүн, 90 жолдошун ажыдаар, жолборс, илбирс, бөрү кылып кубултуп тостурат (Сагымбай Орозбаков, 2. 108 - 111).

Албынчы – бийик ашууларда, сырттарда адамды түтөк басканда аны айыктыруучу адамдар.

Аначы – боюнда бар келин кара басып төрөй албай жатканда ага жардам берип, кара күчтөрдү кууп, бала тескери келсе, оңдоого аракет кылган, төрөттүн жеңил өтүшүнө жардам берген аял.

Б

Бадикчи – дененин сыртына кызыл-кызыл болуп чечек чыгат, ошону «бадик» дешет. Бадикти денеден кууп чыгыш үчүн бадикчи «Көч, бадик, көч бадик» деп ал жакка көч, бул жакка көч деп отуруп, бадик ыры менен адамдын организимине таасир этип, оорулууну медитациялап, ишендирип, жаныгы кызыл чечектерди жок кылууга жетишет.

Бал ачуу – койдун далысын, күзгүнү, китепти карап туруп адам тагдырынын келечегин, боло турган окуяларды колдогону бар касиеттүү адам айтып бере алат деген диний түшүнүк. Манастын «Төлгөчү Кара Төлөгү, Агыдай далы көрүүчү, Ашкере айтып берүүчү» чоролорунун бар экендиги айтылат

Бакшы – көбүнчө талмалууларды, илешкени барларды, жин ооруларын ортого отургузуп алып, өзү аны айланып чимирилип «үүйй, алла, үүйй» деп элди кыйкыртып коюп, жиндерин чакырып, машаяктардын, ата-бабалардын, мазар ээлеринин атын айтып, алардан жардам сурап, оттон жана оорулуу кишиден секирип, аны камчы же чыбык менен ургулап, кызырган темирди тили менен жалап кеселдин талмасын, жин оорусун, илешкенин кууп чыгарат. «Манаста» да «Баканды кармап бакырып, бакшы менен бүбүдөн, немесин койбой чакырды», «Жаманын билбей, жакшы деп, жиндисин билбей бакшы деп тийишкениң кандай кеп» деген жерлер бар.

Бүбү – негизинен аял бакшыларга карата айтылат. Алардын оорулууну көрүү өзгөчөлүктөрү дале бакшылардыкы сыяктуу. Көбүнчө кыргыздар бүбү-бакшы деп кошо айтат. Эркектерге карата бүбү деп айтылбайт, ал эми аялдарга бакшы да, бүбү да деген сөздөр колдонула берет. Кээде бүбүлөрдү терс максатта – бирөөгө жамындык кылуу үчүн да пайдаланышкан, мисалы, «Манас» эпосунда Кыяздын үйүндө жети бүбү кемпир болгондугу айтылат.

Д

Дарымчы – ар кандай жараларды, уулуу жаныбарлар чаккандарды, тиш ооруларын, оозулдарды, тилмелерди дарылайт. Алар ар кандай жараларды (темиретки, көз жара, чыйкан, көтүбашы) жийиркенбей, керек болсо сыгып, өзөгүн чыгарып, дубалап, бир нерселерди коюп, кайра танат.

Демчи (дамчи – Түштүктө), дем салуучу – кеселдин жакшы кылуу үчүн куран аяттарынан окуп, анан ичине сууну же абаны оп тартып, кайра аны оорулууга карай бүркүп

чыгарып, «сүф, сүф» деп үйлөп коёт. «Манаста» да «Апсун окуп, дем салды, акпай суусу тим калды», «Дуба окуду, дем салды, адамдар ага таң калды» деген жер бар.

Домчу – бул эмчи деген сөз менен эле бирге каралат, жалпыланып «эмчи-домчу» деп айтылат. Эмчилер, бакшылар дарылап жатып колу менен, камчы ж.б. буюмдар менен оорулууну, же отурган кишилерди акырын уруп, же тийгизип эле койсо «домдоп» койду, «домдоду» дешет.

Дубана – ислам динине үгүттөп, элди жыйнап, аларга даарат алдырып, кудайга, пайгамбарга сыйынып, жалынып, оорулууну ортого коюп, чарк айланып дуба окуган, көбүнчө башка жактан келген кишилер. Сагымбай Орозбаковдун вариантында Манастын атын да дубана коёт. Дубаналардын таасири да кесел адамга жакшы тийген.

Ж

Жайчы – катуу ооругандарды окуп, дубанын кудурет-күчү менен айыктырган. «Манас» эпосундагы Алмамбет да жайташы менен агыны катуу суудан өзү тараптагыларды эсен-аман өткөрүп, душмандарды суукка тондуурат. Ал жайчылыкты бала кезинде Аберген деген ажыдаардан үйрөнөт.

К

Канчы – наштар, уй мүйүзүнөн жасалган кортык менен ооруган жерден, туюк жаралардан кан алган кишилер.

Кайрычу – колдун башына чыга турган жара «кайрычу» аталып, темирди, же атайын жасалган куралын отко кызытып туруп, ошол жарага басып, жараны кайрып айыктыруучу киши.

Касыйдачы, касидачы – араб ыр формасынын бир түрү, араб тилинде жазылган көлөмдүү поэма касыйда (касида) деп аталып, мына ошолорду көбүнчө жин оорусуна кабылгандардын алдына келип окуган, ошол аркылуу оору кишинин психологиясына таасир эткен киши. Касыйдачы өтө билимдүү, күчтүү, көп жыл окуган дин өкүлү болгон. Алардын күчтүүлөрү адамды эшек кылып, сууну тескери агызып койгон дешет. «Манаста»: «Касидадан кат алган, калмакча кара дуба жат окуп», - деген ыр саптары бар.

Киринечи – адамдардан башка адамдардын жакшы көрүүсүнөн улам кирине (сук) киргенде ошону айдап чыгуучу эми бар адамдар.

Киндик эне – төрөлгөн баланын киндигин кескен аял. Курч устара менен баланын киндигин такай түбүнөн кесип, ага кийиз күйгүзүп басышкан. Кескен аялды К. э. деп аташып, экинчи эне катары эсептелген. Манас төрөлгөндө анын киндигин Дамбылданын аялы Канымжан кесет. Ал Сагымбай Орозбаковдун вариантында:

Антаңдабай катындар,
Аныктап көрчү капырлар?
Жерден алгын тез деди,
Дамбылданын зайыбы

Киндигин өзүң кес деди (Сагымбай Орозбаков, 1.77), - деп айтылат.

Төрөлгөн баланын киндигин кескен аялдын күйөөсү «Киндик ата» деп аталат. Эпостун «Семетей» бөлүмүндөгү Каныкейдин жомогунда:

Кайып болуп талаага
Качып кеткен Бөлөкбай
Киндик атаң болучу

Бөлөкбайды көрө кел (Саякбай Каралаев, «Семетей», 1. 161) деген баяндоодон киндик ата жөнүндө маалымат алабыз.

Көкнарычы – көкнары деген өсүмдүктөн дары жасап, ошол аркылуу оорулууну айыктыруучулар.

Көчөтчү – узак убакыттын бери ооруп жаткан бирөөнүн дартын алып, аны дубалап, башка нерсеге, мисалы, малга, ташка, же башка буюмдарга көчүрүп, оорулууну кеселинен куткарган киши.

Куучу (Куугунчу) – эки түрдүү адамдарга карата айтылганы байкалат: биринчиси, төрөй албай мартуулап жаткан аялдын жанынан ар кандай жин-шайтандарды кууп, төрөтүнө жардам берүүчү аялдар; экинчиси, азыткы (албарсты) менен кармашып, анын чачын кесип алып, жалдыраткан, ошон үчүн азыткы адаштырган башка адамдарга жардам берип, аларды кырсыктан алып калуучулар.

Кыбачы – бул сөздүн мааниси «уста», «чебер» дегендерге окшош келип, алар адамдын чыгып кеткен же сынган, талакаланып, майдаланган сөөктөрүн сыртынан кармалап, акырындап отуруп, бири-бирине ашташтырып, туш келтирип, эби менен кылдат салган кишилер. Бул ыкманы кыбалоо дешкен.

С

Сыныкчы – адамдын же малдын сөөктөрү сынып калганда, же ордуна чыгып кеткенде аны ордуна салган элдик дарыгер. Алар сөөктү салып, анан жакшы болгонго чейин шакшактап койгон. Шакшакты алган соң шыралжын, ак кодол, эрмен, мамыры, көкө мерен, шыбак, уу коргошун сыяктуу чөптөрдүн кургаганын күйгүзүп, түтүн чыгарып, чыккан же сынган жерди буулап, бышырган, шишигин кайтарган, сөөктү калыбына келтирүүгө таасир берген. Сыныкта жана анын алдын алууда мумияны арчанын ашы менен кошуп, сөөккө сыйпаган, сөөктүн кулгуна жарасына уу коргошун тартып, адамдын оозунан ак көбүгүн чыгарган, анан ууну кессин үчүн уйдун сүтүн ичирип турган.

Т

Табып – ооруну айыктыруучу тамырчылар, жалпы эле элдик медиктер «табып» деп аталган. Араб тилинде «тиб-б» деген сөз азыркы «медицина» деген түшүнүктү билдирет. «Табып» сөзү мына ошондон, негизинен арабдардын келиши менен тилибизге кирген сыяктанат. Бул сөз «Манас» эпосунда да кезигет: «Табыптарын жыйдырып, найза тийген жерине, аябай дары салдырып» («Семетей»). Табыптар дары-дармектер менен гана таасир этпестен адамдарды кыймылга келүү, рухуна таасир этүү жолу менен да айыктарган.

Тамырчы – адамдын тамырын кармап туруп, анын согушунан дарт белгисин койгон киши. Тамыр кармоо менен адамдын «ысыкчан» же «суукчан» экендигин аныкташкан. «Ысыктап» кетиптир деп кара сууга отургузган, же «суугу ашып кетиптир» деп күчтүү тамактарды сунуш кылган.

Териге алуучу – суук тийип өтүшүп кеткен, же кагындап кан түкүрүп калган оорулууну жаңы союлган тайдын же койдун терисине ысыгында ороп жаткырып, тамакты күчтүүлөп берип айыктыруучу эмчи.

Тилмечи – тилме оорусун айыктырган дарымчы. Тилме деген дарт негизинен бетке, мурунга чыгат да, ошол жер чыңалып, көөп, шишип кетет. Аны тилмечилер устаранын учу же наштар менен акырын тилип, канын сарыктырып чыгарат да, дарымдап туруп, шакар сыйпап таңып коёт.

Түкүрчү – оозундагы сууну оорулууга бүркүү жолу менен дарылоочулар.

У

Умай – жалпы эле баланы колдоочу пири, оору-сыркоодон сакайтууда элдик дарыгерлер сыйынуучу, аларды колдоочу ишеним. Дарылоону «Умай эне колдосун», «Менин колум эмес, Умай-Энемдин колу» деп башташат. Бала төрөлгөндөгү артындагы такты «Умай-Эненин колунун изи» дешет. Ооруп жаткан бала өзүнчө эле жакшы болуп калса, «Умай-Эне айыктырып кетти» деген, же болбосо, бала уктап жатып күлүп атса, «Умай-Энеси күлдүрүп жатат», эрте менен бетин жуубай атса, «Умай-Энеси жууп коёт» дешет. Ошентип мифтик каарман Умай-Эне элдин ишениминде адамдар менен бирге жашап, балдардын дени сак болуп өсүшүнө таасир эткен. Бул нерсе кандайдыр бир деңгээлде Улукман акимге да тиешелүү. Улукман акимди да Умай-Эне сыктуу пир катары эсептешет.

Учукчу – сасык тумоолоп, суукка урунуп, чыйрыгып ооруп калган адамды учуктоо жолу менен айыктыруучу. Учукчу кычкачты же орокту, же дагы башка темир буюмду отко коюп, кызартат, оорулууну астанага жакын жылаңачтап отургузуп коюп, жанагы темирди ага жакындатып чөйчөккө же чыныга куюлган муздак сууну темир аркылуу кишиге бүркүп

учуктап турат. Акыры темир муздап, кесел да калчылдап үшүп чыгат. Анан аны ысыктап, калың ороп жаткызып коёт.

Ч

Чилжаасынчы – көптөн бери төшөк тартып катуу ооруп жаткан кишини ортого коюшуп, куранды жатка билген каары баш болуп бир нече киши Курани каримдин ичиндеги «Ясын» сүрөөсүн кырк жолу кайра-кайра кайталап окушат. «Ясын» биздин тилге ылайыкталып, «жаасын» болуп калган. Демек, кырк жолу «Ясын» окуу дегенди түшүнүдүрөт. Ал – дубалоо, адамды айыктыруу үчүн ишендирүү, оорулууга ичтен күч берүү. Чилжаасын окууга бардык эле молдолор катыша албайт, күчтүү, таза молдолор гана катышат.

Э

Эмчи – табып, тамырчы, киринечи ж.б. элдик дарыгерлердин жалпыланган аталышы. Эмчилер же эмчи-домчулар деп коюлат. «Эмчинин эми түшсүн» деп бата берет.

Элдик дарыгерлер колдонгон буюмдар

Ж

Жаргылчак. Арпа, буудай сыяктуу аштыктарды кууруп болуп, талкан тартып алуучу асты-үстү кылып коюлган бир жуп тегерек таш болуп, байыркы доордогу эмчилер айрым дарыларды да жаргылчакка салып талкан сыяктанган дары жасоого керектеген.

С

Соку-сок билек. Азыркы доордо соку божомол менен узундугу 50-60 сантиметр, айланасы 70-80 сантиметр чамасындагы катуу кургак жыгачты узунунан айланасын 3-5 сантиметр калыңдыкта коюп, 30-40 сантиметр чамасында ичин текши чуңкурайтып оюп болуп, жарылып кетпестик үчүн түбү жана кыры жагынан темир зым менен толгоп жасалат.

Сок билек. Сокунун ичине салганда айланасында үч эли чамасында боштук калгандай катуу, кургак жыгачтын сокуга салган учун томолоктоп, текши жасап, ичине салганда сокунун кырынын удулунан эки эли өйдө жагынан оюп, эки кол менен эки жагынан тутамдап, чың кармалгындай кармооч жасап болуп, сокуга куурган арпаны салып гүүшөп кылканын талкалап чыгарууга колдонот. Ал эми байыркы доордо эмчиликте кээ бир дарыларды майдалаш, талкандаш үчүн колдонгон.

Э

Элгек же калбыр. Жыгач менен жылкынын куйругун керек кылып түрдүү аргалар менен дайындалган, дарыларды элгеп керектелүүчү бөлүгүн же майдасы менен кесегин ажыратып алуу үчүн колдонулат.

Ч

Ченем идиш (кемчен). Кой, эчки, жейрен сыяктуу кичинекей мүйүздүү жаныбарлардын мүйүзүнүн ичиндеги үлүгүн алып таштап, чоң-кичиктигин керектүү мөлчөөлөрдө ченеп, кырын текши кесип учу жагынан жасалган. Сыркоологон кишинин жашынын чоң-кичиктиги, оорунун оор-жеңилдигине карап, дарыларды ченеп салып берүүчү буюм.

Чексе – дары салгыч. **Чексе.** Турмушта көп керектелүүчү эти адал айбандын терисинен жерлик аргалар менен ашатып болуп, бычып тигип жасаган баштык болуп, «Манас» эпосунда дарыларды салып, бузбай, чачпай сактап алышкан

Чөйчөк таш. Чөйчөк же табакка окшоп чуңкурайып табигый шекил түзүп калган катуу таштарды кыргыздар таап алып керектеген болуп, «Манас» эпосунда эмчилер дарыларды ичине салып ийлеп же нымдап туруп чуңкуруна эзип дары жасоого колдонгон.